

МАЗМУНУ

**ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

Идрисова Гулбарчын Ильясовна, Абдисатарова Гулина Абдисатаровна
ЭЛЕКТРОНДУК КАТАЛОГ ТҮЗҮҮДӨ РҮТНОН ТИЛИНДЕГИ КИТЕПКАНАЛАРДЫН
ОРДУ.....5

Идрисова Г.И., Аскаралиева А.А., Абдыкайым кызы П.
РҮТНОН ЖАНА РҮГАМЕ НЕГИЗИНДЕГИ 2D ОЮНДУ ВЕБ ЧӨЙРӨДӨ КОЛДОНУУ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ.....12

**Идрисова Гулбарчын Ильясовна, Төрөгүлова Рысбү Абазбековна, Абдыкайым кызы
Перизат**
SQLITE БАЗАСЫН КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ МААЛЫМАТТЫК КАМПАНЫ ТҮЗҮҮНҮН
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....21

Жапарбек кызы Гүлзат, Коңурова Шарипа Төлөгөновна
Т.Б. БЕКБОЛОТОВ ЖАНА З.Ж. РАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ ГОЛОГРАФИЯЛЫК
САКТОО СИСТЕМАЛАРЫНЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК ТУРУКТУУЛУК ПРИНЦИПТЕРИ
ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ АРХИТЕКТУРАСЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ РОЛУ.....28

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Урмамат кызы Элнура, Сулайманов Эртабылды Жолдошев
МАЙЛУУ-СУУ ШААРЫНДАГЫ УРАН КЕНДЕРИ.....36

Урмамат кызы Элнура, Сулайманов Эртабылды Жолдошев
МАЙЛУУ-СУУ ШААРЫНЫН СОҢКУ ЖЫЛДАРДАГЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК
ЖҮРҮМДӨРҮ ЖӨНҮНДӨ.....41

Жороева Зейнеп Эргешовна
КАРА-КӨЛ ШААРЫНЫН МАДАНИЯТЫНА, ЭКОНОМИКАСЫНА, СОЦИАЛДЫК
ЖАКТАН КАЛКЫНЫН ӨНҮГҮП- ӨСҮШҮНӨ САЛЫМ КОШКОН КЕСИПКӨЙ
ИНСАНДАР.....48

Караева Зияда Рахимовна, Сулайманов Эртабылды Жолдошев
КАРА-КӨЛ ШААРЫНДАГЫ КАЛКТЫН НИКЕ ЖАНА АЖЫРАШУУ
ТЕНДЕНЦИЯСЫ.....55

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Шерипбаев Амангелди Рахманович, Абдыкадырова Махабат Жумабековна
С.РАЕВДИН “КАШАБА” ПОВЕСТИНДЕ ТАБИЯТ КӨРҮНҮШҮН СҮРӨТТӨӨ
ЧЕБЕРЧИЛИГИ.....62

Дарбанов Бүркүтбай Ерматович, Чааркозов Медет Турарович
ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭРКЕКТЕРДИН ЖАНА АЯЛДАР
КИЙИМДЕРИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СТРУКТУРАЛЫК ТАЛДООСУ.....68

**ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
LEGAL SCIENCES**

Нарматов Нурлис Каныбекович, Алымкулов Бегижан Номанжанович.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПРОБАЦИЯЛЫК КӨЗӨМӨЛДҮН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ...75

**ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Абдибаева Айжамал Абдибаевна

**БАЛДАРДЫН РУХАНИЙ ЖАНА АДАМГЕРЧИЛИК ТАРБИЯСЫНДА Ч. АЙТМАТОВДУН
ФИЛОСОФИЯЛЫК ИДЕЯЛАРЫН КОЛДОНУУ.....82.**

Маатазимова Гулзат Эрмаматовна, Салижанова Гулнур Дыйканбековна

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ 12 ЖЫЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮГӨ ӨТҮҮДӨ МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ
БАЛДАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН ДАЯРДЫГЫ.....91**

Маматова Гульшаир Тыныбековна, Сайпидинова Мохларойим Абдулхаковна,

**ИНФОРМАТИКА САБАГЫНДА ДОЛБООРЛОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ИШТЕРИНИН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....99**

Маматова Гульшаир Тыныбековна, Убайдуллаева Асель Акпаралиевна

**МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКА КУРСУНДА АЛГОРИТМДАШТЫРУУ ЖАНА
ПРОГРАММАЛООНУ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....105**

**Осмонова Нургул Таштановна., Аширов Мухаммадюсуф Бахадиржанович, Шамалбек
кызы А.**

**ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУ КАРАЖАТТАРЫ – ОКУТУУНУН САПАТЫН
ЖОГОРУЛАТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ФАКТОРУ.....111**

**Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Акбарали кызы Айтурган, Сталбек кызы
Жылдызкан**

**КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА «МУЗ ЖАРГЫЧ» ОЮНДАРЫНЫН ТААСИРИ.....117**

Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Тажибек кызы Адина

**ФОЛЬКЛОР АРКЫЛУУ МЕКТЕП ЖАШЫНА ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫ
ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО.....126**

Кадырбек кызы Элиза

ПОЗИТИВДҮҮ ЭМОЦИЯЛАРДЫН АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ.....138

Кулушова Айнагүл Алибаевна

**ЭВФЕМИЗМЫ: СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И РОЛЬ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ
ЯЗЫКАХ.....146**

Суркеева Венера Бекмаматовна

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПРОЦЕССЕ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА В
ЛИНГВИСТИКЕ, ПСИХОЛИНГВИСТИКЕ И МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО
ЯЗЫКА.....156**

Раимжанов Жасурбек Адхамжанович

**ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН ЖАРДАМЫНДА САНАРИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ
ПЛАТФОРМАЛАРЫН ИШТЕП ЧЫГУУ ЖОЛДОРУ.....167**

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....172

Идрисова Г.И., Абдисатарова Г.А.
ЭЛЕКТРОНДУК КАТАЛОГ ТҮЗҮҮДӨ PУТНОН ТИЛИНДЕГИ
КИТЕПКАНАЛАРДЫН ОРДУ
Идрисова Г.И., Абдисатарова Г.А.
РОЛЬ БИБЛИОТЕК PУТНОН ПРИ СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГА
Idrisova G.I., Abdisatarova G.A.
E – CATALOG PYTHON IS THE LANGUAGE OF LIBRARIES

УДК: 025.3:004

Аннотация: Бул макалада Python программалоо тилинин билим берүү тармагындагы негизги мүмкүнчүлүктөрү жана анын электрондук окуу ресурстарын түзүүдөгү практикалык колдонулушу кеңири талкууланат. Айрыкча информатика предмети боюнча окуу адабияттарын жана интернет ресурстарын системалаштырууда Python тилинин артыкчылыктары белгиленет. Python программалоо тили жөнөкөй синтаксиске ээ болуп, кеңири модулдук базасы жана китепканаларга бай экосистемасы аркылуу билим берүү процессин санариптештирүүгө чоң шарт түзөт. Макалада Tkinter жана Flask сыяктуу маанилүү китепканалардын мүмкүнчүлүктөрү каралып, алардын электрондук каталог түзүүдөгү ролу талданат. XXI кылымдагы маалыматтык технологиялардын өнүгүшү электрондук окуу ресурстарынын билим берүүнүн сапатын жогорулатууда жана окуучулардын өз алдынча билим алуусун камсыздоодо маанилүү экендигин көрсөтөт. Python негизинде түзүлгөн электрондук каталогдор окуу материалдарын натыйжалуу башкарууга жана жеткиликтүүлүгүн кеңейтүүгө мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: Электрондук каталог, Python программалоо тили, Tkinter, Flask, Matplotlib, NumPy, Python, Jupyter Notebook, веб-ресурстар, мобилдик тиркемелер, маалыматтык системалар, SQLite маалымат базасы.

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются основные возможности языка программирования Python в сфере образования и его практическое применение при создании электронных образовательных ресурсов. Особое внимание уделяется преимуществам языка Python при систематизации учебной литературы и интернет-ресурсов по информатике. Язык программирования Python, обладая простым синтаксисом, широкой модульной базой и богатой экосистемой библиотек, создает большие возможности для цифровизации образовательного процесса. В статье рассматриваются возможности таких важных библиотек, как Tkinter и Flask, и анализируется их роль в создании электронных каталогов. Развитие информационных технологий в XXI веке показывает, что электронные образовательные ресурсы играют важную роль в повышении качества образования и обеспечении самостоятельного обучения учащихся. Электронные каталоги, созданные на основе Python, позволяют эффективно управлять учебными материалами и расширять их доступность.

Ключевые слова: Электронный каталог, язык программирования Python, Tkinter, Flask, Matplotlib, NumPy, веб-ресурсы, мобильные приложения, информационные системы, база данных SQLite.

Abstract: This article discusses extensively the main capabilities of the Python programming language in education and its practical application in the creation of e-learning resources. In particular, Python's advantages are highlighted in the systematization of computer

science textbooks and web resources. The Python programming language has a simple syntax and is a great way to digitize learning through an extensive modular database and a rich ecosystem of libraries. The article discusses the capabilities of key libraries such as Tkinter and Flask and their role in creating e-catalogs. Advances in information technology in the 21st century have demonstrated the importance of e-learning in improving the quality of education and providing students with independent learning opportunities. E-catalogs based on Python allow you to more efficiently manage and expand access to educational materials.

Keywords: include directory, Python programming language, Tkinter, Flask, Matplotlib, NumPy, web resources, mobile apps, data systems, and the SQLite database.

Азыркы билим берүү системасында электрондук маалыматтык ресурстарды түзүү жана башкаруу маселеси актуалдуу болуп саналат. Өзгөчө информатика предмети боюнча окуу адабияттарын, методикалык колдонмолорду жана интернет ресурстарын системалаштыруу үчүн электрондук каталогдор кеңири колдонулууда. Мындай каталогдорду иштеп чыгууда Python программалоо тили заманбап, ийкемдүү жана функционалдуу инструмент катары өзүнүн маанилүүлүгүн көрсөтүүдө. Python бул көп максаттуу, interpreted (толуктап аткарылуучу) жогорку деңгээлдеги программалоо тили. Анын негизги артыкчылыктары төмөнкүлөр:

- *Жөнөкөй жана түшүнүктүү синтаксис* — башталгыч программисттерге тез көнүүгө шарт түзөт;
- *Стандарттык китепкананын байлыгы* — файл менен иштөө, графикалык интерфейс түзүү, веб-программалоо, маалымат анализи сыяктуу көп багыттарды колдойт [1];
- *Үчүнчү тараптык пакеттер (libraries)* — Jupyter Notebook, Django, Flask, Matplotlib, NumPy сыяктуу көптөгөн модулдар билим берүүдө практикалык колдонууга мүмкүнчүлүк берет;
- *Сайт аркылуу колдонуу* — веб-ресурстар, мобилдик жана десктоп тиркемелер, автоматташтырылган тесттер, маалыматтык системалар ж.б.

Электрондук адабият бул окуу материалдары, практикалык тапшырмалар, тесттер жана мисалдар менен камсыздалган санарип форматтагы окуу куралы. Python тилинин менен мындай адабияттарды түзүүдө төмөнкү ыкмалар колдонулат:

- Jupyter Notebook интерактивдүү чөйрө, анда кодду, текст, формулалар жана графиктер бир документте аралаш жайгаштырылат. Теориялык материалды түшүндүрүү менен практикалык мисалдарды бириктирет. Окуучуларга кодду өз учурунда иштетип, натыйжаларды көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Markdown тили менен окуу тексттерин стилизациялоого шарт түзөт. Мисалы, “Python негиздери” боюнча окуу китеби Jupyter

Notebook’до түзүлүп, андагы ар бир темага код мисалдары жана түшүндүрмөлөр берилсе, окуучу теорияны код менен бирге үзгүлтүксүз өздөштүрөт.

- Python менен тест түзүүчү программаларды жазып, автоматтык баалоо жүргүзүүгө болот. Бул ыкма электрондук окуу ресурстарын интерактивдүү кылып, окуучу берген жооп автоматтык текшерилет, туура/туура эмес деген натыйжа дароо чыгат, ката келип чыккан жерде жооптун негизги түшүндүрмөсү көрсөтүлөт:

```
def check_answer(user_answer, correct_answer):
    return user_answer.strip().lower() == correct_answer.strip().lower()
print(check_answer( user_answer: "Python", correct_answer: "python")) # True
```

Сүрөт 1. График түзүүчү код

- Matplotlib, Seaborn, Turtle сыяктуу китепканалары графикалык материалдарды түзүүгө мүмкүндүк берет. Бул өзгөчө алгоритмдерди визуалдаштырууда, маалыматтарды диаграмма түрүндө көрсөтүүдө пайдалуу [2]. Төмөндөгү берилген код линиялык функциянын графикин түзүп, визуалдык түрдө көрсөтүлдү:

```
import matplotlib.pyplot as plt
x = [1,2,3,4,5]
y = [2,4,6,8,10]
plt.plot(*args: x, y)
plt.show()
```

Сүрөт 1. График түзүүчү код

- электрондук каталогду вебке жайгаштыруунун эки жолу бар: 1-жолу Tkinter программаны EXE кылып таратуу керек, бул интернет эмес, бирок башка колдонуучулар жүктөп ачат. Алгач терминалга `pip install pyinstaller` орнотуп, андан кийин `pyinstaller --onefile catalog_app.py` орнотуу керек. Жыйынтыгында `dist/catalog_app.exe` колдонуучу жүктөп алып ачат.

Төмөнкү кодду `catalog_app.py` деп сактап иштетсе болот.

```
import tkinter as tk
from tkinter import messagebox
import sqlite3

def init_db(): 1 usage
    conn = sqlite3.connect("catalog.db")
    cursor = conn.cursor()
    cursor.execute("""
    CREATE TABLE IF NOT EXISTS resources (
    id INTEGER PRIMARY KEY AUTOINCREMENT,
    title TEXT NOT NULL,
    description TEXT,
    link TEXT
    )
    """)
    conn.commit()
    conn.close()
```

Сүрөт 2. База түзүү функциясы

```
def add_resource(): 1 usage
    title = entry_title.get()
    desc = entry_desc.get()
    link = entry_link.get()
    if title == "":
        messagebox.showerror( title: "Ката", message: "Аталышын толтуруңуз!")
        return
    conn = sqlite3.connect("catalog.db")
    cursor = conn.cursor()
    cursor.execute( sql: "INSERT INTO resources (title, description, link) VALUES (?, ?, ?)",
        parameters: (title, desc, link))
    conn.commit()
    conn.close()
    messagebox.showinfo( title: "Ийгилик", message: "Ресурс кошулду!")
    entry_title.delete( first: 0, tk.END)
    entry_desc.delete( first: 0, tk.END)
    entry_link.delete( first: 0, tk.END)
    show_resources()
```

Сүрөт 3. Ресурс кошуу функциясы

```
def show_resources(): 2 usages
    listBox.delete(first=0, tk.END)
    conn = sqlite3.connect("catalog.db")
    cursor = conn.cursor()
    cursor.execute("SELECT title, link FROM resources")
    rows = cursor.fetchall()
    conn.close()
    for row in rows:
        listBox.insert(tk.END, *elements: f" {row[0]} | {row[1]}")
```

Сүрөт 4. Ресурстарды көрсөтүү функциясы

```
init_db()
root = tk.Tk()
root.title(" Информатика Электрондук Каталог")
root.geometry("650x500")

label_header = tk.Label(root, text="Электрондук адабият жана интернет ресурстар каталогу",
                        font=("Arial", 14, "bold"))
label_header.pack(pady=10)
```

Сүрөт 5. Негизги терезе жана башкы аталыш

```
frame_form = tk.Frame(root)
frame_form.pack(pady=10)
tk.Label(frame_form, text="Адабият/Ресурс аталышы:").grid(row=0, column=0, sticky="w")
entry_title = tk.Entry(frame_form, width=50)
entry_title.grid(row=0, column=1)
tk.Label(frame_form, text="Кыскача сүрөттөмө:").grid(row=1, column=0, sticky="w")
entry_desc = tk.Entry(frame_form, width=50)
entry_desc.grid(row=1, column=1)
tk.Label(frame_form, text="Интернет шилтеме (URL):").grid(row=2, column=0, sticky="w")
entry_link = tk.Entry(frame_form, width=50)
entry_link.grid(row=2, column=1)

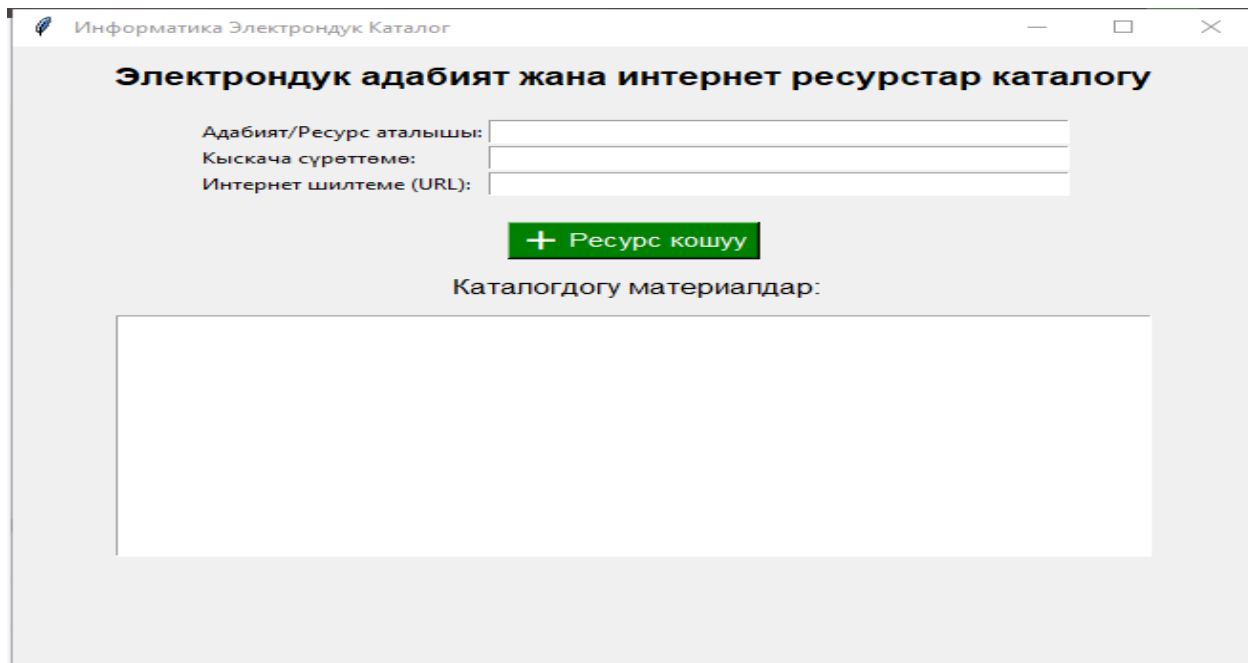
btn_add = tk.Button(root, text="✚ Ресурс кошуу", command=add_resource,
                    bg="green", fg="white", font=("Arial", 11))
btn_add.pack(pady=10)
```

Сүрөт 6. Киргизүү формасы жана каталог тизмесин кошуу

```
tk.Label(root, text=" Каталогдогу материалдар:", font=("Arial", 12)).pack()
listBox = tk.Listbox(root, width=90, height=12)
listBox.pack(pady=10)
```

```
show_resources()  
root.mainloop()
```

Сүрөт 7. Баштапкы көрсөтүү жана программаны иштетүү

Сүрөт 8. Коддун натыйжасында түзүлгөн терезе

2-жолу веб-порталга жайгаштыруу учун Tkinter китепканасынын ордуна ордуна Flask колдонулат. Flask интернет аркылуу ачылуучу веб версиясы app.py деп аталат. - интернет ресурстарын, Flask китепканасы жеңил, модулдук колдонмолорду тузуу, онлайн тест системаларын, блог интерфайстерин курууда кеңири колдонулат. Бул фреймворк аркылуу сабактарды, тесттерди, видеолорду бирдиктүү веб-порталга жайгаштырууга, колдонуучунун кирүүсүнө жана жазылууларына шарт түзүүгө, контентти башкаруу (CMS) үчүн ыңгайлуу админ - панелдерди түзүүгө болот.

```
from flask import Flask, render_template, request, redirect  
import sqlite3  
app = Flask(__name__)  
def init_db():  
    usage  
    conn = sqlite3.connect("catalog.db")  
    cursor = conn.cursor()  
    cursor.execute("""  
        CREATE TABLE IF NOT EXISTS resources(  
            id INTEGER PRIMARY KEY AUTOINCREMENT,  
            title TEXT,  
            description TEXT,  
            link TEXT  
        )  
    """)  
    conn.commit()  
    conn.close()
```

```

init_db()
@app.route("/")
def home():
    conn = sqlite3.connect("catalog.db")
    cursor = conn.cursor()
    cursor.execute("SELECT * FROM resources")
    data = cursor.fetchall()
    conn.close()
    return render_template(template_name_or_list="index.html", resources=data)
@app.route(rule="/add", methods=["POST"])
def add():
    title = request.form["title"]
    desc = request.form["description"]
    link = request.form["link"]
    conn = sqlite3.connect("catalog.db")
    cursor = conn.cursor()
    cursor.execute(sql="INSERT INTO resources(title,description,link) VALUES(?,?,?)",
                  parameters=(title, desc, link))
    conn.commit()
    conn.close()
    return redirect("/")
if __name__ == "__main__":
    app.run(debug=True)

```

Натыйжада * Running on <http://127.0.0.1:5000> шилтеме берилет,

ушул шилтеме аркылуу интернетке туташуу мүмкүнчүлүгү берилет.

Python программалоо тилиндеги китепканалар электрондук каталог түзүү процессинде негизги ролду ойнойт. Макалада каралган китепканалар, модулдар жана функциялар программистке чоң көлөмдөгү иштерди тез жана сапаттуу аткарууга жардам берет [3]. Электрондук каталог түзүү процессинде китепканалар маалыматтарды базага сактоого жана башкарууга, колдонуучунун интерфейсин түзүүгө, веб-портал иштеп чыгууга, маалыматтарды издөөгө жана сорттоого, файлдарды (PDF, Word, HTML) генерациялоого, визуализациялоо жана статистикалык талдоого, чечүүгө мүмкүндүк берет. SQLite3, Flask, Django, Tkinter, ReportLab сыяктуу китепканалар электрондук каталогду функционалдуу, ыңгайлуу жана заманбап маалыматтык система катары иштеп чыгууга шарт түзөт. Ошондой эле REST API түзүп, окуу материалдарын мобилдик тиркемелерге, башка сайттарда ачууга, интернет ресурстарды интеграциялоодо чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Python программалоо тилинин жөнөкөйдүүлүгү, кеңири библиотекасы, интернет-тиркемелерди түзүүчү модулдары жана окуучу-борбордук чөйрөгө ылайыктуулугу аны информатика предметинин адабияттарын жана интернет ресурстарын түзүүдө мыкты тандоо болуп саналат. Ошондуктан Python тилинин китепканалары информатика предмети боюнча электрондук ресурстарды уюштурууда жана билим берүү процессин санариптештирүүдө маанилүү инструмент болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Пирматов А.З., Камалов С.С., Абдукадыр кызы А., Сүйөркул кызы Н. Объектно - ориентированное программирование на языке Python. ЖАМУ жарчысы. 2022-4. 23-бет.
2. Идрисова Г.И., Осмонова Н.Т. Мастерство визуализации данных: руководство по созданию графиков в Python. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2024. № 2. С. 37-40
3. Осмонова Н.Т., Идрисова Г.И. Применение мобильных технологий в образовании. Вестник Жалал - Абадского государственного университета. 2021. № 1 (46). С. 103-108.
4. Sweigart A. Invent Your Own Computer Games with Python. 4th ed. No Starch Press, 2019.
5. McGugan W. Beginning Game Development with Python and Pygame. Apress, 2015.
6. Sweigart A. Invent Your Own Computer Games with Python. 4th ed. No Starch Press, 2019.

**Идрисова Г.И., Абдыкайым кызы П.
PYTHON ЖАНА PYGAME НЕГИЗИНДЕГИ 2D ОЮНДУ ВЕБ ЧӨЙРӨДӨ
КОЛДОНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ.**

**Идрисова Г.И., Абдыкайым кызы П.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ PYTHON И 2D ИГР НА ОСНОВЕ PYGAME В WEB
СРЕДАХ.**

**Idrisova G.I., Abdykaiym kyzy P.
USING PYTHON AND PYGAME-BASED 2D GAMES IN WEB ENVIRONMENTS**

УДК: 004.038

Аннотация: Бул макалада Python программалоо тилиндеги Pygame китепканасынын негизинде иштелип чыккан 2D оюндардын веб жана мобилдик чөйрөлөрдө колдонуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири изилденди. Изилдөөнүн негизги максаты бүгүнкү күндө колдонулган компьютердик жана мобилдик оюндар билим берүү жана интерактивдүү окутуу процессинде кеңири колдонулгандыгын, Pygame китепканасынын негизиндеги 2D оюндарды кроссплатформалуу шартта интеграциялоо, алардын билим берүү процессинде жана практикалык программалоо көндүмдөрүн өнүктүрүүдө колдонуу жолдорун аныктоо болуп саналат. Макалада Pygbag технологиясы аркылуу вебке экспорттоо, Kivu китепканасы менен мобилдик тиркемелерди түзүү, ошондой эле деңгээл редакторунун GUI менен интеграцияланышы каралды. Ошондой эле оюн архитектурасы, платформалык чектөөлөр, интеграциялоо ыкмалары жана 2D оюндарды кроссплатформалуу шартта иштетүүнүн практикалык жолдору талданып, билим берүү жана интерактивдүү окутуу үчүн оюндарды колдонуу мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлдү. Натыйжада, бул ыкма студенттердин чыгармачылыгын жана практикалык программалоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: Python, Pygame, 2D оюн, веб-негиздеги колдонуу, мобилдик тиркеме, кроссплатформалык интеграция, GUI (Graphical User Interface) графикалык

колдонуучунун интерфейси, деңгээл редактору, интерактивдүү окутуу, билим берүү, Pygbag, Kivy, прототип, оюн архитектурасы, практикалык программалоо, веб-өнүктүрүү.

Аннотация: В данной статье всесторонне рассматриваются возможности использования 2D-игр, разработанных на основе библиотеки Pygame на языке программирования Python, в веб- и мобильных средах. Основная цель исследования – выявление широкого распространения компьютерных и мобильных игр в современном образовательном и интерактивном процессе обучения, способов интеграции 2D-игр на основе библиотеки Pygame в кроссплатформенную среду, их использования в образовательном процессе и развития практических навыков программирования. В статье рассматриваются экспорт в веб-среду с использованием технологии Pygbag, создание мобильных приложений с помощью библиотеки Kivy, а также интеграция редактора уровней с графическим интерфейсом пользователя (GUI). Анализируются архитектура игры, ограничения платформ, методы интеграции и практические способы запуска 2D-игр в кроссплатформенной среде, а также показаны возможности использования игр для образовательного и интерактивного обучения. В результате такой подход позволяет развивать творческие способности и практические навыки программирования у студентов.

Ключевые слова: Python, Pygame, 2D-игра, веб-приложение, мобильное приложение, кроссплатформенная интеграция, графический пользовательский интерфейс (GUI), редактор уровней, интерактивное обучение, образование, Pygbag, Kivy, прототипирование, игровая архитектура, практическое программирование, веб-разработка.

Abstract: This article comprehensively examines the potential of 2D games developed using the Pygame library in the Python programming language in web and mobile environments. The primary objective of the study is to identify the widespread use of computer and mobile games in modern educational and interactive learning, ways to integrate 2D games based on the Pygame library into a cross-platform environment, their use in the educational process, and the development of practical programming skills. The article discusses exporting to a web environment using Pygbag technology, creating mobile applications using the Kivy library, and integrating a level editor with a graphical user interface (GUI). The article analyzes the game architecture, platform limitations, integration methods, and practical ways to launch 2D games in a cross-platform environment, and demonstrates the potential of using games for educational and interactive learning. This approach ultimately helps develop students' creativity and practical programming skills.

Keywords: Python, Pygame, 2D game, web application, mobile application, cross-platform integration, graphical user interface (GUI), level editor, interactive learning, education, Pygbag, Kivy, prototyping, game architecture, hands-on programming, web development.

Python программалоо тилинин Pygame китепканасы 2D оюндун прототипин тез жана жөнөкөй түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Pygame китепканасынын негизинде түзүлгөн оюндар көп учурда стандарттык компьютердик чөйрөдө иштейт, ал эми веб же мобилдик тиркемелерде колдонуу маселеси актуалдуу болуп саналат. Программалоону үйрөнүү үчүн, айрыкча оюндун прототибин тузуудо формулалар менен иштөө көндүмдөрү жана негизги элементардык функцияларды үйрөнүү үчүн аппаратты билүү зарыл [1]. Python программалоо тили окутуу жана прототип түзүүдө кеңири колдонулат. Pygame

китепканасынын негизинде түзүлгөн оюндарды башка тиркемелерге өткөрүү кыйынчылыктарын чечүү актуалдуу маселеге айланган. Кроссплатформалуу ыкмалар жөнөкөй колдонуучуларды жана программисттерди практикалык жактан кошумча тажрыйба менен камсыз кылат. Pygame түздөн-түз веб браузерде иштей албайт, бирок төмөнкү ыкмалар менен интеграциялоо мүмкүн:

1. Pyodide / Brython аркылуу Python кодун браузерде аткаруу;
2. Pygbag — Pygame оюнун WebAssembly форматында экспорттоо;
3. Replit, Trinket сыяктуу онлайн IDEлерди колдонуу менен оюндун веб версиясын ишке киргизүү.

Бул ыкмаларды колдонуу Pygame китепканасынын негизинде түзүлгөн оюнду интерактивдүү веб-браузерде иштетүүгө мүмкүндүк берет, бирок иштетүү ылдамдыгы жана кээ бир модулдар менен чектөөлөр болушу мүмкүн.

1. Ал эми Pygame негизиндеги оюндарды мобилдик платформага өткөрүү үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулат [2]:
2. Kivy/Pygame Subset for Android (pgs4a) — Android үчүн Pygame оюндарын пакеттөө;
3. BeeWare / Briefcase — Python кодун мобилдик тиркеме (.apk /.ipa) түрүндө чыгаруу;
4. Pygame + Chaquopy — Android Studio аркылуу Python кодун мобилдик тиркемеге интеграциялоо.

Бул ыкмалар мобилдик тиркемелерди түзүүгө мүмкүндүк берет, бирок платформалык API менен иштөөдө кошумча түзөтүүлөр талап кылынат. Информатика сабактарында компьютерлерди колдонуу менен бирге телефондорунда да оз алдынча окуучуларга түрдүү тармактардагы (математика, физика, экономика ж.б.) маселелерди чечүүдө изилдөө иштерин жүргүзүүгө, оюндарды тузууга мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, алар тапшырманы түзүп, анын чечимин таап, алынган натыйжага баа берүүгө үйрөнүшөт [3].

Pygame негизиндеги оюндардын графикасы жана анимациясы веб жана мобилдик платформаларда WebAssembly же Python runtime аркылуу чектелген. Платформага ылайык GUI жана сенсордук киргизүүлөрдү өзгөртүү зарыл жана өлчөмдү жана оптимизацияны эске алуу менен мобилдик чөйрөдө кадр ылдамдыгын сактоо керек болот. Оюндарды торчо (tile-based) логика менен түзүү жөнөкөй конвертацияны жеңилдетет, JSON форматтагы деңгээлдерди сактоо бардык платформаларда шайкештикти камсыз кылат, мобилдик контроллерлерди жана сенсордук киргизүүлөрдү кошот.

Платформалар аралык 2D оюндарды колдонуу билим берүүдө төмөнкү артыкчылыктарды берет:

- студенттердин программалоо көндүмдөрүн практикалык жол менен өнүктүрөт;
- студенттерге чыгармачылык жана тестирлөө тажрыйбасын берет;
- интерактивдүү материалдарды түзүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Pygame негизиндеги оюнду мобилдик жана веб чөйрөгө өткөрүү процессине активдүү катышып, кызыгуу жана мотивация деңгээли жогору болгон 2D оюн прототипин түзүлүп, анда оюн + деңгээл редактору биригет. Төмөндө түзүлгөн код аркылуу деңгээлди түз редактордо чычкан менен сол баскыч – кошуп, оң баскыч менен өчүрүүгө боло турган деңгээлди JSON форматта сактап, оюндун прототипинде тесттен өткөрүлөт. Оюнчу секирип, блоктор менен коллизияда өз ара аракеттене турган программа түзүлөт. Түзүлгөн оюндун коду game_with_editor.py файлда сакталат жана төмөндө коду көрсөтүлгөн:

```

1  import pygame
2  import json
3  import os
4  import sys
5
6  pygame.init()
7
8  # Параметрлер
9  TILE_SIZE = 40
10 COLS, ROWS = 10, 8
11 WIDTH, HEIGHT = COLS*TILE_SIZE, ROWS*TILE_SIZE
12 PANEL_HEIGHT = 50
13
14 screen = pygame.display.set_mode((WIDTH, HEIGHT + PANEL_HEIGHT))
15 pygame.display.set_caption("2D Оюн + GUI Деңгээл Редактор")
16
17 clock = pygame.time.Clock()
18
19 # Деңгээл матрицасы
20 level = [[0 for _ in range(COLS)] for _ in range(ROWS)]
21
22 # Оюнчу
23 player = pygame.Rect(50, 50, 30, 30)
24 player_vel_y = 0
25 on_ground = False

```

```
27     # Режим
28     mode = "editor"

30     # GUI түстөр
31     WHITE = (255, 255, 255)
32     GRAY = (200, 200, 200)
33     BLUE = (0, 100, 200)
34     RED = (200, 50, 50)
35     BLACK = (0, 0, 0)
36     GREEN = (50, 200, 50)

38     font = pygame.font.SysFont(name=None, size=24)

40     # GUI кнопка объекттери
41     buttons = {}
42     button_names = ["Play", "Editor", "Save", "Load"]
43     for i, name in enumerate(button_names):
44         rect = pygame.Rect(i*100 + 5, HEIGHT+5, 90, 40)
45         buttons[name] = rect

47     def draw_buttons(): 1 usage
48         for name, rect in buttons.items():
49             pygame.draw.rect(screen, GRAY, rect)
50             text = font.render(name, antialias=True, BLACK)
51             screen.blit(text, dest=(rect.x + 10, rect.y + 10))

53     def draw_grid(): 1 usage
54         for x in range(0, WIDTH, TILE_SIZE):
55             pygame.draw.line(screen, color=(200, 200, 200), start_pos=(x, 0), end_pos=(x, HEIGHT))
56         for y in range(0, HEIGHT, TILE_SIZE):
57             pygame.draw.line(screen, color=(200, 200, 200), start_pos=(0, y), end_pos=(WIDTH, y))
```

```

59 def draw_level(): 1 usage
60     blocks = []
61     for y in range(ROWS):
62         for x in range(COLS):
63             if level[y][x] == 1:
64                 rect = pygame.Rect(x*TILE_SIZE, y*TILE_SIZE, TILE_SIZE, TILE_SIZE)
65                 pygame.draw.rect(screen, BLUE, rect)
66                 blocks.append(rect)
67     return blocks

```

```

69 def save_level(filename="level.json"): 1 usage
70     with open(filename, "w") as f:
71         json.dump(level, f)
72     print(f"Денгээл сакталды: {filename}")

```

```

74 def load_level(filename="level.json"): 2 usages
75     global level
76     if os.path.exists(filename):
77         with open(filename, "r") as f:
78             level = json.load(f)
79             print(f"Денгээл жүктөлдү: {filename}")
80     else:
81         print(f"Файл табылган жок: {filename}")

```

```

83 # Алгачкы денгээл жүктөө (эгер файл бар болсо)
84 load_level()

```

```

86 running = True
87 while running:
88     clock.tick(60)
89     screen.fill(WHITE)
90     draw_grid()
91     blocks = draw_level()
92     draw_buttons()
--
94     mouse_pos = pygame.mouse.get_pos()
95     mouse_pressed = pygame.mouse.get_pressed()

```

```
97     for event in pygame.event.get():
98         if event.type == pygame.QUIT:
99             pygame.quit()
100            sys.exit()
101         if event.type == pygame.MOUSEBUTTONDOWN:
102             for name, rect in buttons.items():
103                 if rect.collidepoint(mouse_pos):
104                     if name == "Play":
105                         mode = "game"
106                     elif name == "Editor":
107                         mode = "editor"
108                     elif name == "Save":
109                         save_level()
110                     elif name == "Load":
111                         load_level()

113         if mode == "editor":
114             if mouse_pressed[0]:
115                 mx, my = mouse_pos
116                 if my < HEIGHT:
117                     level[my//TILE_SIZE][mx//TILE_SIZE] = 1
118             if mouse_pressed[2]:
119                 mx, my = mouse_pos
120                 if my < HEIGHT:
121                     level[my//TILE_SIZE][mx//TILE_SIZE] = 0

123         elif mode == "game":
124             keys = pygame.key.get_pressed()
125             dx = 0
126             if keys[pygame.K_LEFT]:
127                 dx = -5
128             if keys[pygame.K_RIGHT]:
129                 dx = 5
130             if keys[pygame.K_SPACE] and on_ground:
131                 player_vel_y = -12
132                 on_ground = False

134         # Гравитация
135         player_vel_y += 0.5
136         dy = player_vel_y
```

```

138         # X кыймыл
139         player.x += dx
140         for block in blocks:
141             if player.colliderect(block):
142                 if dx > 0:
143                     player.right = block.left
144                 if dx < 0:
145                     player.left = block.right

147         # Y кыймыл
148         player.y += dy
149         on_ground = False
150         for block in blocks:
151             if player.colliderect(block):
152                 if dy > 0:
153                     player.bottom = block.top
154                     player_vel_y = 0
155                     on_ground = True
156                 if dy < 0:
157                     player.top = block.bottom
158                     player_vel_y = 0
159
160         pygame.draw.rect(screen, RED, player)

162     # Режим текст
163     mode_text = font.render(text=f"Mode: {mode.upper()}", antialias=True, BLACK)
164     screen.blit(mode_text, dest=(WIDTH-120, HEIGHT+15))
165
166     pygame.display.update()

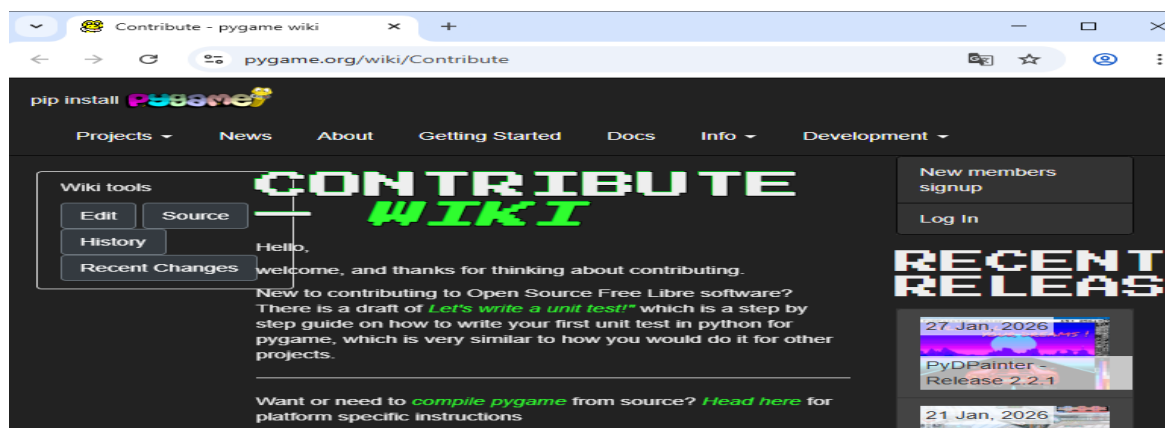
```

Сүрөт 1. 2D оюндун коду.

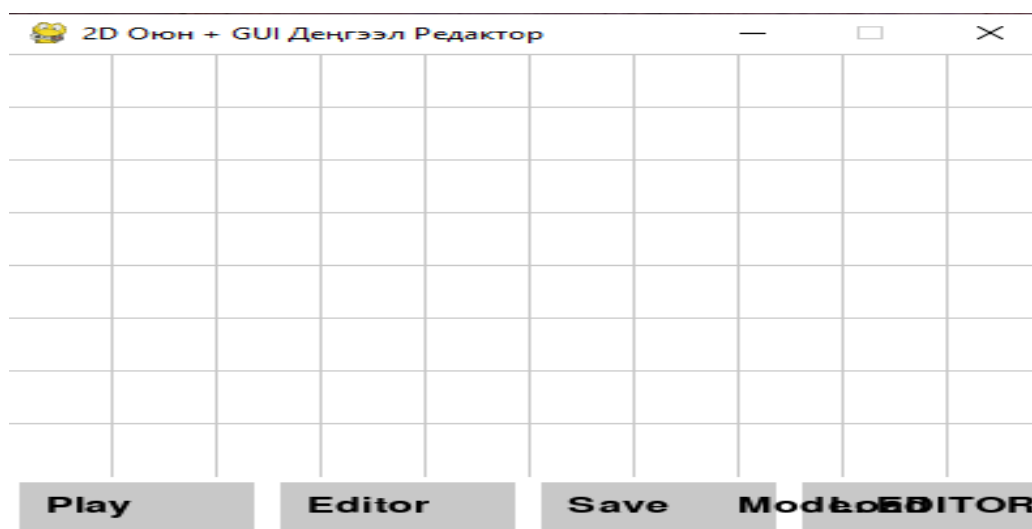
Hello from the pygame community. <https://www.pygame.org/contribute.html>

Сүрөт 2. 2D оюндун шилтемеси.

Ушул шилтемени баскан учурда төмөндөгүдөй оюндун проектиси ачылат жана оюндун терезеси да ачылат.

Сүрөт 3. Түзүлгөн оюндун проектиси.

Сүрөт 4. Оюндун терезеси.

Андан ары колдонуучулар ошол шилтеме менен кирип оюнду ойноого шарт түзүлөт. Программа башында редактор режиминде болуп, GUI кнопкалар Play – оюндун режимине өтүү, Editor – деңгээл түзүү режимине кайтуу, Save – деңгээлди level.json файлга сактоо, Load – level.json файлдан деңгээлди жүктөө. Редактор режиминде чычкан менен блок кошуп/өчүрө турган кнопкалар сол чычкан – кошуу, оң чычкан – өчүрүү жана оюн режиминде ← → – сол/оң кыймыл, SPACE – секирүү кнопкалары түзүлдү.

Оюн жөнөкөй 2D оюн жана деңгээл редакторун камтыйт жана веб версияда колдонуу браузерде web_build/index.html баракчасында ачылат. **Python жана Pygame негизиндеги 2D оюндарды веб чөйрөлөрдө колдонуу мүмкүнчүлүктөрү** ар кандай инструменттер жана технологиялар аркылуу ишке ашат. Бул инструменттер **Pygbag** — браузерде WebAssembly аркылуу оюндун иштешин камсыз кылат. GUI интеграцияланган деңгээл редактору аркылуу студенттер жана иштеп чыгуучулар деңгээл түзүү, сактоо жана тестирилөө процесстерин жеңил аткара алышат [4]. Бул ыкма **интерактивдүү окутуу жана**

практикалык программалоо көндүмдөрүн өнүктүрүүдө натыйжалуу экендиги далилденди. Натыйжада, иштелип чыккан прототип веб чөйрөдө колдонууга даяр жана прототип тестирилөө үчүн колдонууга ылайыктуу болуп саналат.

Адабияттар:

1. Усенов, К.Ж., Тойчуева Б.Э. Окуу процессинде математика жана информатика предметтеринин аралык байланыштарын камсыз кылуунун интеграциялоонун жолдору. ЖАМУнун жарчысы 2024-1. 47-бет.
2. Осмонова, Н.Т., Идрисова Г.И. Применение мобильных технологий в образовании. ЖАМУнун жарчысы. 2021-1 (46). 103-бет.
3. Осмонова, Н.Т. Абдималикова Г.А. Информатикада изилдөө ишмердүүлүгү. ЖАМУнун жарчысы 2024-1.56-бет.
4. Идрисова, Г.И., Осмонова Н.Т. Мастерство визуализации данных: руководство по созданию графиков в Python. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2024. № 2. С. 37-40
5. Python Software Foundation. *Python Documentation*. URL: <https://docs.python.org/3/>
6. Kivy Documentation. URL: <https://kivy.org/doc/stable/>

Идрисова Г.И., Төрөгүлова Р. А., Абдыкаим кызы П
SQLITE БАЗАСЫН КОЛДОНУУ АРКЫЛУУ МААЛЫМАТТЫК КАМПАНЫ
ТҮЗҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
Идрисова Г.И., Төрөгүлова Р. А., Абдыкаим кызы П
ТЕХНОЛОГИИ СОЗДАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ БАЗЫ ДАННЫХ SQLITE
Idrisova G.I., Torogulova R.A., Abdyraim kyzy P
TECHNOLOGIES FOR CREATING AN INFORMATION DATABASE USING THE
SQLITE APPLICATION

УДК: 004.033.8

Аннотация: Макалада *SQLite* маалыматтык базасынын иштөө өзгөчөлүктөрү жана аны иштетүүнүн технологиялары изилденди. *SQLite* технологиясынын негизги архитектурасы, маалыматты иштетүүдөгү *ACID* транзакцияларын жүзөгө ашыруунун практикалык аспектилери талданды. Бул *SQLite* базасынын курамында орнотулган маалымат базасынын бар экендигинин өзгөчөлүгү белгиленип, иштетүүгө ыңгайлуулугу, мобилдик жана веб-тиркемелеринде колдонулушунун заманбап ыкмалары, жолдору каралды. *SQLite* маалымат базасынын түзүлүшү, таблицаларды түзүү, маалыматтарды киргизүүдө *Python* программалоо тилинде жүргүзүлсө боло тургандыгын, издөө жана өзгөртүү процесстери практикалык мисалдар аркылуу көрсөтүлдү. *SQLite* реляциялык моделинин структурасын бергендигин жана баардык операциялык системаларда

маалыматтардын коопсуздугун камсыздай алышы баса белгиленди. SQLite'тин чакан жана орто көлөмдөгү маалыматтар менен иштөө үчүн эффективдүү жана ишенимдүү каражат экендиги аныкталды жана изилдөөнүн натыйжалары чыгарылып, сунушталды.

Ачык сөздөр: Маалымат базасы, SQLite, эмбеддик база, ACID транзакциялар, маалымат сактоо, мобилдик тиркемелер, SQL базасы, реляциондук модель, маалымат коопсуздугу, кроссплатформалуулук.

Аннотация: В статье исследованы особенности работы базы данных SQLite и технологии ее эксплуатации. Проанализированы основная архитектура технологии SQLite, практические аспекты реализации ACID-транзакций при обработке данных. Отмечена особенность наличия встроенной базы данных в составе SQLite, рассмотрены удобство эксплуатации, современные методы и способы ее использования в мобильных и веб-приложениях. Структура базы данных SQLite, создание таблиц, процессы ввода, поиска и изменения данных продемонстрированы на практических примерах с использованием языка программирования Python. Подчеркнуто, что SQLite предоставляет структуру реляционной модели и может обеспечить безопасность данных во всех операционных системах. Определено, что SQLite является эффективным и надежным средством для работы с данными малого и среднего объема, подведены итоги исследования и представлены рекомендации.

Ключевые слова: База данных, SQLite, встроенная база данных, ACID транзакции, хранение данных, мобильные приложения, язык SQL, реляционная модель, безопасность данных, кроссплатформенность.

Abstract: The article examines the features of the SQLite database and its operation technology. The basic architecture of SQLite technology and the practical aspects of implementing ACID transactions in data processing are analyzed. The special feature of the built-in database in SQLite is noted, convenience of operation, modern methods and ways of its use in mobile and web applications are considered. The SQLite database structure, table creation, and data entry, retrieval, and modification processes are demonstrated using practical examples using the Python programming language. It is emphasized that SQLite provides a relational model structure and can ensure data security in all operating systems. It was determined that SQLite is an effective and reliable tool for working with small and medium-sized data, the results of the study were summarized and recommendations were presented.

Key words: Database, SQLite, embedded database, ACID transactions, data storage, mobile applications, SQL language, relational model, data security, cross-platform.

Заманбап технологиялардын өнүгүү процессинде маалыматтарды иштетүү жана башкаруунун жаңыча моделдерин колдонуу маселелери маанилүү болуп жаткан учурда, Python программалоо тилинин мүмкүнчүлүктөрүн Apple, Android операциялык системаларында колдонууга болот [1]. SQLite маалымат базасы колдонуу, өзүнүн жөнөкөйлүгү, ишенимдүүлүгү жана ыкчамдыгы менен өзгөчөлөнөт. SQLiteде орнотулган реляциондук маалымат базасы стандарттуу Си тилинде жазылган маалыматтарды сактай алат.

SQLite 2000-жылы Д. Ричард Хипп тарабынан иштелип чыккан, негизги максаты - жеңил, көз карандысыз жана кошумча конфигурациясыз маалымат базасын түзүү болгон. Азыркы учурда SQLite дүйнөдөгү эң көп колдонулган маалымат базасы болуп саналат, ал миллиарддаган түзүлүштөрдө орнотулган. Интернет браузердин жардамында

<https://sqlitebrowser.org/dl/> сайтына кирип [2], кочуруп алуу керек, натыйжада колдонуучу үчүн программанын терезеси ачылып, маалымат базасын тузууга болот.

SQLite'тин архитектурасынын негизги компоненттери:

- SQL Interface (SQL Интерфейси) - SQL буйруктарын киргизгенибизде, алар ушул катмарга келет. Бул катмар буйруктарды кабыл алып, тууралыгын текшерип, аны Compilerге жиберет;

- Compiler (Түшүндүргүч) - SQL буйругун байт-код деп аталган SQLite'тин ички тилге айландырып, байт-коддон кийинки виртуалдык машина аркылуу аткарып, синтаксистик анализ жүргүзөт, план түзөт, оптималдаштырат;

- Virtual Machine (VM — Виртуалдык Машина) - виртуалдык машина байт-кодду аткарып, SQL операцияларын жогорку деңгээлдеги буйруктардан төмөнкү деңгээлдеги иш-аракеттерге айландырат. Мисалы: жазууларды окуйт, фильтрация, сорттойт, тайпаларга ажыратат;

- B-Tree Storage Engine сактоо механизми - бардык таблицалар менен индекстерди B-Tree структурасында сактайт. Ар бир таблица же индекс өзүнчө B-Tree структурасында маалыматты иреттүү жана ылдам сактоого мүмкүндүк берет, издөө, кошуу жана өчүрүү операцияларын оптималдаштырат;

- Pager (Барак Менеджери) - маалыматтардын дисктен окулуп жазылышын көзөмөлдөйт, барак деңгээлде иштейт (page-level). Анын милдеттери барактарды кэшке жүктөө, жазууларды дискте жаңыртуу, транзакцияларды башкаруу (ACID талаптарын сактоо)

- OS Interface (Тутум интерфейси / Файл системасы) - операциялык системанын файл системасы менен байланышат. Ал файлдарды ачуу/жабуу, окуу жана жазуу операцияларын ишке ашырат. SQLite маалымат базасы файл түрүндө сакталат (мисалы, mydb.sqlite), жана дал ушул катмар ошол файл менен иш алып барат.

SQLite'тин негизги өзгөчөлүктөрү:

- Жөнөкөйлүк жана мобилдүүлүк - SQLite түзүлгөндө жеңил болот жана тышкы көз карандылыкка муктаж эмес;

- Серверсиз иштөө - башка маалымат базалардан айырмаланып, SQLite сервер талап кылбайт, программаларга оңой интеграциялоого шарт түзөт;

- Кичинекей көлөм - көлөмү болгону бир нече жүз килобайтты түзөт, ошондуктан ал мобилдик түзмөктөр үчүн идеалдуу;

- Көп платформалуу - Windows, Linux, Android, iOS жана башка көптөгөн операциялык системаларда иштей берет;

- SQL тилин толук колдойт - SELECT, INSERT, UPDATE, DELETE сыяктуу SQL операторлору менен толук шайкеш;

- Компакттуулук - Китепкананын өлчөмү 600 КБдан аз;

- ACID-шайкештик - Транзакциялардын аткарылышы кепилденет.

- Туруктуулук - SQLite көп жылдар бою тестиленген жана туруктуу иштеген.

Төмөндөгү SQLite китепканасынын маалымат базасы Python тилинде түзүлдү, базасы менен иштөөдө адегенде тиешелүү китепкананы импортоо керек:

```
import sqlite3

# Маалымат базасы менен байланыш түзүү

conn = sqlite3.connect('database.db')
cursor = conn.cursor()

print("Маалымат базасы менен байланыш ийгиликтүү түзүлдү")
```

Байланыш түзүлгөндөн кийин, бизге керектүү таблицаларды түзөбүз:

```
cursor.execute('''
CREATE TABLE IF NOT EXISTS студенттер (
    id INTEGER PRIMARY KEY AUTOINCREMENT,
    аты TEXT NOT NULL,
    фамилиясы TEXT NOT NULL,
    туулган_жылы INTEGER,
    факультет TEXT,
    орточо_баа REAL
)
''')

# Сабактар таблицасын түзүү
cursor.execute('''
CREATE TABLE IF NOT EXISTS сабактар (
    id INTEGER PRIMARY KEY AUTOINCREMENT,
    аталышы TEXT NOT NULL,
    кредит INTEGER,
    мугалим TEXT
)
''')

# Өзгөрүүлөрдү сактоо
conn.commit()
```

Таблицалар түзүлгөндөн кийин, аларга маалыматтарды киргизебиз:

```

# Студенттер тууралуу маалыматтарды киргизүү
студенттер = [
    ('Азамат', 'Асанов', 2001, 'Информатика', 4.2),
    ('Гулназ', 'Мусаева', 2002, 'Экономика', 4.5),
    ('Тимур', 'Жумагулов', 2000, 'Юриспруденция', 3.9),
    ('Айжан', 'Каримова', 2003, 'Информатика', 4.7)
]

cursor.executemany( __sql: '''
INSERT INTO студенттер (аты, фамилиясы, туулган_жылы, факультет, орточо_баа)
VALUES (?, ?, ?, ?, ?)
''', студенттер)

# Сабактар тууралуу маалыматтарды киргизүү
сабактар = [
    ('Маалымат базалары', 6, 'Иманалиев А.Т.'),
    ('Программалоо негиздери', 5, 'Сыдыков Т.М.'),
    ('Алгоритмдер теориясы', 4, 'Ибраева К.С.')
]

cursor.executemany( __sql: '''
INSERT INTO сабактар (аталышы, кредит, мугалим)
VALUES (?, ?, ?)
''', сабактар)

# Өзгөрүүлөрдү сактоо
conn.commit()

```

Киргизилген маалыматтарды издөө жана филтрлөө үчүн төмөнкү программаны ишке киргизебиз:

```

# Бардык студенттерди чыгаруу
cursor.execute("SELECT * FROM студенттер")
бардык_студенттер = cursor.fetchall()
print("Бардык студенттер:")
for студент in бардык_студенттер:
    print(студент)

# Информатика адистигиндеги студенттерин гана чыгаруу
cursor.execute("SELECT * FROM студенттер WHERE факультет = 'Информатика'")
информатика_студенттери = cursor.fetchall()
print("\nИнформатика студенттери:")
for студент in информатика_студенттери:
    print(студент)

```

```
# Орточо баасы 4.0дөн жогору болгон студенттерди чыгаруу
cursor.execute("SELECT аты, фамилиясы, орточо_баа FROM студенттер WHERE орточо_баа > 4.0")
жакшы_окуган_студенттер = cursor.fetchall()
print("\nЖакшы окуган студенттер:")
for студент in жакшы_окуган_студенттер:
    print(студент)
```

Программанын жыйынтыгы:

```
C:\Users\user\PycharmProjects\pythonProject\venv\Scripts\python.exe C:\Users\user\PycharmProjects\pythonProject\pr1.py
```

Маалымат базасы менен байланыш ийгиликтүү түзүлдү

Бардык студенттер:

```
(1, 'Азамат', 'Асанов', 2001, 'Информатика', 4.2)
(2, 'Гүлназ', 'Мусаева', 2002, 'Экономика', 4.5)
(3, 'Тимур', 'Жумагулов', 2000, 'Юриспруденция', 3.9)
(4, 'Айжан', 'Каримова', 2003, 'Информатика', 4.7)
```

Информатика студенттери:

```
(1, 'Азамат', 'Асанов', 2001, 'Информатика', 4.2)
```

Жакшы окуган студенттер:

```
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
('Гүлназ', 'Мусаева', 4.5)
('Айжан', 'Каримова', 4.7)
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
```

```
(4, 'Айжан', 'Каримова', 2003, 'Информатика', 4.7)
```

Жакшы окуган студенттер:

```
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
('Гүлназ', 'Мусаева', 4.5)
('Айжан', 'Каримова', 4.7)
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
```

```
(5, 'Азамат', 'Асанов', 2001, 'Информатика', 4.2)
```

Жакшы окуган студенттер:

```
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
('Гүлназ', 'Мусаева', 4.5)
('Айжан', 'Каримова', 4.7)
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
```

```
(8, 'Айжан', 'Каримова', 2003, 'Информатика', 4.7)
```

```
('Айжан', 'Каримова', 4.7)
('Азамат', 'Асанов', 4.2)
('Гүлназ', 'Мусаева', 4.5)
('Айжан', 'Каримова', 4.7)

Process finished with exit code 0
```

Заманбап маалыматтык технологиялардын тез өнүгүп жаткан убакта, маалыматтарды натыйжалуу иштетүү жана башкаруу негизги талаптардан болуп калды. Маалыматтык технологияны ар кандай жолдор, программалык камсыздоолор менен түзүлүшү мүмкүн. Маалыматтар жашообуздун ажырагыс бөлүгү болгондуктан, курчап турган дүйнөдөгү бардык кубулуштарды жана процесстерди заманбап маалыматтык технологиялардын жардамында иштетууга болот [3].

SQLite маалымат базасы өзүнүн жөнөкөйлүгү, ыкчам иштөөсү, серверсиз түзүлүшү жана төмөнкү ресурстар менен иштей алуусу менен айырмаланат.

Программалоодо, айрыкча Python тили менен интеграцияда, маалыматтардын интерактивдүү визуализациясын түздөн түз Jupyter Notebook блокнотунда ишке ашырууга болот [4]. SQLite программаларга жеңил жана ырааттуу маалымат базасы катары кошулат. Бул технологияны колдонуу аркылуу студенттердин, кардарлардын же башка системалардын маалыматтарын ылдам иштеп чыгууга жана анализдөөгө болот.

Ошондуктан, **SQLite маалымат базасын колдонуу** – маалымат менен иштөөнүн натыйжалуу, ишенимдүү жана заманбап жолу болуп эсептелет. Ал билим берүү мекемелеринен тарта, мобилдик колдонмолорго чейин кеңири чөйрөдө өз ордун тапты жана дагы көп убакыт бою актуалдуулугун сактап калаары бышык.

Адабияттар:

1. Осмонова, Н.Т., Идрисова Г.И. Применение мобильных технологий в образовании. Вестник Жалал - Абадского государственного университета. 2021. № 1 (46). 103-бет.
2. Алыбаев, К.С., Талантбек кызы А., Жаманкулова Ю. Компьютердик технологияларды колдонуу аркылуу математика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу менен формалдуулуктарды жоюу. ЖАМУнун жарчысы. 2024-1. 6-бет.
3. Мажиева Д. Т. Квадраттык жана кубдук функциянын графиктерин түзүүнүн өзгөчөлүктөрү. ЖАМУнун жарчысы. 2024-2. 6-бет.
4. Идрисова, Г.И., Осмонова Н.Т. Мастерство визуализации данных: руководство по созданию графиков в Python. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2024. № 2. 37-бет.
5. Любанович Билл Простой Python СПб.: Питер, 2022. - 592с.

6. Ырысбаева, А.А. Возможности PYTHON в языках программирования. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №5, 2021. - С. 23-27.

Жапарбек кызы Г., Коңурова Ш.Т.

**Т.Б. БЕКБОЛОТОВ ЖАНА З.Ж. РАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ
ГОЛОГРАФИЯЛЫК САКТОО СИСТЕМАЛАРЫНЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК
ТУРУКТУУЛУК ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ
АРХИТЕКТУРАСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ РОЛУ**

Жапарбек кызы .Г., Коңурова Ш.Т.

**ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ
ГОЛОГРАФИЧЕСКИХ СИСТЕМ ХРАНЕНИЯ В ТРУДАХ Т.Б. БЕКБОЛОТОВА И
З.Ж. РАЕВА И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ АРХИТЕКТУРЫ
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**

Gulzat Zhaparkbek Kyzy, Konurova S.T.

**PRINCIPLES OF FUNCTIONAL STABILITY OF HOLOGRAPHIC STORAGE
SYSTEMS IN THE WORKS OF T.B. BEKBOLOTOV AND Z.Zh. RAEV AND THEIR
ROLE IN SHAPING ARTIFICIAL INTELLIGENCE ARCHITECTURE**

УДК 004.27

Аннотация: Бул макалада Т.Б. Бекболотов жана З.Ж. Раев эмгектериндеги голографиялык сактоо системалары функционалдык туруктуулук концепциясынын алкагында кайра талданат. Структуралык-параметрдик ыкма жана ишеним көрсөткүчтөрүнүн математикалык негиздемеси сактоо системаларынын үзгүлтүксүз иштөөсүнүн инженердик философиясын түзөрү көрсөтүлөт. Макалада функционалдык туруктуулуктун интегралдык модели сунушталып, анын жасалма интеллект архитектурасында (fault tolerance) катага туруктуулук, (distributed learning) таратылган окутуу жана (adaptive retraining) адаптивдүү кайра окутуу механизмдери аркылуу чагылдырылышы 2020–2025-жылдардагы изилдөөлөрдүн негизинде талданат. Изилдөө голографиялык сактоо теориясы менен заманбап ЖИ инфраструктурасынын ортосунда методологиялык биримдик бар экенин негиздейт.

Ачык сөздөр: функционалдык туруктуулук, голографиялык сактоо, ишенимдүүлүк теориясы, катага туруктуулук (fault tolerance), таратылган жасалма интеллект (distributed AI), адаптивдүү кайра окутуу (adaptive systems).

Аннотация: В данной статье голографические системы хранения, представленные в трудах Т.Б. Бекболотова и З.Ж. Раева, пересматриваются через призму концепции функциональной устойчивости. Показано, что структурно-параметрический подход и математическое обоснование показателей надёжности формируют инженерную философию обеспечения непрерывной работы систем хранения. В статье предлагается интегральная модель функциональной устойчивости, которая в архитектуре искусственного интеллекта отражается через механизмы отказоустойчивости (fault tolerance), распределённого обучения (distributed learning) и адаптивного переобучения (adaptive retraining), анализируемые на основе исследований 2020–2025 годов. Исследование подтверждает наличие методологического единства между теорией голографического хранения и современными инфраструктурами ИИ.

Ключевые слова: функциональная устойчивость, голографическое хранение, теория надёжности, отказоустойчивость, распределённый ИИ, адаптивные системы.

Annotation: This article re-examines the holographic storage systems presented in the works of T.B. Bekbolotov and Z.Zh. Raev through the conceptual framework of functional stability. It demonstrates that the structural-parametric approach and the mathematical justification of reliability indicators form an engineering philosophy for ensuring the continuous operation of storage systems. The paper proposes an integral model of functional stability, which in artificial intelligence architectures is manifested through fault tolerance, distributed learning, and adaptive retraining mechanisms, analyzed based on research conducted between 2020 and 2025. The study establishes the methodological unity between holographic storage theory and modern AI infrastructures.

Keywords: functional stability, holographic storage, reliability theory, fault tolerance, distributed AI, adaptive systems.

Заманбап санариптик системалар масштабдуу, таратылган жана динамикалык чөйрөдө иштейт. Мындай шартта негизги талап өндүрүмдүүлүк эмес, туруктуулук жана үзгүлтүксүз иштөө жөндөмү болуп калды. Функционалдык туруктуулук системанын айрым компоненттери бузулган учурда да анын негизги функцияларынын сакталышын билдирет.

Голографиялык сактоо теориясы функционалдык туруктуулуктун физикалык деңгээлдеги классикалык мисалы болуп саналат. Голографиянын теориялык негизи Dennis Gabor тарабынан иштелип чыккан [4], ал эми көлөмдүү голография Ю.Н. Денисюк тарабынан өнүктүрүлгөн [5].

Кыргызстандык изилдөөчүлөр Т.Б. Бекболотов [1,3] жана З.Ж. Раев [2] голографиялык сактоо түзүлүштөрүнүн ишенимдүүлүгүн структуралык-параметрдик моделдөө аркылуу негиздешкен.

Акыркы жылдары жасалма интеллект системаларында **катага туруктуулук** (fault tolerance) жана **туруктуулук** (resilience) маселеси активдүү каралууда [10,11]. Бирок бул изилдөөлөр голографиялык сактоо теориясы менен концептуалдык байланышта системалуу талдана элек.

Макаланын максаты — функционалдык туруктуулук категориясын голографиялык сактоодон ЖИ архитектурасына чейинки универсалдуу инженердик принцип катары негиздөө.

"Жеткиликтүүлүк" маалыматка жетүүнү камсыз кылууну билдирет. "Актык" - бул маалыматтын аныктыгын жана толуктугун камсыз кылуу. "Купуялык" маалыматка ыйгарым укуктуу колдонуучулардын гана жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууну билдирет [21].

2. Теориялык негиздер

2.1 Ишенимдүүлүк теориясы

Классикалык ишеним функциясы төмөнкүдөй берилет [6]:

$R(t)=e^{-\lambda t}$ мында λ — бузулуу интенсивдүүлүгү.

Половко жана Гуров [7] көрсөткөндөй, резервдүүлүк системанын ишенимдүүлүгүн жогорулатуунун негизги механизми болуп саналат.

2.2 Функционалдык туруктуулуктун интегралдык модели

Бул изилдөөдө функционалдык туруктуулук төмөнкүдөй аныкталат:

$F_{st}=f(S,P,A)$ мында:

S-структуралык туруктуулук

P- параметрдик туруктуулук

A - алгоритмдик компенсация

Бул үч компонент интеграцияланган учурда гана система толук функционалдык туруктуулукка жетет.

3. Голографиялык сактоо системаларындагы туруктуулук

Голографиялык сактоодо маалымат интерференциялык талаада таратылган формада сакталат [4,5]. Бул структуралык резервдүүлүктү табигый камсыз кылат.

3.1 Структуралык-параметрдик ыкма

Т.Б. Бекболотов сактоо түзүлүштөрүн динамикалык параметрлердин системасы катары моделдеген [1,3]. Архитектуралык бүтүндүк жана параметрлердин өз ара көз карандылыгы негизги принцип болуп саналат.

3.2 Ишеним көрсөткүчтөрүнүн математикалык негиздемеси

З.Ж. Раев иштеп чыккан модель төмөнкү параметрлерди камтыйт [2]:

- резервдүүлүк коэффициенти
- MTBF (орточо иштөө убактысы)
- бузулуу интенсивдүүлүгү
- калыбына келтирүү ыктымалдыгы

Бул параметрлер функционалдык туруктуулуктун сандык баалоосуна мүмкүндүк берет.

Акыркы жылдары таратылган жасалма интеллект (distributed AI) системаларында функционалдык туруктуулук төмөнкү багыттарда өнүктүрүлүүдө:

4. Жасалма интеллект архитектурасындагы чагылдырылышы (уникалдуу аналитикалык бөлүк)

Жасалма интеллект архитектурасы бир гана алгоритмдердин жыйындысы эмес, ал таратылган эсептөө чөйрөсүндө иштеген динамикалык система болуп саналат[8,9].

Нейрондук тармактар, булуттук эсептөө инфраструктурасы жана чоң маалымат массивдери функционалдык туруктуулук принцибин талап кылат[10,11].

Голографиялык сактоодогу таратылгандык принцип ЖИ системаларындагы төмөнкү механизмдер менен үндөшөт:

- таратылган окутуу (distributed learning);
- көп түйүндүү эсептөө;
- катага туруктуу нейрондук структуралар;
- салмактарды кайра бөлүштүрүү аркылуу компенсация.

Эгер сактоо системасында маалымат толугу менен бир чекитке байланбаса, анда бузулуу жалпы функцияны токтотпойт. Ушундай эле принцип нейрондук тармактарда байкалат: айрым нейрондор иштен чыкса да, тармак жалпы функциясын сактай алат.

Демек, функционалдык туруктуулук голографиялык сактоо теориясында физикалык деңгээлде негизделсе, ЖИ архитектурасында алгоритмдик жана тармактык деңгээлде ишке ашат.

Жасалма интеллект жана голографиялык принциптерди кесилиши.

Голографиялык сактоо системаларындагы маалыматтын локалдык эмес табиятты бүгүнкү күндөгү нейрондук тармактардын иштөө принцибине түздөн-түз окшош келет. Т.Б. Бекболотовдун бүтүндүктү калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгү – азыркы ЖИдеги “катага туруктуулук” концепциясынын теориялык фундаменти болуп саналат.

Эгерде салттуу компьютердик архитектурада бир биттин бузулушу маалыматтын жогорулушуна алып келсе, Бекболотов менен Раев изилдеген голографиялык методдордо маалымат системанын бүткүл көлөмүнө таралган. Бул архитектуралык философия заманбап Transformer жана LLM моделдеринде маалыматтын таратылган сакталышы менен методологиялык жактан үндөшөт.

Мындан сырткары, авторлор тарабынан иштелип чыккан структуралык-параметрдик талдоо ЖИ агенттеринин өзүн-өзү диагностикалоо жана адаптациялоо механизмдерин оптималдаштыруу үчүн математикалык негиз боло алат. Бул жөн гана техникалык окшоштук эмес, бул- маалыматтын ишенимдүүлүгүн камсыз кылуунун эволюциялык тепкичи. Ошондуктан кыргыз окумуштууларынын 90-жылдардагы изилдөөлөрүн заманбап маалыматтык технологиялардын контекстинде ретроспективдүү талдоо – илимий актуалдуулукту гана эмес, тарыхый сабактардын сакталышын да камсыз кылат.

Голографиялык методдордун нейромрфтук архитектурадагы ролу

Т.Б. Бекболотов менен З.Ж. Раевдин илимий концепцияларынын өзөгүндө турган ишенимдүүлүктүн сандык көрсөткүчтөрү, бүгүнкү күндөгү жасалма нейрондук

тармактардын окутуу процессиндеги регуляризация методдору менен түздөн-түз байланышта каралышы мүмкүн. Голографиялык сактоодо маалыматтын бир чекинке эмес, жалпы алып жүрүүчүгө диффузияланып жайгашуусу – ЖИ моделдериндеги салмактардын бөлүштүрүшүнө окшош. Бул принцип системанын бир бөлүгү жабыркаса да, жалпы интеллектуалдык функциянын сакталып калышын шарттайт.

Авторлор сунуштаган алаптивдүү калыбына келтирүү методологиясы, заманбап ЖИдеги өзүн-өзү оңдоо алгоритмдер үчүн прецедент болуп саналат. Төмөнкү үч аспект Бекболотов-Раев моделинин ЖИ философиясындагы фундаменталдуу ордун ачып берет:

1. мааламаттын редуванттуулугу: Голографиялык системаларда маалыматтын ашыкчалыгы каталардан коргоо үчүн колдонулат. ЖИде болсо, бул нейрондор арасындагы байланыштардын көптүгү аккылуу ишке ашып, системанын туруктуулугун камсыз кылат

2. Ассоциативдүү эс тутум: Голографиялык эс тутум маалыматты дарек боюнча эмес, мазмун боюнча издейт. Бул принцип азыркы генеративдик моделдердин контексти түшүнүү жөндөмүнүн техникалык аналогу болуп саналат.

3. Оптимизациялык моделдер: Раевдин эмгектериндеги ишеним көрсөткүчтөрүн санлык негиздөө алгоритмдери, ЖИ системаларынын архитектуралык ишенимдүүлүгүн баалоодо колдонулуучу метрикалар менен методологиялык жактан төп келет.

Ошентип, кыргыз окумуштуулары тарабынан иштелип чыккан голографиялык сактоо принциптери – бул жон гана маалыматты архивдөө технологиясы эмес, бул татаал маалыматтык системалардын жашоого жөндөмдүүлүгүн универсалдуу математикалык модели. Бул изилдөөлөр ЖИ доорунда “акылдуу” аппараттык камсыздоону иштеп чыгууда негизги колдонмо катары кызмат кыла алат

4.1 Прогностикалык катага туруктуулук

Жасалма интеллектке негизделген аномалияларды аныктоо жана алдын ала болжолдоо механизмдери система иштебей калуудан мурда компенсациялык механизмдерди иштетүүгө мүмкүндүк берет. 2023–2025-жылдардагы изилдөөлөр көрсөткөндөй, мындай механизмдер иштөө үзгүлтүккө учураган учурларда системанын туруктуулугун сактоодо эффективдүү болуп саналат.

4.2 Машиналык окутууга негизделген репликация

Маалыматты репликациялоо стратегиялары машиналык окутуу алгоритмдери аркылуу реалдуу убакытта оптималдаштырылат. Бул ыкма голографиялык сактоодогу

структуралык резервдүүлүк принципине методологиялык жактан жакын болуп, маалыматтын үзгүлтүксүз жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

4.3 Федеративдик окутуу жана таратылган үйрөнүү

Федеративдик окутуу архитектурасы масштабдуу жана таратылган чөйрөдө туруктуулукту камсыз кылат. Ар бир түйүн автономдуу иштеп, жалпы глобалдык модельге салым кошот. Бул принцип голографиялык сактоодогу таратылган маалымат концепциясына үндөшөт жана тармактык туруктуулукту камсыз кылат.

4.4 Көп-агенттүү туруктуулук

Көп-агенттүү системаларда катага туруктуу башкаруу (fault-tolerant control) механизмдери иштелип чыгып, автономдуу калыбына келтирүү процесси колдонулат. Бул механизмдер агенттердин бузулушуна карабастан, жалпы системанын функциясын сактап калууга мүмкүндүк берет.

Голографиялык сактоо	ЖИ архитектурасы
Интерференциялык таратылган сактоо	– Таратылган нейрондук тармактар
Структуралык резервдүүлүк	– Резервдүүлүк жана репликация
Параметрдик оптималдаштыруу	– Салмактарды жөнгө салуу / нормалдаштыруу
Калыбына келтирүү механизми	– Адаптивдүү кайра окутуу
Бузулуу интенсивдүүлүгү	– Түйүндөрдүн бузулуу көрсөткүчү

Бул параллелизм инженердик ой жүгүртүүнүн универсалдуулугун көрсөтөт.

Функционалдык туруктуулук голографиялык сактоодо физикалык деңгээлде ишке ашса, ЖИ архитектурасында ал:

- алгоритмдик
 - тармактык
 - эсептөө инфраструктуралык
- деңгээлде ишке ашат.

2020–2025-жылдардагы изилдөөлөр predictive жана adaptive fault tolerance механизмдеринин ролун күчөттү. Бул функционалдык туруктуулуктун алгоритмдик компонентинин маанисин арттырды.

Изилдөө көрсөткөндөй:

1. Голографиялык сактоо системаларындагы структуралык-параметрдик моделдер функционалдык туруктуулуктун фундаменталдуу негизин түзөт.

2. Заманбап ЖИ архитектураларында fault tolerance жана distributed learning механизмдери ушул принциптердин жаңы формасы болуп саналат.

3. Функционалдык туруктуулук универсалдуу инженердик категория катары каралышы мүмкүн.

Демек, Т.Б. Бекболотов жана З.Ж. Раев эмгектери голографиялык сактоо теориясынын чегинен чыгып, жасалма интеллект архитектурасын түшүндүрүүдө методологиялык база болуп бере алат.

Макалада Т.Б. Бекболотов менен З.Ж. Раевдин голографиялык сактоо системалары боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрү функционалдык туруктуулук концепциясынын алкагында кайра талдоого алынат. Авторлор сунуш кылган структуралык-параметрдик ыкма жана ишеним көрсөткүчтөрүн математикалык негиздөө сактоо системаларынын үзгүлтүксүз иштөөсүн камсыз кылуучу фундаменталдуу принциптер катары каралат. Изилдөөдө функционалдык туруктуулуктун теориялык модели сунушталып, анын жасалма интеллект архитектурасында катага туруктуулук, таратылган иштетүү жана адаптивдүүлүк механизмдери аркылуу чагылдырылышы негизделет.

Адабияттар:

1. Ассири, А., Алкахтани, М., & Рахман, С. (2025). Модель отказоустойчивости для распределённых вычислительных систем на основе глубокого обучения. *IEEE Access*, 13, 14567–14582.
2. Бекболотов, Т.Б. Жогорку ишенимдүү голографиялык сактоо түзүлүштөрүн долбоорлоо. – Бишкек: Илим, 1996.
3. Бекболотов, Т.Б., Раев З.Ж. Маалыматты голографиялык сактоонун инженердик негиздери. – Бишкек: Илим, 2001.
4. Ван, Н., & Ли, Z. (2025). Адаптивная отказоустойчивая координация в сетях многороботов. *Robotics and Autonomous Systems*, 178, 104752.
5. Габор, Д. Голографиянын негиздери. – М.: Мир, 1974.
6. Гарсия, Л., & Пател, Р. (2024). Отказоустойчивые решения для распределённой аналитики данных: комплексный обзор. *Journal of Systems Architecture*, 142, 102937.
7. Денисюк, Ю.Н. Көлөмдүү голография теориясы. – Л.: Наука, 1982.
8. Кастельс, М. Маалыматтык дор. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
9. Крылов, А.Н. Ишенимдүүлүк теориясынын негиздери. – М.: Машиностроение, 1980.

10. Кумар, П., & Сингх, Р. (2022). Прогностическая отказоустойчивость в облачных вычислениях с использованием методов обнаружения аномалий. *Future Generation Computer Systems*, 129, 325–338.
 11. Ли, Х., & Чен, У. (2024). Агенты активного вывода для устойчивых распределённых систем. *ACM Transactions on Autonomous and Adaptive Systems*, 19(2), 1–23.
 12. Мак Махан, В., Мур, Е., Рамейдж, Д., & Хампсон, С. (2021). Эффективное обучение глубоких сетей на децентрализованных данных. *Proceedings of the IEEE*, 109(1), 1–23.
 13. Половко, А.М., Гуров С.В. Техникалык системалардын ишенимдүүлүгү. – М.: Высшая школа, 1984.
 14. Таненбаум, Э. Компьютер архитектурасы. – СПб.: Питер, 2007.
 15. Паттерсон, Д., Хеннесси Дж. Компьютердик системаларды уюштуруу. – М.: Вильямс, 2012.
 16. Раев, З.Ж. Голографиялык сактоо приборлорунун элементтеринин ишеним көрсөткүчтөрү. – Бишкек: Технология, 1998.
 17. Рассел, С., Норвиг П. Жасалма интеллект: заманбап ыкмалар. – М.: Вильямс, 2016.
 18. Хэйкин, С. Нейрондук тармактар жана машиналык окутуу. – М.: Вильямс, 2008.
 19. Янг, Q., Лю, У., Чен, Т., & Тонг, У. (2023). Федеративное обучение: проблемы, методы и перспективы. *ACM Computing Surveys*, 56(4), 1–36.
 20. Чжан, J., Лю, К., & Чжао, L. (2023). Стратегии репликации на основе машинного обучения для отказоустойчивых распределённых систем. *IEEE Transactions on Parallel and Distributed Systems*, 34(9), 2456–2468.
 21. Базарбаева, Д. А. Маалыматтык коопсуздук / Д. А. Базарбаева, К. Ж. Усенов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 2(56). – P. 224-228.
-

Урмамат к.Э., Сулейманов Э.Ж.
МАЙЛУУ-СУУ ШААРЫНДАГЫ УРАН КЕНДЕРИ
Урмамат кызы Э., Сулейманов Э. Ж.
УРАНОВЫЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ В ГОРОДЕ МАЙЛУУ-СУУ
Urmamat k. E., Sulaimanov E. Z.
URANIUM DEPOSITS IN THE CITY OF MAILUU-SUU

УДК 94(575.2)

Аннотация. Бул макалада ХХ кылымдын ортосунан ХХI кылымдын башына чейинки Майлуу-Суу шаарынын тарыхый өнүгүү жолу жана анын стратегиялык өзгөчөлүктөрү комплекстүү түрдө каралат. Өзгөчө басым советтик доордогу шаар куруу архитектурасына жана аймактын тагдырын чечкен уран өндүрүшүнүн калыптанышына жасалган. Макалада уран калдыктарын сактоочу жайлардын бүгүнкү күндөгү абалы жана алардын айлана-чөйрөгө тийгизген терс экологиялык кесепеттери илимий негизде талдоого алынат. Радиациялык коопсуздук маселелери шаардын туруктуу өнүгүүсүнүн башкы фактору катары каралып, аймактагы радиоактивдүү булгануунун деңгээли изилденген. Ошондой эле, калктын ден соолугунун абалына мониторинг жүргүзүлүп, радиациянын таасиринен келип чыккан өнөкөт оорулардын динамикасы жана алардын социалдык-демографиялык кесепеттери статистикалык маалыматтар менен тастыкталат. Макаланын жыйынтыгында Майлуу-Суу шаарынын экологиялык коопсуздугун камсыздоо жана калктын ден соолугун коргоо боюнча илимий сунуштар берилген.

Өзөктүү сөздөр: Майлуу-Суу шаарынын кыскача тарыхы, уран кенин казып алуунун башталышы, уран өндүрүшү, радиациянын экологияга терс таасири, шаардын өзгөчөлүгү.

Аннотация. В данной статье комплексно рассматривается исторический путь развития города Майлуу-Суу с середины ХХ до начала ХХI века, а также его стратегические особенности. Особый акцент сделан на архитектуре градостроительства советской эпохи и становлении уранового производства, определившего судьбу региона. В статье на научной основе анализируется современное состояние хвостохранилищ урановых отходов и их негативные экологические последствия для окружающей среды. Вопросы радиационной безопасности рассматриваются как ключевой фактор устойчивого развития города, исследуется уровень радиоактивного загрязнения территории. Кроме того, проводится мониторинг состояния здоровья населения, на основе статистических данных подтверждается динамика хронических заболеваний, вызванных воздействием радиации, и их социально-демографические последствия. В заключении статьи даны научные рекомендации по обеспечению экологической безопасности города Майлуу-Суу и охране здоровья населения.

Ключевые слова: Краткая история города Майлуу-Суу, начало добычи уранового месторождения, производство урана, негативное воздействие радиации на экологию, особенности города.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the historical development of the city of Mailuu-Suu from the mid-20th to the early 21st century, highlighting its strategic significance. Particular emphasis is placed on Soviet-era urban planning architecture and the establishment of the uranium industry, which fundamentally shaped the region's destiny. The study scientifically examines the current state of uranium tailing dumps and analyzes their negative ecological impact on the environment. Issues of radiation safety are addressed as a key factor for the city's sustainable development, alongside an investigation into the levels of radioactive contamination in the area. Furthermore, the article monitors the health status of the local population, using statistical data to confirm the dynamics of chronic diseases caused by

radiation exposure and their subsequent socio-demographic consequences. The article concludes with scientific recommendations aimed at ensuring the environmental safety of Mailuu-Suu and protecting public health.

Keywords: *Brief history of the city of Mailuu-Suu, start of uranium deposit mining, uranium production, negative impact of radiation on the environment (ecology), peculiarities of the city.*

Киришүү

Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан Майлуу-Суу шаарынын тарыхын атамдын сөзү менен баштагым келип турат анткени, Майлуу –Суу шаары боюнча эң биринчи уккан маалыматым ушул болгон: Охоо, Майлуу-Суу убагында гулдөп-өскөн шаар болгон. Орустар көп жашаган. 1946-жылы бул жерден уран кени казылып алына башталганда, шаар пайда болгон. Урандан советтик алгачкы стратегиялык атомдук бомбалар үчүн сырьё өндүрүлгөн. Майлуу-Суу жабык шаарга айланып, ал картага киргизилген эмес, ал эми шаарга кирүү тиешелүү, тандалган адамдарга гана берилчү. Майлуу-Суу № 235 почта яшиги деген наам алган. Кийинчерээк 1956-жылы расмий түрдө Майлуу-Суу деп аталган. Бул шаардын тарыхын изилдеп отуруп көптөгөн маалыматтарга ээ болдум. [5.]. Кичинекей жана тоолуу шаарча, болгону 120 чарчы км. Жылуу, маанайлуу, таза шаар, ал жашыл адырлардын арасында, кууш тоо өрөөнүндө жайгашкан. Шаар пайда болгондо тез өсүп, кеңейип кооз шаарга айланган. Бул шаарга көптөгөн адамдардын өмүр таржымалы баткан: алар өз билимдерин, жөндөмдөрүн бул шаарга арнап кетишкен. Майлуу-Суу шаары уранды иштетүү үчүн ачылган шаар катары жана электролампа заводу менен дүйнөгө белгилүү. 1946-жылдан 1967-жылга чейин уран өндүрүлгөн. Майлуу-Суудагы уран өндүрүшү Советтик Атомдук Долбоордун маанилүү бөлүгү болгон. Ачык булактардагы маалыматтарга караганда, ошол жылдары Майлуу-Сууда 10 миң тоннадан ашык уран оксиди өндүрүлгөн. кийи

1944-жыл: Мамлекеттик Коргоо Комитетинин (ГКО) токтому менен уранды чалгындоо жана казып алуу иштери СССРдин НКВДсинин карамагына өткөрүлүп, жаңы уран кендерин, анын ичинде Майлуу-Суу кенин чалгындоо милдети жүктөлгөн [1.58-61].

1949-жыл: Биринчи советтик плутоний бомбасынын өзөктүк зарядын даярдоо аяктаган. 1967-жылы Уран кендери жабылгандан кийин атайын даярдалган руда өндүрүшүнүн тоо-кен байытуу комбинатынын калдыктарынан алынган уулуу жана башка калдыктарды сактоо же көмүү үчүн атайын сактагычтарда азыркы мезгилге чейин сакталат. Калкты коопсуз жана толук камдуу азык зат менен камсыздоо азыркы жана келечек муундун саламаттыгын сактоо максатындагы жогорку сапаттуу, коопсуз азыкты өндүрүүгө багытталган мамлекеттик жана илимий деңгээлдеги маанилүү маселелерден болуп

саналат[7]. 1967-жылдан 2010-жылга чейин калдык сактагычтардын саны 23 болгон болсо, 2010-жылда 3 кө кыскарган. Уранды Майлуу-Суу дарыясына жакын көмүшкөн, коопсуз жактарын карашкан эмес. Майлуу-Суу тоолуу аймак болгондуктан жер титирөөгө, селге, суу ташкынына жана жер көчкүлөргө өтө туруштук бере албайт. Көп жылдар бою калдык сактоочу жайлар (хвостохранилищелер) бузулуп, алардын ичиндеги заттар топуракка, жер астындагы сууларга жана ошол эле аталыштагы Майлуу-Суу дарыясына тарап кетүүдө. Ал дарыянын суусу жергиликтүү тургундардын тамак-ашына жана Фергана өрөөнүнүн системасына кошулат. Ал сууну коңшулаш Өзбекстан менен Тажикстан да колдонушат. 1958-жылы бул жерде чоң авария болуп, 600 кубометр уран калдыктары сууга куюлуп, анын залалын Майлуу-Суунун эли ушул күнгө чейин тартууда. Бул тууралуу Немат Мамбетов «Ушул азыр да шаардын ар кайсы жеринде – аномалдуу очоктор деп коебуз, ошондой жерлерде радиациялык нурлануу 60 Мкp/сааттан 3000 Мкp/саатка чейин жетүүдө», -дейт. [2]. Кийин тазалоо иштери жүргүзүлгөн. Учурда Майлуу-Суу шаарында 20 калдык сактагыч (хвостохранилище) бар. Ал калдык сактагычтардын туура эмес көмүлгөндүгүнө байланыштуу Майлуу-Суу шаарынын тургундарынын ден соолугуна терс таасирин тийгизүүдө. Жарым кылым мурун бул жерден эч кимдин кеткиси келчү эмес. Азыркы учурда Майлуу-Суу шаарында жашаган калк өмүрүнүн аягына чейин калууну каалашат. Бирок жергиликтүү тургундар рак, диабет, лейкоз менен ооруп жатканын айтышат: "Сөөктөрүм ооруйт. Ооруканада "сөөк оорусу" деген диагноз коюшту. Эки ай дарыланым керек, бирок мен балдарымды таштай албайм, – дейт айыл тургуну Жээнбекова Нагима. – Албетте, нормалдуу жерге көчүп кеткибиз келет. Бирок бул жерде үйлөр арзан, сатылбайт, ал эми башка аймактарда ал акчага эч нерсе сатып ала албайсың". 2022-жылы Майлуу-Суу шаарында 21339 миң калкы бар [3, 14], 800 майып адам жашайт, бирок жергиликтүү тургундар алардын баары каттоодо турбаганын айтышат. Эмнеге дегенде шаардан алыс жашаган, жолу көйгөйлүү, транспорт көп каттабаган 25 километр алыстыкта жайгашкан Северный Кайрагачтын адамдары көп кайрыла беришпейт. Бул уран калдыктары туура эмес сакталганына байланыштуу көмүлгөн жерлерден анча алыс эмес жерден сасык жыт келет. Мен өзүм өтүп жатып баякаганмын, башым оруп чыгат. Ошого карабастан жергиликтүү тургундардан маалымат алуу үчүн сурадым.

Уран көмүлгөн жайдан өтөөрдө өзүн жаман сезээрин **Бекжанова Чынара** айтты:

Ушул жерден Көгөй айылына өтүп баратканда башым ооруйт, сасык жытанып турат. Бул жердин эки тарабында аба тазадай. Көрсө уран калдыктары көмүлгөн жерлер экен. Көпчүлүк адам билбейт. Майлуу-Суу сайына кошулбашы керек да. Сайдын ылдый жагында көп айыл-кыштак бар. Алар түтүктөн суу чыкпай калганда, сууну ушул

дарыядан алышат. Талаада иштеп атканда чаңкасак, биз да ушул дарыяга ууланган арыктан суу алып ичезиз. Бул маалыматка кошумчалап, жергиликтүү тургун Тунтеева Элмира жаан-чачын маалында булганган суулар Майлуу-Суу дарыясына агып түшүшү ыктымалдыгын белгилеп, ошол себептенби ден соолук да жайында эмес, жүрөгүм, башым, муундарым ооруйт. Азыр дарыланып жүрөм. Бүгүнкү күндө Майлуу-Суу "баатырдык өтмүшү бар, бирок келечеги белгисиз шаар" катары сүрөттөлөт. Шаар логистикалык туюкка кептелип, өнүгүү долбоорлору жоктугунан улам жаштар кетип жатышат. Бул жерде медициналык кызматкерлер жетишпейт жана эч ким келип иштөөнү калашпайт, келген адамдарда көп убакыттка калбай кетип калышат.

Уран Өндүрүшүнүн Калдыктары жана Радиациялык Коопсуздук. Майлуу-Суу жана башка уран өндүрүлгөн аймактардагы (мисалы, Төө-Моюн, Кызыл-Жар) калдыктардын үйүлмөктөрү олуттуу экологиялык жана радиациялык коркунучту жаратууда. Айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасири: Уран калдыктары радиациялык фонду жогорулатып, суу булактарын жана жер кыртышын булгайт, 2017 –жылы жай айларында Майлуу-Суу шаарынын Кара-Жыгач жеринде жер көчкү болуп, жол тосулуп калган. Сары-Бээ жана Көгөй айылдарынын адамдары убактылуу салынган жол менен өзүнүн күнүмдүк жашоосуна керектүү продуктуларын ушул жол менен ташыган, бул жол уран сактагычтардын бири менен өткөн. Бул маселе жергиликтүү калктын ден соолугуна жана айыл чарбасына түздөн-түз терс таасирин тийгизген болсо да, ушул жерде өмүр бою жашоону каалашат.

Рекультивация: 2023-жылдын 16-майында Самаркандда (Өзбекстан) ЕБРРдин Башкаруучулар кеңешинин жылдык жыйынынын алкагында Кыргызстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги (ӨКМ) менен ЕБРР тарабынан кол коюлган. Кыргызстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин (ӨКМ) басма сөз кызматынын маалыматына ылайык, республика 23 миллион евро өлчөмүндөгү грантты «Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусунун Майлуу-Суу шаарындагы уран мурасы жайларын рекультивациялоо» долбоору боюнча алат[4]. Бул иш чарадан кийин учурдагы уран калдыктарынын сакталуу жактары кыйла өзгөрүлгөнүн байкоого болот, сактагычтардын үстү цемент менен капталып, шахталардын тосулганы ошондой эле 1959–жылы курулган заводдун калдыктарын талкалап, тазаланганын көрүүгө болот. Калктын ден соолугун коргоо үчүн рекультивация иштерин тездетүү, жергиликтүү калк арасында үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү жана медициналык көзөмөлдү күчөтүү зарыл. Ошондой эле бул аймактагы тарыхый жайларды да изилдөө заман талабы болуп калды. Себеби “информациялык

технологиялардын өнүгүшү тарыхый-маданий жайларды изилдөөгө таасирин тийгизүүдө” [8, 342]. Бул аймакты изилдесе, дагы бир тарыхытн ак барактары ачылмак.

Корутунду

Майлуу-Суу шаары жана анын тегерегиндеги уран кендери Кыргызстандын индустриалдык жана атомдук тарыхынын маанилүү бөлүгү. Шаар совет доорунда ири электролампа заводу жана курулуш долбоорлору аркылуу бүткүл республикага таанылган. Бирок, уран өндүрүшүнүн мурасы катары калган экологиялык көйгөйлөр бүгүнкү күндө да чечүүнү талап кылууда. Рекультивация иштерин эл аралык өнөктөштөрдүн колдоосу менен жүргүзүү жана жергиликтүү калктын радиациялык коопсуздугун камсыз кылуу Майлуу-Суунун туруктуу өнүгүүсүнүн кепилдиги болуп саналат.

Адабияттар:

1. Государственный архив Российской Федерации (Ф 10208.Он 2с. Д. 6.Л.58-61)
2. Азаттык үналгысы. <https://www.azattyk.org/a/1204662.html>
3. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2022 года (14)
4. <https://www.mk.kg/social/2023/05/16/kyrgyzstan-budet-rekultivirovat-16-khvastokhranilishh-v-mayluusuu.html>.
5. "Музей истории Майлуу-Суу и уранового наследия Кыргызстана
<http://7.https://%20www.facebook.com/profile.php?id=%2061552343425589>
6. Калаева, Г С. Безопасность современного питания и экологические проблемы возникновенные от некоторых тяжелых металлов в окружающей среде / Калаева Г С, Сакбаева З И // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 3(38). – С. 29-33.
7. Токоева, Г. С. Жалал-Абад областындагы тарыхый-маданий жайларды моделдөөнүн учурдагы маселелери / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 4. – P. 342-346. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.83.38.081.

Урмамат к. Э., Сулайманов Э.
**МАЙЛУУ-СУУ ШААРЫНЫН СОҢКУ ЖЫЛДАРДАГЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК
 ЖҮРҮМДӨРҮ ЖӨНҮНДӨ**
Урмамат к. Э., Сулайманов Э.
**ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОРОДЕ МАЙЛУУ-СУУ В
 ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ**
Urmamat k. E., Sulaymanov E.
**ETHNO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE CITY OF MAILUU-SUU IN RECENT
 YEARS**

УДК 314.18:504.05

Аннотация: Бул макалада Майлуу-Суу шаарындагы заманбап этнодемографиялык процесстердин динамикасы комплекстүү талданат. Макалада калктын санынын өзгөрүүсүн, миграциялык агымдардын этностук курамга тийгизген таасирин жана төрөлүү, өлүү, табигый өсүү сыяктуу демографиялык көрсөткүчтөрдү карап, статистикалык маалыматтардын негизинде иликтегенге аракет жасадым. Өзгөчө көңүл ири өнөр жай ишканаларынын, анын ичинде Майлуу-Суу лампа заводунун ишмердүүлүгүнүн солгундашына жана радиациялык-экологиялык факторлордун калктын отурукташуусуна тийгизген терс таасири каралат. Ошондой эле миграциянын негизги себептери ачыкталып, шаардын келечектеги демографиялык өнүгүү тенденциялары боюнча илимий божомолдор берилет. Изилдөөнүн жыйынтыктары аймактын демографиялык коопсуздугун камсыздоо жана социалдык саясатты пландоо үчүн маанилүү булак болуп саналат.

Өзөктүү сөздөр: Майлуу-Суу, лампа заводу, этнодемографиялык процесстер, миграция, калктын саны, радиациялык коопсуздук, социалдык-экономикалык трансформация, шаардык инфраструктура, экологиялык коопсуздук, төрөлүүлөр, өлүүлөр.

Аннотация: В данной статье комплексно анализируется динамика современных этнодемографических процессов в городе Майлуу-Суу. На основе статистических данных исследуются изменения численности населения, влияние миграционных потоков на этнический состав, а также такие демографические показатели, как рождаемость, смертность и естественный прирост. Особое внимание уделяется спаду деятельности крупных промышленных предприятий, в частности Майлуу-Сууйского лампового завода, и негативному воздействию радиационно-экологических факторов на расселение населения. Кроме того, выявляются основные причины миграции и даются научные прогнозы относительно будущих тенденций демографического развития города. Результаты исследования являются важным источником для обеспечения демографической безопасности региона и планирования социальной политики.

Ключевые слова: Майлуу-Сууйский ламповый завод, этнодемографические процессы, миграция, численность населения, радиационная безопасность, социально-экономическая трансформация, городская инфраструктура, экологическая безопасность, рождаемость, смертность.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the dynamics of contemporary ethno-demographic processes in the city of Mailuu-Suu. Based on statistical data, the study examines changes in population size, the impact of migration flows on ethnic composition, and demographic indicators such as birth rate, mortality, and natural growth. Particular attention is paid to the decline in the activities of large industrial enterprises, specifically the Mailuu-Suu Electric Lamp Plant, and the negative impact of radiation-environmental factors on population settlement patterns. Furthermore, the study identifies the primary causes of migration and offers

scientific forecasts regarding future trends in the city's demographic development. The findings of this research serve as an important source for ensuring the demographic security of the region and planning social policy.

Keywords: *Mailuu-Suu Electric Lamp Plant, ethno-demographic processes, migration, population size, radiation safety, socio-economic transformation, urban infrastructure, environmental safety, birth rate, death rate.*

Киришүү

Кыргызстанда 33 шаар бар болсо, алардын бири Майлуу-Суу шаары – 120 чарчы кмди түзөт. Ушул чакан шаарда 12 жылдан бери эмгектенип, үй- бүлөм менен жашап келем. Майлуу-Суу шаары электролампа заводу менен дүйнөгө белгилүү, анткени бул завод СССР маалында үч ири ишканалардын бири болуп, көптөгөн республикаларды лампа менен камсыздап турган. Майлуу-Суу заводу боюнча жазып кетпесем болбойт анткени учурдагы калктын этнодемографиялык процесстери менен тыгыз байланыштуу. Шаарда уран казып алуу токтотулган соң, 1964-жылдын 22-декабрында СССРдин Эл чарбасынын Жогорку Советинин (ВСНХ) Майлуу-Суу электр лампа заводун куруу жөнүндө буйругу чыккан. Заводду долбоорлоо жана куруу иштери бир убакта жүргүзүлгөн. Электротехникалык өнөр жайдын келечектеги гигантынын пайдубалы 1965-жылдын январында түптөлүп, 1966-жылдын август айында эле Майлы-Сайдын алгачкы лампасы жарык берген. Заводдун алгачкы директору болуп Нечаев Юрий Иванович, ал эми биринчи башкы инженери болуп Коренев Виктор Иванович дайындалган. Ал миңдеген жергиликтүү тургундарды жумуш орундары менен камсыз кылып, аймактын социалдык–экономикалык өнүгүүсүнүн негизги тиреги болуп келген [1]. Майлуу-Суу шаарында электр лампа заводунун курулушу шаардын экинчи жолу төрөлүшүнө себеп болду. Заводдун ишке кириши менен СССРдин ар кайсы региондорунан квалификациялуу инженердик-техникалык кадрлар тартылган. Бул шаардын этностук курамында орус, татар жана өзбек этносторунун үлүшүнүн жогору болушун шарттаган. Заводдо иштөө жергиликтүү тургундар үчүн сыймык эле. Заводдун айланасында көп кабаттуу турак жай массивдеринин курулушу айылдык мигранттардын шаардык жашоо образына адаптациялануусун тездеткен. Завод өзүнүн гүлдөп турган мезгилинде 10 миңге жакын адамды жумуш менен камсыз кылган. 1970-жылдары Майлуу-Суу шаары Орто Азиядагы эң жагымдуу өнөр жай борборлорунун катарында эле. Бул мезгилде миграциялык агым оң жактуу, башкача айтканда, шаарга келүү мүнөзүндө болгон. СССРдин булуң-бурчунан келген адистер үчүн шаарда бардык шарттар түзүлгөн. Буга себеп - жогорку айлык акы, жаңы көп кабаттуу ыңгайлүү шарты бар үйлөр ж. б.. Ошол кездеги миграциянын негизги мотиви — социалдык өсүү жана кесиптик деңгээлди көтөрүү болчу. Бул шаардын этностук

курамынын 80%дан ашыгын квалификациялуу славян этносторунун түзүлүшүнө алып келген. Кыргызстандагы 1989-жылдагы эл каттоо боюнча Майлуу-Суу шаарында калктын саны 32 173 адамды түзгөн. Ошондой эле азербайжандар, түрктөр жана башка улуттар жашашкан. [2. 20-б]. 1970-жылдары адамдар Майлуу-Суу шаарына иштөө, келечек үчүн агылып келсе, бүгүнкү күндө абал түп тамырынан бери өзгөрүп, келечек издөө үчүн шаардан кетип жатышат. Бул процесстин негизги себептеринин бири, лампа заводунун өндүрүшүнүн мурдагы деңгээлине жетпеши, жумуш орундарынын чектелүүлүгү жаштарды сыртка кетип иштеп келүүгө түртүүдө. Азыркы күндө лампа завод кандай иштеп жатканы боюнча, кураштыруу цехинин башчысы Ташболот Болотов -Заводдо иш мөөнөтү январь айынан тартып төрт күндүк болуп кыскартылып, жумушчулардын эмгек акысы 20% азайтылган. 2019-жылы ишкана 100 млн. даана лампочка чыгарып, өндүрүш жыл сайын азайып баратат. «Чыгарылган лампаларды сатуу кыйын болуп жатат. Өзбекстан менен Орусия 100 Ваттан ашык лампаларды албай койду. Бул маселе менен өкмөткө жана Мамлекеттик мүлктү башкаруу фондуна көп жолу кат менен кайрылдык. Ушул учурга чейин ишкана банкроттон чыга элек дейт ал өз сөзүндө. Чындыгында заводдун кандай иштеп жатканы сырттагы адамдар дагы сезип тургансыйт, мурда машиналар сыртында тизилип, токтоп турчу, адамдар бири чыгып, бири кирип заводдун эшиги жабылчу эмес, анткени завод тундө да, күндүзү да тынбай иштетчү. Менин сөздөрүмдү кураштыруу цехинин кызматкери Мелискан Токтогулова тастыктайт. «Акыркы учурда маянабыз кемиди. Мурда 14 миң сом алсам, азыр 12 миңге чейин азайды. Заводдун келечеги бизди да тынчсыздандырат. Бир топ жылдардан бери иштеп, жумушсуз калсак каякка барабыз деп ойлонобуз. Ошондуктан жумушчуларга күн сайын иш болуп турганы жакшы. Ким сатып алат, кимдин колуна өтөт - болгону иш токтобосо деген тилек» [3]. Завод токтобой иштөөсү үчүн жана Майлуу-Суу шаарынын социалдык абалы түшүп кетпөөсү үчүн Кыргыз Республикасынын президенти Садыр Жапаров мамлекеттик колдоо көрсөтүү максатында жарыктандыруу техникалык тармакты өнүктүрүү боюнча тескемеге кол койду. Эми өлкөдө мамлекеттен каржылануучу дээрлик бардык мекеме ишканалар жарык берүүчү лампаларды Майлуу-Суу лампа заводунан сатып алышат. Заводдун өндүрүшүн өнүктүрүү максатында 2022-жылы мамлекет тарабынан 6% дык үстөгү менен 1 млрд сомдук бюджеттик насыя берилген. Каражат этап этабы менен бөлүнүп берилүүдө, ал акчага техникалык базасы жаңыланып айнек чыгаруучу цехти

жандантып, ар түркүн айнек идиштерди өндүрүү аракети көрүлүүдө. Бирок ага карабай Майлуу-Суу шаарындагы лампа заводдо иш жүрбөй токтоп турат [3]. Заводдун тарыхындагы эң жогорку көрсөткүчтөрдө 10 миңдеген адам эмгектенсе, бүгүнкү күндө жумушчулардын саны 500 – 600 адамга чейин кыскарышы — шаардын экономикалык негизинин канчалык алсыраганын далилдейт. Бул көрсөткүч өндүрүштүн автоматташтырылышы менен эмес, ишкананын толук кандуу иштебей турганы менен байланыштуу. Заводдогу өндүрүштүн токтоп турушу жана маянанын аздыгы Майлуу-Суудагы ар бир үй-бүлөнүн бир-эки мүчөсүн миграцияга кетүүгө мажбурлоодо. Бул процесс шаардын демографиялык курамын гана өзгөртпөстөн, "социалдык жетимчиликти" жана үй-бүлөлөрдүн ажырашуусун шарттаган факторго айланууда. Мындан башка көйгөйлөр да Майлуу-Суу шаарында көп, мисалы уран калдыктары 20 жерде көмүлгөн. Сууга жакын жана жер сүрүлүүдө ачылып калган уран калдыктары көмүлгөн жерлер абанын булганышына алып келүүдө. Таза суунун жоктугу адамдарды бул кооптуу жерден кетүүсүнө мажбур кылат. Балдары майып төрөлсө да өз жерин таштап кете албагандар бир кыйла. Алардын арасында Кочкорова Санабар Майлуу-Суудагы борбордук базарда торт жасап сатуу менен тиричилигин жүргүзүп келет.

Биз Майлуу-Сууга өткөн кылымдын 80-жылдарында көчүп келгенбиз. Ушунча убакыттан бери ушул жерде жашап, иштеп көнүп калдык. Шаарыбызга сырттан келген адамдар абанын, суунун башкача жыты бар экенин, бир аз убакыт жүргөндөн кийин баштары ооруп чыгарын айтышат. Аккан суубуз киргилт түстө, айрыкча жамгыр жаганда өтө кир суу агат. Абанын, суунун таза эместигинен улам тери оорулары, богок, шал ооруларына чалдыккандар же тубаса майып төрөлгөн балдар көп. Менин кызым Кызжибек 26 жашта. Ал тубаса акыл-эси кем туулуп, ушул күнгө чейин өз алдынча жүрүп, сүйлөп, окуу же иштөө колунан келбейт. Көзөмөлдөп туруу керек, дайыма жанымда жүрөт, - дейт эже. Радиациянын элге тийгизген таасири боюнча Миталик Урмашев өз сөзүндө – Бул жер канчалык радиацияга ууланган болсо да, биздин туулуп, өсүп, отурукташып калган жерибиз. Зыян экен деп туулган жерди таштап кетип калалыбы? Өзүңөр байкагандай Майлуу-Сууда кары-картаңдар менен жаш балдар басымдуулук кылат. Шаарда жумушсуздук күчүндө. Жалгыз лампа заводдун көзүн карайбыз. Ошондуктан келечек курам деген жаштарыбыздын баары сыртка кетип калышат. Биздин аймакта жашаган ар бир үй-бүлөнүн жок дегенде бирден мүчөсү акча табуу үчүн Орусияга кеткен. Кары-картаңдар дегеним менен, көпчүлүгү пенсия курагын көрбөй эле каза болуп калышат. Менин деле ичер суум түгөнөрүнө канча калды, ким билет?.. Жергиликтүү элде жүрөк оорулары, кан басымдын жогорулашы, рактын ар кандай түрлөрү сыяктуу өтө

коркунучтуу оорулар кеңири жайылган. Өзгөчө тубаса майып төрөлгөн балдар мени кейитет. Кулагы жок, баш сөөгүнүн жарымы кемтик, шал жана башка оору менен туулгандарды көрүп-угуп эле келатабыз. Бул, албетте, радиациянын кесепети. Уран калдыктары көмүлгөн жерлердин жаан-чачында ачылып же көчүп кеткендери бар. Өзгөчө жайкы саратанда күндүн нурунан урандын зыяны күчтүү тарагандыктан, абанын булганганы дароо билинет. Айтор, ок-дары салынган бир чоң челекте жашап жаткандайбыз, - дейт бул шаардын жергиликтүү тургуну [4]. Бул шаардагы эки адамдын гана берген маеги, мындан башка адамдар да жабыркап келишет. Майлуу-Суу шаарында башка аймактарга салыштырмалуу майыптардын саны 3 - 3,5 эсеге көп. Кош бойлуу аялдардын көпчүлүгү богок оорусунан жабыркайт. Санай берсе толтура. Калкты коопсуз жана толук камдуу азык зат менен камсыздоо азыркы жана келечек муундун саламаттыгын сактоо максатындагы жогорку сапаттуу, коопсуз азыкты өндүрүүгө багытталган мамлекеттик жана илимий деңгээлдеги маанилүү маселелерден болуп саналат[6]. Улуттук Илимдер академиясынын өлкөнүн түштүк аймагы боюнча Медициналык маселелер институтунун жетекчиси Рахман Тойчиев менен Майлуу-Суулуктардын саламаттыгы тууралуу маегинен: Майлуу-Суу шаарынын тургундарынын айтымында, аймактагы аба менен суу жашоочулардын ден соолугуна олуттуу таасир тийгизет экен. Ага уран калдыктарынын көмүлүшү себеппи? Ооба, бул

шаарда, шаардын четиндеги айылдарда булганган аба менен суу жашоочулардын ден соолугуна залал келтирет. Мурда чоң ата, чоң энелери уран кендеринде, заводдордо иштеп радиацияга кабылгандардын гени залакага учураган үчүн балдары көбүнчө тубаса оорулуу болуп төрөлүшөт. Айрыкча түйүлдүк пайда болгондо адамдын нерв системине урандын калдыктары көбүрөөк доо кетирет. Ушундан улам балдар тубаса дүлөй, дудук, Даун синдрому, олигофрения (*акылы кем*), талма-эпилепсия, богок, шизофрения, мээ-омуртка грыжасы, нышан жана башка оорулары менен башка аймактарга салыштырмалуу 3-4 эсеге көп туулат. 18 жашка чейинки майып балдардын арасында 95 пайыздан ашыгы тубаса оорудан жабыркагандар. Алардын 61 пайызы нерв системине доо кеткендер болсо, 47-48 пайызы жүрөктүн тубаса кемтик оорусу менен туулгандар. Ал эми боюнан түшкөн аялдардын саны башка аймактарга салыштырмалуу 3 эсеге көп. Алардын 90 пайызынын түйүлдүгү тубаса оорулуу болгондуктан, жашоого жараксыз. Уран көбүнчө сөөккө сиңгендиктен, тубаса сөөк патологиясы менен төрөлгөндөр да бул аймакта көп. Өлкө боюнча ич келте менен жабыркагандардын 95 пайызы Майлуу-Сууда жашашат. Бруцеллёз менен ооругандардын саны башка аймактарга караганда 2-3 эсеге жогору. Андан сырткары жергиликтүү медициналык мекемелер берген маалыматка таянсак, аймактагы 811 баланын

88инин акылы тубаса кем болуп чыкты. Элдин 98 пайызы богок оорусунан жабыркайт. Эң кейиштүүсү, богок кош бойлуу аялдарда көп кездешүүдө. Жалпы алып караганда Майлуу-Суу элинин майыптык көрсөткүчү башка шаарларга салыштырмалуу 3-3,5 эсеге көп. Бала кезинен тубаса майып болгондор 50-60 пайызга жетет. Бул көрсөткүчтөр Майлуу-Суу элинин генофонду жакшы эмес экендигин далилдейт [5]. Мына ушундай адамдардын маегинен кийин бул шаарда калуу өзү кооптуу. Ошондуктанбы бул аймакта үйлөрдүн баасы башка жактагыларга салыштырмалуу арзан, үйлөрүн сатып кеткендер да бар, сатып алып башка жактан үй ала аламынбы деген адамдар да жок эмес. Орустар, татарлар көбү көчүп кетишкен. Саналуу гана башка улуттагы адамдар калган. 2022-жылдагы эл каттоо боюнча таблицаны карайлы [2, 68-б].

Майлуу-Суу шаарынын калкынын этникалык жана жыныстык курамы

Этникалык топтор	Жалпы саны (адам)	Эркектер	Аялдар	Пайыздык үлүшү (%)
Бардык калк	26 067	12 696	13 371	100,0
Кыргыздар	22 928	11 265	11 663	88,0%
Өзбектер	1 625	791	834	6,2%
Орустар	1 031	422	609	4,0%
Татарлар	221	91	130	0,9%
Казактар	79	42	37	0,3%
Тажиктер	51	31	20	0,2%
Азербайжандар	12	4	8	0,05%
Уйгурлар	7	1	6	0,03%
Түрктөр	3	2	1	0,01%
Башкалар	110	47	63	0,4%

1989-жылы Майлуу-Суу өнөр жай борбору катары өтө көп улуттуу шаар болуп, ал мезгилде орустардын, украиндердин, татарлардын жана немистердин үлүшү бир топ жогору эле. Бирок 2022-жылдагы маалыматтар шаардын этнодемографиялык кебетеси кыргыздашуу багытына өткөнүн далилдейт. Бүгүнкү күндө кыргыздар калктын 88,0%ын

түзүп, шаардын негизги этникалык өзөгүнө айланды. 2022-жылдын көрсөткүчү боюнча аялдардын саны (13 371 адам) эркектерге (12 696 адам) караганда басымдуулук кылат. Бул көрүнүш 1989-жылга салыштырмалуу эмгек миграциясынын таасири күчөгөнүн кыйытып турат. Эркектердин көбү жумуш издеп чет өлкөлөргө же өлкөнүн башка аймактарына кеткендиктен, шаарда "туруктуу калк" катары аялдардын үлүшү жогору бойдон калууда. Салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, Майлуу-Суу шаары акыркы 33 жылда "өндүрүштүк-интернационалдык" шаардан "регионалдык-моноэтникалык" мүнөздөгү шаарга айланган. Калктын санынын 19,6%га азайышына карабастан, шаар өзүнүн социалдык-маданий потенциалын сактап келет. Бул маалыматтар келечекте шаардын экономикалык стратегиясын иштеп чыгууда жана демографиялык саясатты жөнгө салууда маанилүү булак болуп кызмат кылат. Майлуу-Суу бир кезде завод менен фабриканын чордону болуп, гүлдөп турган шаар болчу. Бүгүн ал эски, ураган имараттарга толгон каралбай калган шаар. Бул шаарда көбүнчө жаш курактагылар иштөө үчүн башка өлкөгө же болбосо ички миграцияда жүргөндүктөн, шаарда кары-картандардын үлүшү өсүүдө. Мурунку көп улуттуу курамдын ордуна бир тектүү (кыргыз этносу басымдуулук кылган) коом калыптанدى. Бул шаардын маданий жана социалдык чөйрөсүнүн өзгөрүшүнө алып келди. 1990-жылдардын башында орустардын, украиндердин жана немистердин тарыхый мекенине кайтышы, шаардын маданий-этностук чөйрөсүн өзгөрттү. Бүгүнкү күндө орус этносунун өкүлдөрү негизинен улуу муундун өкүлдөрү болуп саналат.

Корутунду

Майлуу-Суу шаарынын келечегин сактап калуу үчүн бир гана заводду каржылоо жетишсиз. Аймакка «экологиялык-социалдык өзгөчө статус» берүү, медициналык тейлөөнү (генетикалык деңгээлде) заманбапташтыруу жана уран калдыктарын көмүүдө эл аралык коопсуздук стандарттарын күчөтүү зарыл. Шаардын келечеги — бул өндүрүштү диверсификациялоо, экологиялык коопсуздукту камсыздоо жана жаштар үчүн жаңы интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрдү түзүү аркылуу гана мүмкүн. Эгерде жакынкы жылдарда комплекстүү социалдык-экологиялык чаралар көрүлбөсө, Майлуу-Суу демографиялык «картаюу» жана депопуляция процессинин натыйжасында өзүнүн шаардык потенциалын биротоло жоготуп алуу коркунучунда турат. Ошондой эле тарыхый жактан да изилдөөнү талап кылат. Анткени “тарыхый жайлардын учурдагы абалы, сакталышы, калыбына келтирүү иштерин жүргүзүүнү талап кылып жатат” [5, 342]

Колдонулган адабияттар

1.Музей истории Майлуу-Суу и уранового наследия Кыргызстана

<http://7.https://%20www.facebook.com/profile.php?id=%2061552343425589>

2. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2022 года Книга III регионы Кыргызской Республики Жалал-Абадская область ad52f290-cb14-4ff1-9179-d0ad0f38b09d.pdf [2,20-б]. [2,68 –б].

3. Майлуу-Суу: уу калдыктардын азабы

https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_mailuu_suu_ecology/28693931.html

4. Источник: super.kg маалымат-маанайшат порталы

5. Токоева, Г. С. Жалал-Абад областындагы тарыхый-маданий жайларды моделдөөнүн учурдагы маселелери / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 4. – С. 342-346. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.83.38.081.

6. Майлуу-Суу – өлкөдөгү эң радиоактивдүү шаар <https://share.google/oerCBckxifH0vYb4S>

7. Калаева, Г С. Безопасность современного питания и экологические проблемы возникновенные от некоторых тяжелых металлов в окружающей среде / Калаева Г С, Сакбаева З И // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 3(38). – С. 29-33.

Жороева Зейнеп Эргешовна

КАРА-КӨЛ ШААРЫНЫН МАДАНИЯТЫНА, ЭКОНОМИКАСЫНА, СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН КАЛКЫНЫН ӨНУГҮП- ӨСҮШҮНӨ САЛЫМ КОШКОН КЕСИПКӨЙ ИНСАНДАР

Жороева Зейнеп Эргешовна

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ЛИЧНОСТИ, ВНЕСШИЕ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ, ЭКОНОМИКИ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДА КАРА – КУЛЬ

Zhoroeva Zeynep Ergeshovna

PROFESSIONAL PERSONALITIES WHO HAVE CONTRIBUTED TO THE DEVELOPMENT OF CULTURE, ECONOMY, AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE CITY OF KARA-KUL

Аннотация: Кара-Көл шаарынын тарыхын жараткан белгилүү инсандар жөнүндө: Казбек Хуриев, Зосим Львович Серый, Насирдин Исанов, Мамасалы Сабиров, Абдысаматова Роба Насыровна, Паньков Александр Иванович, Абдыкалыков Орозмат, Камчыбек Масиров, Кыргыз Эл Баатыры Курманбек Арыков, Кыргыз Эл Баатыры Акбаралы Кабаев, Масиров Кошбай Масирович, Шевелев Владимир Николаевич, Манасчы жана акын Салимбаи Турсунбаев, Бекбоев Турдуназир Бекбоевич, Бекташ Каипов, Кутманова Зебикан Кутмановна, Абытканова Рабшан, Сатарова Гульмира Окушовналар болушкан. Аталган инсандарыбыз Кара-Көл шаарынын жаралышынын, ошондой эле түптөлүшүнүн сепкерлери. Анткени шаарыбыз Токтогул ГЭСтерин куруу максатында пайда болгон. Ошол ГЭСтерди куруу менен камыш басып жаткан ээн талааны шаарга

айланткан биздин аты аталган инсандар жөнүндө болмокчу. Шаарыбыздын жаралышына ар кайсыл 15 Республикадан келген кесипкөй инсандарыбыздын кесибин улап алып калган биздин чыгаан кыргыз уул, кыздарыбыз ушул күнгө чейин эмгектенишип, шаарыбыздын тарыхына, чоң.

Негизги сөздөр: инсан, “Ак илбирс”, КПСС, партия, И. Сталин, за отвагу, сыйлыктары, Кыргыз Эл Баатыры, эмгектери, аткаруу комитети, шаарга кошкон салымы, манасчы.

Аннотация: Об известных личностях, создавших историю города Кара-Куль: Казбек Хуриев, Зосим Львович серый, Насирдин Исанов, Мамасалы Сабиров, Абдысаматова Роба Насыровна, Паньков Александр Иванович, Абдыкалыков Орозмат, Камчыбек Масиров, Герой Кыргызского Народа Курманбек Арыков, Герой Кыргызского Народа Акбаралы Кабаев, Масиров Кошбай Масирович, Шевелев Владимир Николаевич, манасчи и поэт Салимбай Турсунбаев, Бекбоев Турдуназир Бекбоевич, Бекташ Каипов, в мероприятии приняли участие заместитель Премьер-Министра Республики Татарстан - министр сельского хозяйства и продовольствия РТ Марат Ахметов, заместитель Премьер-Министра - Министр сельского хозяйства и продовольствия РТ Марат Ахметов. В городе Кара-Куль Жалал-Абадской области в честь национального праздника Нооруз прошло мероприятие, посвященное Международному дню борьбы с туберкулезом, сообщил корреспондент Turtmush. Потому что наш город возник с целью строительства Токтогульской ГЭС. Речь пойдет о наших именитых личностях, которые со строительством этих гидроэлектростанций превратили заросшую тростником пустыню в город. Наши выросшие кыргызские сыновья и дочери, которые внесли свой вклад в становление нашего города, продолжая профессию профессиональных личностей из 15 разных республик, до сих пор трудятся, вносят большой вклад в историю нашего города.

Ключевые слова: личность, “снежный барс”, КПСС, партия, И. Сталина, За отвагу, награды, Герой Кыргызского Народа, заслуги, исполком, вклад в развитие города, рассказчик

Annotation: About famous personalities who created the history of the city of Kara-Kul: Kazbek Khuriev, Zosim Lvovich sery, Nasirdin Isanov, Mamasaly Sabirov, Abdysamatova Rob Nasyrovna, Pankov Alexander Ivanovich, Abdykalykov Oрозmat, Kamchybek Masirov, Kyрманbek Arikov, Akbarali Kabaev, Masirov Koshbai Masirovich, Shevelev Vladimir Nikolaevich, manaschi and poet Salimbai Tursunbayev, Bekboev Turdunazir Bekboevich, Bektash Kaipov, in The event was attended by Deputy Prime Minister of the Republic of Tatarstan - Minister of Agriculture and Food of the Republic of Tatarstan Marat Akhmetov, Deputy Prime Minister - Minister of Agriculture and Food of the Republic of Tatarstan Marat Akhmetov. These individuals are the reasons for the creation and foundation of the city of Kara-Kul. Because our city was created with the aim of building the Toktogul hydroelectric power station. We will talk about our famous personalities who, with the construction of these hydroelectric power plants, turned a desert overgrown with reeds into a city. Our grown-up Kyrgyz sons and daughters, who contributed to the formation of our city, continuing the profession of professional personalities from 15 different republics, are still working, making a great contribution to the history of our city.

Keywords: personality, “snow leopard”, CPSU, party, I. Stalin, For bravery, awards, merits, Hero of the Kyrgyz people, executive committee, contribution to the development of the city, narrator

Шаардык калктын жайгашуусундагы өнүгүү жолдорун аныктоодо башка илимдер сыяктуу эле шаарды курууда демографиялык, географиялык илимдердин негизги темасы болуп калды. Кыргызстандын шаарларынын калыптануусу жалпысынан алганда

географиялык аймактык өзгөчөлүктөргө ээ. Көпчүлүк шаарларда калктын жыштыгы бирдей жайгашпагындыгын байкоого болот. Учурда шаарлардын демографиялык, экономикалык жана экологиялык маселелеринин актуалдуулугу, өзгөчө кичине жана чоң шаарлардагы калкынын жыштыгы, өнөр-жай борбору болгондуктан, замандын талабына ылайыктуу илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл. Ошондой эле эмгек ресурстарын колдонууну жана бөлүштүрүүнү жакшыртуу максатында, өнүгүүнүн бирдей деңгээлин жана өндүрүштүк объектилерди жайгаштырууну колго алып, тейлөө чөйрөсүн жакшыртуу зарылдыгы келип чыгат. Шаардын социалдык, экономикалык жана саясий милдети жана алардын демографиялык кызматы өндүрүштүк шаар түзүлүшүнүн калыптанышына, калктын жана анын экономикалык өсүүсүнө, ар тараптуу таасирин тийгизет. Шаарга ар түрдүү улуттагы элдердин, жана айыл-кыштактардан келген жарандардын чогулушу, алардын эмгектик иш аракетине, жашоо турмушуна, кесибине гана таасирин тийгизбестен, демографиялык процесстерге жана элдин аң сезиминин өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизип келүүдө. Кыргызстандын аймагындагы шаарлар мурунтан эле пайда болгон. Алар айыл-кыштактардын негизинде өздөрүнүн көлөмү, жайгашуусу, курчоо чептери жана калктын жыштык деңгээли менен айырмаланган [3]. “Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк жылдары коомдук-саясий турмуштагы өзгөрүүлөр менен гана коштолбостон, руханий дүйнөдө жаңылануу, өнүгүү, кээ бир учурда баалуулуктарды четке кагуу менен да коштолуп келүүдө” [4, 193]. Ошондуктан шаарга комплекстүү турдө карап, изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл.

Кара-Көл — Кыргызстандагы шаар. Жалал-Абад шаарынан 175 км түндүк-батышта, Таш-Көмүр темир жол бекетинен 78 км аралыкта.

1962-ж. Токтогул ГЭСин куруучулардын шаарчасы катары негизделген. 1977-ж. 17-январда шаар макамын алган.

Нарын дарыясынын сол жээгинде, Бишке—Ош жолунун боюнда. Климаты континенттик; январдын орт. температурасы —3°С, июлдуку 23—25°С. Жылдык жаан-чачыны 300—500 мм. Калкы 24 миң (2001); көп улуттуу, негизинен кыргыз (80%), орус (10%), өзбек (2,6%), татар (3,2%), азербайжан (0,2%), белорус, тажик, армян, украин, казактар ж.б. жашайт.

Азыркы шаар жайгашкан жер Жазы-Кечүү деп аталган. Малга жайлуу болгондуктан, жергиликтүү эл негизинен мал чарбачылык менен тиричилик кылган. Айрым жерлерге жүгөрү, таруу, шалы (күрүч) эгишкен. Кеңеш бийлиги орногондон кийин колхоздоштуруу башталып, эки колхоз түзүлгөн (Фрунзе жана Молотов атындагы). 1950-жылдары эл чарбасын өнүктүрүү үчүн пахта өстүрүү колго алынып, Жазы-кечүү айылынын калкы Ноокен ооданынын аймагына көчүрүлгөн.

1960-жылдары Токтогул ГЭСинин курулушу башталган. 1962-ж. куруучулар үчүн мурдагы айылдын ордуна турак жайлар курулуп, мектеп, үйлөрдү жылытуучу буу казаны, коомдук тамактануу, мед. тейлөө мекемеси, мончо, байланыш бөлүмү ишке кирген. Кийинки жылы 25 миң м² болгон турак жайлар, турмуш-тиричилик жактан тейлөө комбинаты, бала бакча, бейтапкана ж.б. бүткөрүлгөн. Маданият үйү бар. Кара-Көл шаарында Токтогул ГЭСинин Каскады, Ачык Акционердик коому «Нарынгидроэнергокурулуш», Ачык Акционердик коому «Гидромонтаж», завод “Достук” «Аэродромдоркурулуш» ж.б. 12 акционердик коом иштеген. «Нарынгидроэнергокурулуш» акционердик коомунда 3000дей киши иштеген. Республиканын бардык аймактарында жана Бишкек, Ош шаарларында курулуш иштерин жүргүзөт. Түркиянын «Суусамыр—Интер», «Энтес», Ирандын «Кейсон», «Ирдопаз» жол реконструкциялоочу фирмалары менен кызматташууда.

«Кыргызгидросуукурулуш» акционердик коому Камбарата, Таш-Көмүр, Шамалды-Сай ГЭСтеринде жана Өзбекстан Республикасындагы Резаккамчик ашуусундагы тоннелге, ал эми «Гидромонтаж» акционердик коому Үч-Коргон, Таш-Көмүр, Камбарата, Атбашы ГЭСтеринде курулуш-монтаждоо иштерин аткарган. «Аэродромдоркурулуш» акционердик

коому Бишкек—Ош автомобиль жолун реконструкциялоодо 3 млн сомдук иш бүткөргөн (1999). Рыноктук экономиканын шартына өтүүдө бир топ реформалык иштер жүргүзүлүп, натыйжада шаарда 4 кичи ишкана, 1 кооператив, 117 жеке ишкер, 2 менчик дүкөн, 11 жоопкерчилиги чектелген дүкөн ишке киргизилген. МП «Ротор» кичи ишканасы 1996-ж. түзүлгөн. Бөтөлкөлөрдүн оозун бекитүүчү капкактарды чыгарышкан. Анда 44 киши иштеген. Ичимдик чыгарган «Нурлан-Алко» жоопкерчилиги чектелген коомдо 17 киши иштеген (2001). 1999-жылга карата жогоруда аталган ө. ж. ишканалары 29132 млн сомдук продукция өндүргөн. 1999-ж. 1-апрелде Бишкек—Ош автомобиль жолунун боюнда «Кыргызтелеком» акционердик коомунун шаар жана эл аралык кварцтык телефон байланыш пункту, 2000-ж. 105 орундуу базар пайдаланууга берилген. Кара-Көл шаары Бишкек—Ош автомобиль жолунун боюнда жайгашкандыктан Кыргызстандын бардык аймактары менен байланышта. Автобус (Кара-Көл—Жалал-Абад, Кара-Көл—Токтогул, Кара-Көл—Өзгөрүш) үзгүлтүксүз каттайт.

2000/01-окуу жылында шаарда 6 орто, 2 негизги мектеп, музыкалдык мектеп, балдардын чыгармачыл үйү, 1 китепкана, 3 бала бакча, спорт мектеби, ошондой эле Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Кара-Көл инженердик факультети (1962-ж. Бишкектеги политехникалык институтунун даярдоо бөлүмү катары ачылып, 1963-жылдан тех. факультети уюшулган).

Кесиптик-техникалык окуу жайы, № 89 “Кесиптик Лицей”, «Кайыңды» эс алуу лагери (жылына 600—800 бала эс алат), «Энергетик» спорт комплекси (200 орундуу, күрөш, каратэ, футбол ж.б. спорттун түрлөрү менен машыгышат) иштейт, ошондой эле маданият үйү да бар. Кара-Көл шаардык борборлоштурулган ооруканасында 398 киши эмгектенет (а. и. 86 врач, 137 мед. орто билимдүү адистер), андан сырткары 4 үй-бүлөлүк дарыгерлер тобу, 2 фельдшер - акушердик пункт, төрөт үйү бар.

Бир кезде Токтогул ГЭСинин улуу курулушу менен тагдырлаш болуп түптөлгөн энергетиктердин Кара-Көл поселогу азыркы Кара-Көл шаарынын калкынын саны 23 миңге жеткенден кийин 1977- жылы шаар статусун алган. Ошондон бери энергетиктердин жалаң зоолорго курчалып турган чакан сүйүктүү шаары экономикалык, социалдык жактан улам жыл сайын өнүгүп олтурду. 1990- жылы жашоочулар саны 25 миңге жеткен. Калктын көбүн азыр деле энергетиктер менен ГЭС куруучулар түзүшөт.

Кара-Көл шаарынын жашоочуларынын калкынын саны 1- январь 1977 – жылга 18 750 адамды түзгөн, анын ичинен 9 861 эркек, 8 889 аял болгон. 9 945 киши же болбосо 53. 0 пайызы эмгеке жарамдуулар. Анын ичинен 5 617 эркек жана 4 328 аял кишилер болгон. Эмгеке жарамдуулары же болбосо коомдук өндүрүшкө жарамдуулары 9 811 киши же 98, 6 пайызы, анын ичинен курулуш мекемесине 7 734 киши же 78, 9 пайызы жалпы жумушчулардын саны, өндүрүш ишканасында 307 киши, элдик билим берүү 516 киши, медицинада 272 киши башка бөлүмдөрдө 932 кишини түзгөн.

1975 - жылы 1 988 киши келсе 2 876 киши кеткен.

1976- жылы 1 459 киши тиешелүү түрдө жана 1 583 киши, 1977 - жылдын экинчи жарым айында 261 киши кирген болсо жана 225 киши чыккан.

Токтогул ГЭСинин курулушунун аякташы менен жана Курп-Сай ГЭСинин тар фронтто курулушунун башталышы менен Кара-Көл шаарында айрым жумушсуз калкты иш менен камсыз кылууда кыйынчылыктарга байланышкан. 1977 – жылдын 20 мартына карата 134 эмгеке жарамдуусу, убактылуу, коомдук иштерге катышпаган алардын ичинен 23 эркек кишилер жана 111 аялдар, алардын 38 и көп балалуу энелер, үй жумуштарын жасагандар 33 киши болгон. Эреже катары жумушсуздарды эсепке алуу менен жана кеңешке, милицияга каттоого алынган. Биринчи орунда 8-10 класстарды бүтүргөн окуучуларга чара көрүлүп, алардын ичинен иштебеген 62 киши болгон.

Кара-Көл шаарынын ишканаларында жана курулуш уюмдарында жумушчу күчү болгондугуна байланыштуу эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн өндүрүштө

кадрларды чыңдоо жөнүндө өзгөчө камкордук көрүлгөн эмес. Алсак шаардын башкы курулуш “Нарынгидроэнергокурулуш” мекемесинде жетекчиси Хуриев К.Б. 1975- жылы 2009 киши жумушка кабыл алынып 2 509 адам иштен кеткен же жумушчулардын жалпы санынын 41.9 процентин түзгөн. 1976 – жылы кадрларды комплектөөдө 5 543 киши кабыл алыныш керек болсо 1 854 киши кабыл алынып 2 034 киши жумуштан бошотулган же 37 пайызын түзгөн. Ушул эле курулуш мекемесинде жылына жумуштан калуу жана курулуштун токтоп калышы да 1975- жылга 1 116 киши /күнүнө, ал эми 1976- жылга 927 киши/күнүнө болсо, ошого жараша ашыкча иштегени 25 034 киши/ саатына жана 14 034 киши саатына иштешкен.

1976 – жылга курулуш- монтаждоо иштери планда 19 421 миң рубль болсо 19 421 миң рубльга аткарылган. 17 913 миң рубль же 92.2 процентке ал эми тапшырманын өсүшү өндүрүлүшү 87 процентке болгон.

Кара-Көл шаарында 1977-жылы малды эсепке алуу сапатсыз жүргүзүлгөн. Таш-Көмүр шаардык аткаруу комитетинин 03- декабрь 1976 – жылдагы чечиминин негизинде Кара-Көл шаарында малды эсепке алуу үчүн Кара-Көл шаарына мал санагын өткөрүү үчүн 15 кишини бөлүп берүүнү суранган болсо, анын ордуна бир эле киши мурдагы поссоветтин эсепчиси эсеп кылган. Мунун жыйынтыгында шаардын калкынын 308 үй чарбасынан ийри бодо малдан 128 баш бодо мал, анын ичинен 104 уй, жылкы -10 баш, кой жана эчки -826 болгон. Шаардык мамлекеттик камсыздандыруу инспекциясынын маалыматы боюнча 320 малы бар чарбалар: 165 бодо мал, анын ичинен 150 баш уй, кой-эчки 1310 жана бир жылкы болгон. Бирок, туш келди текшерүү учурунда бул эсеп да туура эмес болуп чыккан. Ошентип, 20 короодогу Ак-Кыя участогунда (мамлекеттик камсыздоо агенти Е.И. Роженконун участогу) колдо болгон 7 баш малдын ордуна 5 баш мал. Мурдагы 228 койдун ордуна 78 кой – эчки, же кой – эчкилердин болуусу үч эсе дээрлик кыскарган. Ушундай эле кемчиликтер башка райондордо дагы болгон. Маселен, башкы жумуштар башкармасынын бульдозеристи Сарыгуловдун (Тыт-Сеңир участогу боюнча) 1 жылкы, 2 уй. 2 музоо, кой жана эчкилери жан 12 жаш малы бар болгон. Тыт-Сеңирде жашаган пенсионер Чолпонкулов Тажыбайдын 1 уйу, 1 жаштан улуу тайы, 1 эшеги, 14 баш кой эчкилери бар болгон. Механикалык колоннанын шоферу Сатаров Т (Ак-Кыя № 3) тургуну 1 жылкы, 1 уй, 1 жаштан ашкан кунаажын, 32 кой – эчкилери ж.б. болгон. Айрым тармактагы малды эсепке алуудагы мындай олуттуу кемчиликтер аткаруу комитеттери тарабынан бул ишке тийиштүү көңүл бурбагандыгынын кесепети болгон. Ушундай эле маселелер калкты жумуш менен камсыз кылуу жана турак - жай коммуналдык маселелерин карашкан [1].

Кара-Көл шаарынын аткаруу органы: кечээ жана бүгүн:

1962-жылы Кара-Көл шаарчасы (поселок) негизделгенден кийин, жергиликтүү бийлик катары поселкалык совет түзүлгөн. Поссоветтин биринчи төрагасы болуп Каипов Бекташ дайындалып, 1965-жылга чейин үзүрлүү эмгектенген. Ал эми 1965-жылдан 1977-жылга чейин Кара-Көл поселоктук советинин аткаруу комитетинин төрагасы болуп, Масиров Камчыбек шайланган жана көрсөтүлгөн ишенимди абийирдүүлүк менен аткарып жемиштүү иштеген. 1977-жылдын 7-январындагы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунун Указы менен поселок областка баш ийген шаар болуп статусу өзгөрүлөт. Шаардын статусун алганга байланыштуу Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун 1977-жылдын 7-январындагы №1279-1X Токтому чыгып, Кара-Көл шаарында жайгашкан шайлоо округдары боюнча шайланган. Таш-Көмүр шаардык советинин депутаттары кезектеги шайлоо өткөнгө чейин депутаттардын Кара-Көл шаардык советинин депутаттары болуп эсептелип, шайлоочуларынын өкүлү болушкан. Ошол эле жылдын 27-апрелинде 1-чакырылыштагы шаардык советтин депутаттарынын биринчи уюштуруу сессиясы өтүп, шаардык советтин аткаруу комитетинин төрайымы болуп Абдысаматова Роба Насыровна шайланган. Р.Н. Абдысаматова аркылуу комитетинин төрайымы катары шаардын өнүп-өсүшүнө көп салым кошкон. Роба

Насыровнанын принципиалдуулугу, тырышчаактыгы менен шаарда көп социалдык объектилер курулган: маданият үйү, оорукана, жолдор, тротуарлар оңдолуп салынган.

1980-жылдын ноябрь айында Роба Насыровнанын партиялык ишке өткөндүгүнө байланыштуу шаардык советтин аткаруу комитетинин төрагасы болуп Паньков Александр Иванович шайланган.

1987-жылы А.И. Паньковдун башка жумушка которулгандыгына байланыштуу шаардык советтин аткаруу комитетинин төрагасы болуп Абдыкалыков Орозмат шайланып, 1990-жылдын июль айынан партиянын шаардык комитетинин биринчи катчылыгына дайындалган.

1990-жылдын июль айынан 1992-жылга чейин шаардык советтинин аткаруу комитетинин төрагасы болуп Масиров Кошбай Масирович шайланган.

Советтер Союзунун таркашы менен, Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары мамлекеттик башкаруу системасын өзгөртүп, аткаруу комитетинин ордуна 1992-жылдан мамлекеттик администрация түзүлүп, Кара-Көл шаардык мамлекеттик администрация башчысы-биринчи акими болуп Масиров Кошбай Масирович дайындалган. Ал Кара-Көл шаарынын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө чоң салым кошкон. 1992-жылы Кошбай Масировичтин тырышчаактыгы менен, анын шаардын ал убактагы жетекчилери менен бирдиктүү иш жүргүзө алгандыгынын жыйынтыгында шаардын коммуналдык чарбасы Каскад Токтогул ГЭСтеринин өндүрүлгөн электроэнергиясынын өздүк наркына отургузулган. Ошентип, азыркы убакта шаардыктар үчүн баардык жакшы шарттар түзүлүп. Кышкысын жылуулук менен камсыз болушуп, муздак суусу, ж.б. баардык коммуналдык кызмат боюнча маселелери чечилген. Мындан сырткары, өзгөчө белгилеп кете турган маселе: ТГЭС Каскадынын директору Б. Иманалиев менен бирдикте өз учурунда маселени так коюп шаардын жылуулук системасын электр энергия менен жылытууга өткөргөн. Кошбай Масирович акимиат институтунун түптөлүшүнө өзгөчө салым кошкон.

1996-жылдан 1999-жылга чейин шаардык мамлекеттик администрациясынын башчысы акими болуп Бекбоев Турдуназир Бекбоевич иштеген. Турдуназир Бекбоевич иштеген учурда эл менен тыгыз байланышта иштөө, элдин көйгөйлүү маселелерин жакындан чечүү, шаардын тазалыгын сактоо максатында шаарды алты аймакка бөлүп, атайын алты кварталдык комитеттерди түзгөн. Кварталдык комитеттер аркылуу элдин көйгөйлүү маселелерин чечкен. Ошондой эле Турдуназир Бекбоевичтин жетекчилиги менен мэриянын астындагы ак кайыңдар жана жол жээгиндеги бак- дарактар эгилген.

1999-жылдан 2001-жылдын июнь айы чейин Кутманова Зебикан Кутмановна шаардык мамлекеттик администрациясынын башчысы – акими болуп иштеген. Зебикан Кутмановна иштеген учурда шаардын жолдору, тротуарлары ремонттон өткөрүлүп, шаардын көрктөндүрүү, жашылдандыруусуна өзгөчө көңүл бөлүп, чоң өзгөрүүлөрдү киргизген. Кыска мөөнөттүн ичинде Камчыбек Масиров атындагы көчөсүндө Улуу Ата-Мекендик согушта курман болгондорго эстелик орнотулуп, коомдук бак уюштурулган.

Кыргыз Республикасында жергиликтүү өзүн өзү башкаруу институту түптөлгөнүнө байланыштуу Кыргыз Республикасынын Президентинин 2001- жылдын 2- майындагы № 151 Указына ылайык областтык баш ийүүдөгү шаарларда мамлекеттик администрациялар мэрияга өзгөртүлгөн. Жогоруда белгиленген Указга ылайык шаардын мэри шаардык кеңештин депутаттары тарабынан шайлана баштаган. Анын негизинде 2001- жылы шаардык кеңештин кезексиз сессиясында Абытканова Рабшан Абыткановна шаардын мэри болуп шайланып, 2004- жылдын декабрь айына чейин үзүрлүү иштеген.

2004-жылдын декабрь айынан 2005- жылдын апрель айына чейин Кара-Көл шаарынын мэринин милдетин аткаруучу болуп Бейшеев Турусбек Жумабаевич иштеген. Турусбек Жумабаевич эл менен жергиликтүү бийликти жакындаштырууга көп аракеттерди жасап, жума сайын эл менен жолугушууларды уюштуруп, бул көрүнүштү жакшы салтка

айландырды. Мсындан сырткары, ар бир мекеме- ишкананын эмгек жамааттарына кезигип, жыйналышты өткөрүү менен көйгөйлүү маселелерди жеринен чечүүгө көп салым кошту.

2005-жылдын апрель айында шаардык кеңештин кезексиз сессиясында шаардын мэри болуп Молдомуров Толкунбек Темиркулович шайланып, 2009- жылдын сентябрь айына чейин жигердүү эмгектенген. Толкунбек Темиркулович 2007- жылдын 1- ноябрында Бекташ көчөсүндө 36 квартиралуу 2 үйдө болгон өрт кырсыгынан каармандуулукту көрсөтүп, бир нече адамдын өмүрүн сактап калган. Өз ден соолугуна, өмүрүнө болгон коркунучуна карабай жасаган эрдиги үчүн Кыргыз Республикасынын президентинин “Эрдик” медалы менен сыйланган. Мэр Толкунбек Темиркуловичтин өз сөзүндө президент К. Бакиев Камбарата 2 ГЭСинин курулушуна келип Кара-Көл шаарынын мэринин бети эмне кызарып калган эмне болгон деп сураганда, өрт учурунда карыган кемпирди көтөрүп чыктым өрттөн сактап, ошондо өрткө бетим күйүп калды деп күнөөлүү болуп айтканда президент: Бул деген “Эрдик” деген наамга татыктуу деп медалга сунуштаган.

2009-жылы шаардык кеңештин сессиясында шаардын мэри болуп Казакбаев Тагайбек Сапарбекович шайланып, 2010- жылдын апрель айына чейин үзүрлүү кызмат кылган. Тагайбек Сапарбекович кыска мөөнөттө шаардын көйгөйлүү маселелерин иликтеп, шаардык кеңештин сессиясына алып чыгып, шаардын стратегиялык өнүгүү программасына киргизген. Шаардын муниципалдык менчик башкармалыгынын жана Кетмен-Төбө, Жазы-Кечүү муниципалдык аймактык башкармалыгынын түптөлүшүнө, алардын толук кандуу иштешине чоң салымын кошкон.

2010- жылдын апрель айынан 2011 - жылдын август айына чейин шаардын мэринин милдетин аткаруучу болуп Еркеев Ильяз Марсович иштеп, ал эми 2011- жылдын 27-августунда шаардык кеңештин кезектеги сессиясында шаардын мэри болуп шайланган. И.М. Еркеев кызматка келгенден баштап шаардын инфраструктурасын, айлана- чөйрөнү жакшыртууга баардык күчүн жумшады. Шаардык муниципалдык менчик объектилерин өз денгээлинде кармоо, каржылоо маселесине шаар мэри И.М.Еркеев өзгөчө басым жасап, шаардын социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиялык планында каралган иш-аракеттерди шаардык кеңештин тиешелүү токтомдоруна жана шаар тургундарынын өтүнүчтөрүнө ылайык төмөнкү иштер аткарылган: шаардын ичиндеги социалдык объектилер, аллеялар, шаардагы балдар ойноочу аянтчалар калыбына келтирилип, курулду, шаардагы балдар ойноочу аянтчалар калыбына келтирилип, курулду, шаардын эс алуу паркы ж.б. объектилер ремонттон өткөрүлгөн, Рахимов, Токтогул көчөлөрүндөгү саздак жерлерди тазалоо максатында дренаж арыктары казылган, светофор коюлган, Ак-Шаар, Төрөкулов көчөлөрүнүн жолдоруна асфальт бастырылган жана келечекте Серый, Сабирова көчөлөрүнө асфальт бастырылмакчы. Ошондой эле шаардын баардык мектептериндеги эң мыкты алдыңкы окуучуларына өзүнүн стипендиясын жыл сайын берип келүүдө.

Тарых илиминин өтө жооптуу милдети бар – учурду түшүнүү жана келечекти калыптандыруу үчүн адамдардын өткөн муундарынын тажрыйбасын колдонуу максатында өткөндү изилдөөлөр жүргүзүлдү. Биздин максатыбыз, тарыхты билүү менен, келечекти куруучу жаш инсандарга өрнөк боло турган фактыларды берип жатабыз. Кара-Көл шаарын мындан ары туруктуу өнүктүрүүрүүгө шарт тузот деп ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Тактама: 2- апрель -1977 – жыл. Фонд -31 .Опись -1. К- 2. кб- 1-17.
2. Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2014-2015 гг. [Текст].

– Бишкек: Нацстатком. Кырг. Респ., 2016. – 289 с.

3. 2017-жылдагы Кыргыз Республикасынын облустарынын, райондорунун, шаарларынын, шаар тибиндеги кыштактарынын калкынын саны.
4. Токоева, Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу. – Б.: Махprint, 2015. – 244 б.
5. Перепись населения Киргизии 2009. Джалал-Абадская область.

Караева З. Р., Сулайманов Э. Ж.
**КАРА-КӨЛ ШААРЫНДАГЫ КАЛКТЫН НИКЕ ЖАНА АЖЫРАШУУ
ТЕНДЕНЦИЯСЫ**
Караева З. Р., Сулайманов Э. Ж.
**ТЕНДЕНЦИЯ БРАЧНОСТИ И РАЗВОДИМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА КАРА-
КУЛЬ**
Karaeva Z.R., Sulaimanov E. J.
TYPICAL TRENDS IN MARRIAGE, DIVORCE THE POPULATION OF KARA-KUL

УДК 314.55+314.56

Аннотация: Бул илимий макалада Кара-Көл шаарындагы калктын никелешүү, ажырашуу жана аралаш никелер талданат. Изилдөөдө Кыргыз Республикасынын калкты каттоодо алынган материалдарга жана статистикалык маалыматтарга таянуу менен социалдык-экономикалык факторлор жана маданий өзгөрүүлөр негиз катары алынган. Никеге туруулардын кечеңдеши, ажырашуулардын өсүшү, жарандык никелердин жайылышы, гендердик айырмачылыктардын себептери ачып көрсөтүлөт. Айрыкча ар кандай социалдык-экономикалык шарттар, кылымдарды каарытып кележаткан кыргыз элинин салттуу баалуулуктары менен азыркы XIX кылымдагы заманбап көз караштардын айкалышы жана эмгек миграциясынын үй-бүлө институтуна тийгизген таасири талданат. Ошону менен бирге аралаш никелер тууралуу да коомдогу этникалык толеранттуулуктун жана маданий өз ара мамилердин көрсөткүчү катары бааланат. Изилдөөнүн жыйынтыгында, Кара-Көл шаарындагы үй-бүлөлүк процесстер коомдун социалдык-демографиялык өнүгүүсүн чагылдырган маанилүү индикатор болуп эсептелет

Ачык сөздөр: Кара-Көл шаары, үй-бүлө институту, калк, никелешүү, ажырашуу, аралаш никелер, этникалык ар түрдүүлүк, миграция.

Аннотация: В данной научной статье опираясь на статистические данные анализируются семейные браки, разводы и смешанные браки среди населения города Кара-Куль. Исследование основано на материалах и статистических данных полученных в ходе переписи населения Кыргызской Республики, социально-экономических факторах и культурных изменениях. Выявлены причины задержки вступления в брак, роста разводов, распространения гражданских браков и гендерных различий. В частности, анализируется влияние различных социально-экономических условий, сочетания многовековых традиционных ценностей кыргызского народа с современными взглядами XIX века и трудовой миграции на институт семьи. Одновременно оценивается также наличие смешанных браков, как показателя этнической толерантности и культурного взаимодействия в обществе. В результате исследования установлено, что семейные

процессы в Кара-Куле являются важным индикатором ,отражающим социально-демографическое развитие общества

Ключевые слова: город Кара-Куль, институт семьи, население, браки, разводы, смешанные браки, этническое разнообразие, миграция.

Annotation: This scientific article, based on statistical data, analyzes family marriages, divorces, and mixed marriages among the population of the city of Kara-Kul. The study is based on materials and statistical data obtained during the census of the Kyrgyz Republic, socio-economic factors, and cultural changes. The reasons for the delay in marriage, the increase in divorces, the spread of civil marriages, and gender differences are identified. In particular, the influence of various socio-economic conditions, the combination of centuries-old traditional values of the Kyrgyz people with modern 19th-century views and labor migration on the institution of the family is analyzed. At the same time, the presence of mixed marriages is also assessed as an indicator of ethnic tolerance and cultural interaction in society. The study found that family processes in Kara-Kul are an important an indicator reflecting the socio-demographic development of society. This scientific article analyzes family marriages, divorces, and mixed marriages among the population of the city of Kara-Kul, based on statistical data. The study is based on socioeconomic factors and cultural changes. It presents results on the sociocultural impact of later marriages, the growth of divorces and mixed marriages, and also notes the ethnic diversity and its influence on the family institution.

Key words: city of Kara-Kul, family institution, population, marriages, divorces, mixed marriages, ethnic diversity, migration.

Үй-бүлө - коомдун негизги социалдык институту. Анын туруктуулугу жана өнүгүүсү коомдук турмуштун бардык тармактарына таасирин тийгизет. Үй-бүлө - муун улантуучулук, социалдашуу, адамдын инсан болуп калыптанышына эң чоң таасир берүүчү фактор болуп эсептелет жана биологиялык керектөөлөрдү канааттандырат.

Турмуш куруу максатында никелешүү үчүн жар тандоодо үй-бүлөнүн куту, бейпилдиги, балдарынын ыймандуу болуп, бактылуу балалыкта чоңойушу, мекенге, элге ак кызмат өтөй турган бала тарбиялап, өстүрүү сыяктуу аруу ой -тилектер эске алынышы керек. Ыйык коломтосун өчүрбөй, бактылуу жашоо үчүн жубайлар ак ниет, жакшы үмүт менен алынын жетишинче аракет кылуусу кажет. Заманбап коомдо үй бүлөнүн “функциялары туруктуу, салттык мүнөзгө ээ бойдон калууда” [4, 158]

Нике - бул аял менен эркектин коом тарабынан санкцияланган союзу. Бул союз атайын каада-салттарга ылайык салтанаттуу түрдө бекитилет. Кээ бир учурда жашыруун да никелешүү болушу мүмкүн. Никелешкен соң жубайлар бири-биринин укугун, милдеттерин, намыс ариетин аруу сактоого милдеттүү. Айрым кемчиликтерин, катачылыктарын түшүнүү менен кабыл алуусу зарыл. Ислам дининде да, Кыргыз Республикасынын Конституциясында да аял-эркек, балдар жана ата-энелердин укуктары, милдеттери ачык айкын белгиленген. Юридикалык нормаларга никелик курак, мураска алуу укугу, түгөйлөрдүн бири-бирине жана балдарына карата укугу, милдеттери, нике бузулгандан кийинки мүлктү бөлүштүрүү укуктары жана башкалар кирет [1. 94- б.]

Юридикалык мыйзамдардан өзгөчөлөнүп маданий нормалар жазылбайт. Каада-салттардын, үрп-адаттардын негизинде никени жөнгө салат. Ар бир элдин никеге карата ар кандай салттары калыптанган. Кыргыз элинин нике жана үй-бүлөгө карата «бешик куда», «бел куда», «өкүл ата», «жүгүнүү», «тергөө», «калың», «сеп» ж. б. салттарын кошууга болот. Бирок азыр каада- салттарда өзгөрүүлөр бар. Үй-бүлөлөр сүйлөшүп алышып, калыңды дагы, септи дагы алуунун- берүүнүн шарттарын белгилешүүдө [5. 46-б.] «Бешик куда», «бел куда» сыяктуу салттарды көпчүлүк учурда колдонбой калышты. Кыргызстандын түндүк тарабында кайын журтту тергөөгө анча деле көңүл бурулбайт. Түштүк тарапта болсо, келиндерден тергөөнү көбүрөөк талап кылышат. Ал эми өкүл ата, апаны кээ бир аймактарда турмуш куруп жаткан кыз менен бала эки тараптан тең коюшат. Жүгүнүү салтын Ысык- Көл облусунда көбүрөөк колдонушат. Бул маданий нормалар никелешкендердин жүрүм-турум мамилелерин тескеп турат. Ислам дининде үй-бүлө ийне-жибине чейин иликтелип, ага тиешелүү белгилүү эреже-мыйзамдар коюлган. Кээ бир диндер, мисалы, буддизм, христиан дини кудайга кызмат өтөөнүн татыктуу жолу катары карап, никеге турбоого да жол берет. Ал эми мусулмандарда эркектерге шарият боюнча көп никеге турууга уруксат берилет [5. 46-б.]

Нике үй-бүлө үчүн гана эмес, коом үчүн да чоң мааниге ээ. Нике аркылуу коом нике жана үй-бүлөлүк мамилелердин өнүгүшүнө социалдык көзөмөлдү ишке ашыра алат. Мамлекет экономикалык өнүгүүнү жана келечектеги жумушчу күчүн болжолдоо, өлкөнүн калкынын өсүү перспективасын аныктоо, натыйжалуу үй-бүлөлүк жана демографиялык саясатты иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Мамлекеттин саясий абалы туруктуу, социалдык-экономикалык өнүгүүсү жакшырса, никелешкен жубайлардын саны өсөт, ажырашуулар азайып, үй-бүлөнү бекемдөөгө умтулгандар көбөйөт.

Азыркы кезде коомдун өнүгүшү менен бирге никеге турган жубайлардын да саны өстү, аны менен бирге ажырашуулар да аз эмес жана никесиз мамилелер, никеге чейинки мамилелердин саны арбып, никесиз төрөлгөн балдардын да пайда болушуна шарт түздү. Никелешүү жана ажырашуунун тартиптери да жеңилдеди. Нике күбөлүгү жок болсо дагы бир үй-бүлө болуп жашагандардын да саны көбөйдү.

Жадыбал 1. Кара-көл шаардык кеңеши боюнча никелешүүлөрдүн жана ажырашуулардын саны (бирдик) [5. 48- 49- б.]

Жылдар	1995	1996	1997	1998	1999
Никелешүүлөр	147	102	131	105	157
Ажырашуулар	32	24	31	28	41

XX кылымдын акыркы беш жылдыгынын статистикасын карап көрсөк, жадыбалда көрсөтүлүп тургандай, Кара-Көл шаардык кеңешинде жылына орточо 128 нике жана 31 ажырашуу катталган. 1999-жылы эң көп никелешүү 157 жана ажырашуу 41 болгон. Бул көрсөткүч калктын көбөйүшү, жаштардын үйлөнүү тенденциясынын күчөшү, бирок үй-бүлөлүк туруксуздуктун да жогорулашын маалымдайт. Никеге тургандардын саны көп болсо, калктын өсүшүнө жана социалдык туруктуулукка оң таасир этет. 1996-жылы эң аз никелешүү 102 жана ажырашуу 24 катталган. Бул жылда никелешүүлөрдүн да ажырашуулардын да саны аз көрсөтүлгөн. Бул экономикалык кризис, миграция же социалдык себептер менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Демек, көрсөтүлгөн жылдар аралыгында түзүлгөн үй-бүлөлөрдүн 70-75% үй-бүлөсүн сактаган, бул аймактагы үй-бүлө институтунун салыштырмалуу туруктуулугун көрсөтөт. Үй-бүлө салтынын күчтүүлүгүн жана коомдо никеге туруунун маанилүүлүгүн тастыктайт.

2009-жылдагы Кыргыз Республикасынын калкын каттоосунун маалыматтарына ылайык, Кара-Көл шаарындагы никедеги жана мурда никеде болгон калктын саны жыныстык жана жаш курактык структура боюнча өзгөчө демографиялык көрүнүштү чагылдырат. Бул статистикалык маалыматтар шаардагы үй-бүлө институтунун өнүгүү деңгээлин, жаштардын социалдык активдүүлүгүн жана жыныстык тең салмактуулукту изилдөөгө негиз берет.

Кара-Көл шаары	эркектер	аялдар	эркектер,%	аялдар,%
15-34 жаштагы бардык жашоочулардын саны	1485	2218	34,3	54,8
15-19 жаштагылар	9	102	0,7	8,5
20-24 жаштагылар	213	575	16,7	51,3
25-29 жаштагылар	568	784	58,7	85,3
30-34 жаштагылар	695	757	90,1	93,9

Жалпы 15 жаштан 34 жашка чейинки калктын саны 3 703 адамды түзүп, алардын ичинен 1 485и эркек, 2 218и аял болгон. [2. 218-б.] Бул көрсөткүчтөр Кара-Көл шаарында аялдардын үлүшү эркектерге караганда жогору экенин көрсөтөт. Мындай тең салмаксыздык аялдардын орточо жашоо узактыгынын жогору болушу жана эмгек миграциясынын негизинен эркектер тарабынан жүргүзүлүшү менен түшүндүрүлөт. Жаш курактык структураны талдоодо төмөнкүдөй мыйзам ченемдүүлүк байкалат. 20–24 жаш курактагы калктын ичинен эркектердин 16,7 пайызы жана аялдардын 51,3 пайызы никеде турат. Бул көрсөткүч кыздардын эркектерге караганда эртерээк үй-бүлө курууга жакын

экенин далилдейт. 25–29 жаш курактык топто бул айырма дагы да жогорулайт: эркектердин 58,7 пайызы жана аялдардын 85,3 пайызы никеде экени көрсөтүлгөн. Ушул мезгил үй-бүлө куруу үчүн эң активдүү курак болуп саналат. 30–34 жаш курактагы топто никеде тургандардын үлүшү 90 пайыздан ашат (эркектерде — 90,1%, аялдарда — 93,9%). Бул көрсөткүч шаар калкынын арасында никеге туруунун социалдык норма катары сакталып жатканын көрсөтөт. Башкача айтканда, Кара-Көлдө жаштардын көпчүлүгү 30 жашка чейин үй-бүлө куруп үлгүрүшөт. Жалпы калктын никедеги абалын жыйынтыктап караганда, 15 жаштан 34 жашка чейинки эркектердин 34,3 пайызы жана аялдардын 54,8 пайызы никеде турганы аныкталган. Бул айырма гендердик жана социалдык өзгөчөлүктөр менен түшүндүрүлөт. Аялдардын никеге туруудагы орточо жашы эркектерге салыштырмалуу төмөн, бул кыргыз коомунун салттык үй-бүлөлүк маданиятына мүнөздүү көрүнүш. Ошондой эле ажырашкандардын жана жесирлердин үлүшү өтө аз, бул үй-бүлө институтунун салыштырмалуу туруктуулугун далилдейт. Шаардык турмуш шартына карабастан, Кара-Көл калкы арасында үй-бүлөлүк баалуулуктар жана социалдык жоопкерчилик сезими жогору бойдон калууда.

Көрсөткүчтөр	2017-ж.	2018-ж.
Үйлөнгөндөрдүн саны	158	170
Ажырашкандардын саны	52	47
Үйлөнүү (1000 адамга)	6,2	6,6
Ажырашуу (1000 адамга)	2,1	1,8

Кара-Көл шаарынындагы шаардык статистикалык маалыматтарга таянсак, 2017-жылы үйлөнгөндөрдүн саны 158, 2018-жылы 170, бул көрсөткүч 2017-жылга салыштырмалуу 2018-жылы үйлөнгөндөрдүн саны 12 ге көбөйгөн (158ден170ге). 1000 адамга эсептегенде үйлөнүүлөрдүн көрсөткүчү 6.2ден 6.6га көтөрүлгөн. Ал эми ажырашкандардын саны 2017-жылга карата 52 түзсө, 2018-жылы 46 ажырашуу катталган. Ажырашкандардын саны тескерисинче 5ке азайган (52ден 47). 1000 адамга эсептегенде ажырашуу көрсөткүчү 2.1ден 1.8 ге төмөндөгөн. Бул статистика Кара-Көл шаарында 2018-жылы никелердин саны өсүп, ажырашуулардын саны бир аз болсо да азайганын көрсөтөт.

[4. таб.21.] Мындай көрсөткүчтөр үй- бүлөнү сактоо менен калктын табыгый өсүүшүнө аз да болсо салым кошуучу фактор болуп эсептелет.

Жадыбал 2. Кара-Көл шаарындагы 15 жаштан жогору калктын никедеги абалы боюнча эркектер менен аялдардын саны (бирдик) [3. 174-б.]

Абалы	саны (эркектер)	%	саны (аялдар)	%	жалпы саны	%
жалпы	8179	100	8970	100	17149	100
никеде такыр турбагандар	2467	30,2	1947	21,7	4414	25,7
никеде тургандар	5232	63,9	5334	59,5	10566	61,6
катталган никеде тургандар	5024	61,4	5093	56,8	10117	59,0
катталбагандар (жарандык нике тургандар)	208	2,5	241	2,7	449	2,6
жесирлер	147	1,8	933	10,4	1080	6,3
ажырашкандар (расмий)	278	3,4	677	7,5	955	5,6
ажырашкандар (расмий түрдө ажырашпагандар)	55	0,7	79	0,9	134	0,8

2022- жылдагы статистикалык маалыматтарга таянып, жогоруда түзүлгөн жадыбалга көз чаптырсак, шаардын 15 жаштан жогору калкынын жалпы саны 17149 адамды түздү. Алардын ичинен 8179 эркектер, ал эми аялдар 8970. Демек, аялдардын саны эркектерге салыштырмалуу бир аз жогору экенин байкоого болот. Жалпы калктын ичинен 10566 адам турмуш кургандар болуп саналат. Бул маалымат Кара-Көл шаарында үй - бүлө институту коомдо өз ордун сактап тургандыгын көрсөтөт. 10117 жаран расмий түрдө катталган никеде болсо, 449зу жарандык никеде жашашат. Бул тенденция жарандык никелердин жай өсүү багытын чагылдырат.

Үйлөнбөгөн же турмушка чыга элек калктын үлүшү 4414 адам, ар кайсы курактагы жарандарды түзөт, көбүнчөсү жашоодон өз ордун издеген жаштар. Алар билим алуу жана жумушка орношуу менен алек болгон активдүү калк болуп эсептелет. Негизинен, ар кандай социалдык факторлор жаштар арасында никеге туруунун кечендешине алып келет.

Шаар боюнча жесирлердин саны 1080 түздү, ал эми ажырашкандар 955 адам. Мындан сырткары 134 жаран расмий түрдө ажырашпай, бирок чогуу жашабаган деп көрсөтүлгөн. Эркектерге караганда, аялдардын арасында жесирлер, закондуу түрдө эки ажырым жолго түшкөндөр жана бирге түтүн булатпагандар көбүрөөк. Мунун себеби,

эркектердин көбүнчө кайра үйлөнүүгө ыкташтыгы, аялзатынын орто жашоо узактыгы жогору болушу, өз алдынча коомдук жана экономикалык жактан көз карандысыз болуу мүмкүнчүлүктөрү кеңейгендиги менен түшүндүрүлөт.

Соңку жылдардагы дүйнөлүк социалдык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүнүн бири - транснационалдашуу жана этникалдык жүрүмдөр ар түрдүүлүктү жаратууда. Бул көрүнүш өлкөлөрдүн калкынын курамын татаалдаштырып гана тим болбостон, жаңы социалдык маданияттардын контексттерин, формаларын жана иденттүүлүктөрүн пайда кылып, өзгөрүүгө алып келет. Буга далил мисал катары аралаш никелерди айта алабыз. Ар кандай улуттун өкүлдөрүнөн куралган үй-бүлө. Мындай никелердин пайдасы, элдин ортосундагы достукту чыңдайт, маданияттардын аралашуусуна, жаңы салттардын пайда болушуна шарт түзөт. Коомдук толеранттуулугун жогорулатат, балдар эки тилди, маданиятты тең билип чоңоюшат. Ошондой эле кемчиликтери да жок эмес. Каада-салт, маданияты, менталитети менен айырмаланган этностор арасында пикир келишпестиктер, жада калса чыр-чатактар да келип чыгуусу мүмкүн. Туугандардын жана коомдун көз караштарына байланыштуу кыйынчылыктар жаралышы ыктымал. Эң негизгиси, мындай никеде турган түгөйлөр өз ара сүйүү, түшүнүү жана урматтоо менен турмуш курушканда гана түбөлүк бактылуу боло алышат.

Жалал-Абад облусунун башка аймактарына салыштырмалуу, азыркы учурда Кара-Көл шаарында дээрлик аралаш никелер катталган эмес. Ар кайсы этностун өкүлдөрүнөн куралган үй-бүлөлөр болсо дагы, статистикалык мааламаттарга киргизилбей калышы мүмкүн.

Жыйынтыгында, Кара-Көл шаарындагы калкынын никедеги абалы - бул жөн гана статистикалык көрсөткүч эмес, коомдун социалдык, маданий жана демографиялык өнүгүүсүнүн күзгүзү болуп саналат. Сандар аркылуу шаар тургундарынын жашоо образын, жаштардын турмуш куруу жашынын кечендешин, билим алуу менен карьерага умтулуу сыяктуу заманбап баалуулуктардын өсүп жатканын көрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Авазов, Э. А. Адам жана коом. Кыскача сөздүк маалыматнаама. Окуу-усулдук колдонмо. Жалал-Абад- 2022

2. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. КНИГА III, Регионы КР, Джалал-Абадская область- Бишкек, 2010. 330 с.
<https://stat.gov.kg/media/files/be8371e3-967a-462c-8549-9aaf32ba3d90.pdf>

3. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2022 года. КНИГА III, Регионы КР, Джалал-Абадская область.- Бишкек,2023., 219 с. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/ad52f290-cb14-4ff1-9179-d0ad0f38b09d.pdf>

4. Статистика Джалал-Абадской области - Статистика Кыргызстана <https://stat.gov.kg/ru/statistika-dzhalal-abadskoj-oblasti/> 2019.

5. Токоева, Г. С. Семья: социально-философский анализ / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 158-160.

6. Чыныкеева, Г.Э. Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөр (Жалал-Абад облусундагы этносоциологиялык изилдөөнүн негизинде)Ош,2014.<https://library.oshsu.kg/media/book/>

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Шерипбаев А. Р., Абдыкадырова М. Ж.
**С.РАЕВДИН “КАШАБА” ПОВЕСТИНДЕ ТАБИЯТ КӨРҮНҮШҮН СҮРӨТТӨӨ
ЧЕБЕРЧИЛИГИ**

Шерипбаев А. Р., Абдыкадырова М. Ж.
**МАСТЕРСТВО ИЗОБРАЖЕНИЯ ПРИРОДЫ В ПОВЕСТИ “КАШАБА”
С. РАЕВА**

**MASTERY OF NATURE DEPICTIVITY IN THE STORY “KASHABA”
BY S. RAYEV
Sheripbaev A.R., Abdykadyrova M.Z.
THE MASTERY OF DEPICTING NATURE IN THE NOVEL "KASHABA" BY
S.RAEV**

УДК 004.738.5

Аннотация: Макалада кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында, төкмөлүк өнөрдө да мурдатан эле табияттын кооздугун сүрөттөөгө өзгөчө орун берилгенине токтолуу менен, “Манас” эпосундагы табияттын кооздугун өзгөчө сүрөттөөгө алган учурунан мисал келтирилди. С.Раевдин «Кашаба» повестинде, деги эле көркөм чыгармада табиятты сүрөттөөнүн эмне мааниси бар, аткарган ролу кандай, жаратылыш менен адамдын табигый байланышын ачып берүүдө пейзаждык сүрөттөөнүн өзгөчөлүктөрү, стили, сүрөттөө ыкмасы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен салыштырылып, талдоого алынды.

Мындан тышкары изилдөөбүздө повесттин табият көрүнүштөрүн сүрөттөгөн учурларынан мисалдарды келтирип, текстке талдоо жасалды жана анын кандай көркөм милдетти аткаргандыгы тууралуу өз оюбузду билдирдик. Повестте пейзаждык сүрөттөөлөр кандай максатта пайдаланылганы жана анын көркөм функциясын талдоо изилдөөнүн максаты болуп эсептелет.

Негизги сөздөр: табият көрүнүшү, табиятты сүрөттөө, чеберчилик, жаратылыш, карышкыр, стиль, психологизм, салыштырмалуу.

Аннотация: В статье рассматривается, что в кыргызском народном устном творчестве и в прикладных искусствах с древности уделяется особое внимание изображению красоты природы. В качестве примера приведён эпос «Манас», в котором природа занимает особое место в художественном описании.

В повести С. Раева «Кашаба», как и в целом в художественном произведении, исследуется значение изображения природы, какую роль она играет, а также связь природы с человеком и его внутренним миром. Пейзажные описания анализируются с точки зрения их особенностей, стиля и художественного выражения, сравниваются с творчеством Ч. Айтматова.

В ходе исследования рассматриваются примеры природных картин из повести, проводится текстовый анализ, объясняется, какую художественную функцию они выполняют. Цель исследования — выявить, как в повести используются пейзажные описания для выражения авторской идеи и художественной задачи.

Ключевые слова: сцена природы, изображение природы, искусство, природа, волк, стиль, психологизм, сравнительный.

Abstract: This article deals with how Kyrgyz folklore and applied arts have, since ancient times, placed particular emphasis on depicting the beauty of nature. The epic "Manas" is cited as an example, where nature occupies a prominent place in artistic description.

S.Raev's story "Kashaba," like literary works in general, explores the meaning of depicting nature, its role, and its connection with humanity and its inner world. Landscape descriptions are analyzed for their characteristics, style, and artistic expression, and compared with the works of Chingiz Aitmatov.

This research gives examples of natural scenes from the story, conducts a textual analysis, and explains their literary function. The goal of the study is to identify how landscape descriptions are used in the story to express the author's ideas and artistic goals.

Key words: nature scene, depiction of nature, art, nature, wolf, style, psychology, comparative.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө жомокчулар, төкмө ырчылар кыргыз жергесинин кооздугун, ажайып табиятын илгертен эле чоң эргүү менен чыгармаларынын мазмунуна ылайык сүрөттөөгө алышкан. Башкасын коюп “Манасты” айт дегендей, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсү аталган “Манас” эпосунда табияттын көрүнүшү эчен жолу манасчылар тарабынан сүрөттөлгөн. Мисалы, “Манас” эпосундагы төмөнкү ыр саптары айтуучулардын чыгармачылык генийинен жаралган не деген керемет сүрөттөө жана бул саптарды бири-биринен ажыратууга болбойт. Ошондуктан көркөм текстти бузбай, көлөмдүү болсо да мисал келтирүүнү туура көрдүк.

Асмандан жылдыз бөлүнүп,
Мунарык тартып бүрүлдөп,
Таң шоокуму көрүнүп,
Таңдын муздак жели зыркырап,
Камыштын башы чыркырап,
Балапан торгой чуркурап,

Кумунун үстү чийилип,
Талынын башы ийилип,
Жаткан экен Ак-Талаа.
Адыр-бүдүр бел экен,
Абыдан сонун жер экен.
Бөөт көлчүк сазы бар,
Бөлүнгөн өрдөк-казы бар,
Алмасы бышып көң болгон,
Жаңгагы бышып сай толгон,
Кызгалдак чөбү кылкылдап,
Кымыздык чөп ышкыны
Тегиз бышып былкылдап,
Жаткан экен Ак-Талаа.
Ортосунда оргуган булак суусу бар,
Жылтыргандуу шыбагы
Жыргалдуу экен убагы.
Суу боюнда өзөнү,
Бу жерге басып адам келбеген
Элкин экен жерлери.
Чырпыктары чынардай,
Чынарлары мунардай,
Чымчыктарын карасаң,
Тоодо улуган улардай.
Кескелдирик жыландай,
Жыландарын карасаң,
Тогуз кулач аркандай,
Алда Таала кудурет
Жан жараткан ар кандай,

Ак-Талаа жайы ушундай [3. 54.] – деп, “Алмасы бышып көң болгон, жаңгагы бышып сай толгон. Чымчыктарын карасаң, тоодо улуган улардай” деген сыяктуу кыргыз жергесинин табиятынын кооздугун жан киргизе сүрөттөө деңгээлине жеткен. Ушундай элдик оозеки чыгармачылыктын кыртышынан жаралган адабий салттарды кыргыз акын-жазуучулары андан-ары улантууда.

Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси, бир нече эл аралык адабий сыйлыктарга арзыган жазуучу жана драматург Султан Раевдин “Топон” китебине анын акыркы жылдары жазган аты уйкаш “Топон” роман-притчасы менен “Кашаба” повести жарыяланды. Деги эле кыргыз адабият таануу илиминде, кыргыз адабий сынында С.Раевдин чыгармалары изилдөөнүн объектисине толук алына элек. Биз ошол максатта “Кашаба” повестиндеги табият көрүнүшүн сүрөттөө чеберчилиги боюнча байкоолорубуздун изилдөөнү максат кылып алдык.

Адатта табиятты сүрөттөө эки максатта пайдаланарын изилдөөчү Б.Алымбаева мындай деп белгилейт: “Белгилүү жазуучулардын бардыгынын тең көлөмдүү чыгармаларында пейзажды сүрөттөөгө өзгөчө көңүл бөлүнөт. Ал бир жагынан чыгармадагы кейипкерлердин көңүл абалын чагылдырууда роль ойносо, экинчи жагынан бир окуядан экинчи окуяга “переход” кылуунун ыкмасы катары колдонулат.” [2.135.] Ушул өңүттөн алганда, жогоруда белгиленген эки максат С.Раевдин “Кашаба” повестинде кептин толук маанисинде ишке ашканын талдап көрөлүк.

Атына заты жарашкандай повесттин аты эле айтып тургандай, чыгармада кашабандын азуусун айга бүлөгөн жапайы азоо табиятына таандык жашоосунун өтмүшү менен азыркысы табият менен дал келе таасын, жансыз табиятка жан сала сүрөттөө чеберчилик менен ишке ашып олтурат. Повесть “чү” деген жерден эле “Ашка жүк, башка жүк картаң бөрүнүн кылгый жүрүшүнө” дал келтире төмөкүдөй сүрөттөөдөн башталат. “Күн мурду жыртылып, калың түшкөн тумандын жер үстүнөн суюлуп, чар тарапка жыдып кеткиси жок. Туман кайра баштан уюлгуп, эки кадам жер көрүнбөйт. Асман бетине дейре аңтарылган бу тумандын түшкөнүнө эки күнгө такап барат... Кыламык жааган кардын арты ушинтип бороонго, аягы уюган туманга айланды... Дүпүйгөн арчалар да, жапайы дарактар да калдайган караандай катып калды. Бу туман уюлу айрылып, каерден жарыктын кыяр учу көрүнөт... А деле беймаалым... Кудай каарына калган мындай күндө азык улап жолго чыгуу оголе кыйын кыяпат. Ушу күнү суутуп койгонсуп, бу аймактын одур-бодурун, өңү-дөңүн койбой шимшилеп, өзөк жалгар оокат издеп, кара курсактын айынан Кашаба аң уулоого чыкты. Бөрү азыгы жолдон.” [4. 35-36.] Бул сүрөттөөдө автор алдан-күчтөн тайган Кашабанын ооматы кетип, үч күндөн бери коңулдан чыкпай, башын чатына катып тырп этпей кыймылсыз жатып, айласыз наар алып жашоо үчүн карайлап калган учурун куп келиштире колориттүү сүрөттөйт.

“Кашаба” повестинде тоолук, көчмөн, мал киндиктүү кыргыз элинин өзүнүн жашоосу да жаратылыш менен, жапайы жаныбарлар менен эриш-аркак уланып жүрүп отурган учурун мындан башка да кыргыз акын-жазуучуларынын бир топ чыгармаларынан

таанышпыз. Мындай мазмундагы чыгармалар (айрыкча, Ч.Айтматовдун “Кыямат” романындагы Акбара менен Ташчайнар, Т.Сыдыкбековдун “Көк серек” аңгемесиндеги Көк серек) жан дүйнөбүзгө, менимче, абдан эле жакын турат жана жазуучулар да дайыма карышкырлардын образына башка жапайы жаныбарларга караганда жакын болуп, ылым санап өзгөчө эргүү менен сүрөттөөсүнүн да белгилүү деңгээлде генеологиялык-ишенимдик мааниси бар сыяктанат. Илгертен эле түрк элдеринде, анын ичинде, айрыкча, кыргыздардын түпкү теги көк карышкырдан тараган деген мифологиялык ишеним бар жана бул кыргыз элинин табиятына көбүрөөк тиешелүү экендиги элдик санжыраларда, уламыштарда кеңири кездешет. Ал гана эмес, повесттин өзүндө да бул ой бекемделет.

Дагы бир жагдай, карышкырлар табиятынан өжөр, кашкөй, кандай күн болсо да эч бир жандыкка, кишиге да жалтайлабаган, жасакерленбеген мүнөзгө ээ. Жада калса, арстан, жолборс, аюу - баары кишилердин үйрөтүүсүнө көнөт, бир гана карышкыр жасакерленбейт, үйрөтүүнү кабыл албаган кашкөй мүнөздүү макулук. Ошондуктан кыргыздар эч нерседен кайра тартпаган баатырларды “карышкыр”, “бөрү”, “жүрөгүндө жалы бар” деп мүнөздөшүп келет.

“Ала-шарбыт, баар жаз өтүп, чын куран айы этектеп калганда бу аймак чоктой болгон кызгалдактарга өрттөнүп чыгат. Алыстан караганда бу жер кыпкызыл чоктой болуп, өйүздүн Каман бели бейиштин бир үзүмүндөй жайнап калат. Бу чөлкөмдө жазгы Каман белге тең келер жер жок. Кызгалдактын мекени. Кашаба да жапайы туюмунда бу аймакты айрыкча, кызгалдак оту жарылып, Каман белдин апай бети гүлгө толгондо айдактап бу тарапка келгенди жактырар эле. Жаз жаңыдан башталып, согончоктон өйдө буралган тоонун чөбү бир башкача аңкып, кышы менен кайдадыр жыдып кеткен канаттуулар да ар-ар жерден үн салып, теребел жашоого толуп чыгат. Бу маалда буерге адам изи баспай, мал-жайын жайган эл да этектетип короо-короо койлорун жайып уламулам өр таянып келе берет. Буерге азырынча эрте. Жайдын башында кезек бул жерге да келет...”[4. 86-88.] “Ала-шарбыт, баар жаз өтүп”, “бу аймак чоктой болгон кызгалдактарга өрттөнүп чыгат”, “согончоктон өйдө буралган тоонун чөбү бир башкача аңкып”, “кызгалдак оту жарылып, Каман белдин апай бети гүлгө толгондо”, “кышы менен кайдадыр жыдып кеткен канаттуулар да ар-ар жерден үн салып, теребел жашоого толуп чыгат” деген сыяктуу табияттын кереметке оронуп турган учурун жазуучу өзгөчө бир чоң эргүү менен сүрөттөө касиетине ээ. Өзүбүз күбө болгондой, биринчиден, мисалга алган шилтеменин жарымы эле көңүлгө муюган боёктуу эмоционалдуу көркөм сөз каражаты катары кызмат аткаrsa, экинчиден, чыгармадагы окуянын өнүгүүсүнө, окурмандын көңүл жагдайына дал келип, жан дүйнөсүнө жакын болуп турат.

Жалпы эле раевдик стилдин ары жагында дагы бир жагдай негедир кайра-кайра эле эскертүүнү эп көрүп турат. Жазуучунун табият көрүнүштөрүн сүрөттөөдөгү психологиялык манералары боюнча Ч.Айтматовдун стилине абдан жакындык, шайкештик байкалат. Сөзүбүз кургак болбош үчүн төмөнкү үзүндүнү окуп көрөлүк: "Какшыган жыбыт коңулунан, ыраңы учкан жылга боорунан жем издеп чабытташ оңой кашкөйлүк эмес. Жер макулуктарын баш айланта чаташтырып, кыйма-чийме жөрмөлөгөн издерин кууп шимшилеп, кээде сары чычкандын мурун кытыгылаган жыттуу ийинин тытмалап, кээде береги суу жеген андын салаңдаган кабагы астынан кош аяк секирип чыга калабы, анда эле тап жылдырбай бырпырата баса калсам деп кемер колтугунан көзү өтүп жер боортоктоп жата калып, алдагайдан жортууп чыккан ач түлкү бет алдыдагы темир жолду көздөй ашыкпастан, бурулбастан жойлоп баратты. Тетиги ээн талаа бетиндеги бозомук жалдын үстүндө созулгандан созулган кара сызык темир жол азгырып да, сестентип да турат".[1.3.] "Какшыган жыбыт коңулунан", "ыраңы учкан жылга боорунан жем издеп чабытташ", "кыйма-чийме жөрмөлөгөн издерин кууп шимшилеп", "кээде сары чычкандын мурун кытыгылаган жыттуу ийинин тытмалап", "тетиги ээн талаа бетиндеги бозомук жалдын үстүндө" сыяктуу сүрөттөөлөрдөн улам бул үзүндүдө "кейипкерлердин көңүл абалын чагылдырууда роль ойногонун" байкоого болот жана окуянын мүнөзү жакшы эмес жагдайда экендиги маалым болуп турат. Ар бир улуттун, элдин дүйнөгө, тигил же бул көрүнүшкө, түшүнүккө, нерсеге жана башкаларга болгон көз карашына, мамилесине, салтына, үрп-адатына, диний түшүнүктөрүнө жараша табу ар кандай түшүнүктө болот. [6.3.]

Бул сүрөттөөгө удаа "жайы мээ кайнаткан ысык, кышында ит байласаң тоңуп өлчү суукта" кырк жыл бою бир жерде, Бороондуу бекетте, иштеген Казангап карыянын кайгыш болгондугу маалым болот. Демек, мында табияттын көрүнүшү кайгылуу окуяны угузууга ылайыкташып сүрөттөлгөн. Дагы бир белгилөөчү жагдай, салыштыруу үчүн мисалга алынган табият көрүнүшүнүн картиналары эки автордо тең (Ч.Айтматовдун "Кылым карытар бир күн" романында) чыгарманын башталышында берилет.

Жогорудагы үзүндүдө байкалгандай, С.Раев табият көрүнүшүн сүрөттөөдө болобу, окуяларды баяндоодо болобу, каармандардын образын шөкөттөөдө болобу айтматовдук таасир ачык-айкын байкалып турат. Муну адабий чыгармачылык таасир, устаттан алган тажрыйба катары мүнөздөө туура болот. Ошондон улам бүгүнкү күндө жазуучу жана драматург С.Раев Ч.Айтматов баскан жолду улам арбытып, Ч.Айтматов багынтып бийиктиктерди улам багынтып, өзгөчө көркөм ой чабыттары менен кыргыз журтчулугун дүйнө жүзүнө таанытып барат.

Жыйынтыктап айтканда, автордун “Кашаба” повестинде көпчүлүк чыгармаларына салыштырмалуу, табиятты көркөм сүрөттөө учурлары көбүнесе чыгарманын мазмунуна ылайык келип, “кейипкерлердин көңүл абалын чагылдырууда” өзгөчө көркөм милдетти аркалап турат.

Адам жашоосу ар дайым, ар түрдүү керектөөгө муктаж болуп турат, ал муктаждыгы, керектөөсү канааттандырылгандан кийин дагы жаңы муктаждык жаралат. Бул кубануу же кайгы менен коштолуп отурат, ал анын бакты-таалайынын жүрүш жолу, жашоосунун көрүнүшү, тагдыры[5].

Пайдаланылган адабияттар:

1. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. V том, Б.: “Улуу тоолор”, “Кылым карытар бир күн”
2. Алымбаева, Б.А. Известия вузов, № 9, 2014. Султан Раевдин “Күн кармаган бала” повестиндеги пейзаждык сүрөттөөнүн өзгөчөлүгү.
3. Каралаев, С. “Манас” . 1-китеп Б.: "Кыргызстан", 1995
4. Раев, С. “Топон”. Б.: “Турар”, 2018
5. Токоева, Г. С. Дооронбек Садырбаевдин дүйнө таанымындагы тагдыр жана таалай маселеси / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2020. – No. 4. – P. 264-267.
6. Шакирова, М. Р. Табу жана эвфемизмдердин коомдун өнүгүшүнө тийгизген таасири / М. Р. Шакирова // Вестник Иссык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – P. 98-102.

Дарбанов Б. Е., Чааркозов М. Т.
**ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭРКЕКТЕРДИН ЖАНА АЯЛДАР
КИЙИМДЕРИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СТРУКТУРАЛЫК ТАЛДООСУ**
Дарбанов Б. Е., Чааркозов М. Т.
**СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ МУЖСКОЙ И ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ В
РУССКОМ И КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКАХ**
Darbanov B.E., Chaarkozov M.T.
**STRUCTURAL ANALYSIS OF THE VOCABULARY OF MEN'S AND WOMEN'S
CLOTHING IN RUSSIAN AND KYRGYZ**

УДК: 81'373.2:81'25

Аннотация: Бул макалада кыргыз жана орус тилдериндеги эркектер менен аялдардын кийим-кечеге жана модага байланыштуу лексикасы этнолингвистикалык жана структуралык аспектиде салыштырма негизде изилденет. Изилдөөнүн максаты –

эки тилдеги кийим аталыштарынын лексикалык курамын, сөз жасоо моделдерин, терминологиялык түзүлүшүн жана улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Кийим лексикасы структуралык жактан жөнөкөй, туунду, татаал сөздөр жана сөз айкаштары болуп төрт топко бөлүнүп талданат. Термин жасоонун аффиксация, компоновка жана атрибутивдик ыкмалары каралып, кыргыз тилинде ички сөз жасоо механизмдери активдүү экени, ал эми орус тилинде атрибутивдик айкалыштар жогорку өндүрүмдүүлүккө ээ экени белгиленет. Изилдөө этнолингвистика жана салыштырма тил илими үчүн маанилүү.

Ачык сөздөр: кийим лексикасы, этнолингвистика, структуралык анализ, сөз жасоо, туунду термин, татаал сөз, сөз айкашы, кыргыз тили, орус тили, мода терминологиясы.

Аннотация: В данной статье на сравнительной основе с этнолингвистической и структурной точек зрения изучается лексика мужчин и женщин, связанная с одеждой и модой, в кыргызском и русском языках. Цель исследования – определить лексический состав, модели словообразования, терминологическую структуру, а также национально-культурные особенности названий одежды в обоих языках. Лексика одежды анализируется в четырех структурных группах: простые, производные, сложные слова и фразы. Рассматриваются аффиксационные, композиционные и атрибутивные методы терминообразования, отмечается, что в кыргызском языке активны внутренние механизмы словообразования, тогда как в русском языке высокопродуктивны атрибутивные сочетания. Исследование имеет важное значение для этнолингвистики и сравнительной лингвистики.

Ключевые слова: лексика, связанная с одеждой, этнолингвистика, структурный анализ, словообразование, производный термин, сложное слово, фраза, кыргызский язык, русский язык, терминология моды.

Abstract: This article studies the vocabulary of men and women related to clothing and fashion in the Kyrgyz and Russian languages on a comparative basis from an ethnolinguistic and structural perspective. The purpose of the study is to determine the lexical composition, word formation models, terminological structure and national and cultural features of clothing names in both languages. Clothing vocabulary is analyzed in four structural groups: simple, derived, complex words and phrases. The affixation, composition and attributive methods of term formation are studied, and it is noted that internal word formation mechanisms are active in the Kyrgyz language, while attributive combinations are highly productive in Russian. The study is important for ethnolinguistics and comparative linguistics.

Keywords: clothing vocabulary, ethnolinguistics, structural analysis, word formation, derived term, complex word, phrase, Kyrgyz language, Russian language, fashion terminology.

Эркектердин жана аялдардын кийиминин жөнөкөй терминдери

Бул терминдерди негизги терминдер деп атоого болот, анткени башка бардык терминдер ушул терминдердин негизинде түзүлөт. В. М. Лейчиктин пикиринде “Рассматривается понятие терминосистемы и указывается, что в её центре находятся опорные (базовые) термины, от которых образуются производные единицы”-деп белгилеген. [В. М. Лейчик 2007, с. 113-115] Эмесе орус тилинде эркектердин жана аялдардын кийимдерин билдирген жөнөкөй текстиль терминдеринен баштайлы: Рубаха-көйнөк (узун жеңдүү, негизги көйнөк); сарафан – сарафан (көйнөк); кафтан – кафтан; шуба

– шуба; шапка – калпак (баш кийим); тулуп – тон; мундир – аскердик форма; сапоги – өтүк; валенки – кийиз өтүк; понёва – этек (юбка); пелерина – накидка (желбегей же жеңи жок плащ); желет – кемсел (кыска, жеңсиз үстүнкү кийим); фуфайка – фуфайка; косоворотка – косоворотка (жакасы сол тарапка бүчүлөнгөн салттык көйнөк); платок – жоолук; тюбетейка – топу; корсет – корсет (фигураны түздөөгө арналган кийим); пальто – тон. Иш сөздүн түзүлүшүн жана натыйжалуулугун жакшыртуу үчүн аны кылдат түзүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт.[3] Орус тилинде орустардын кийимин билдирген мындай жөнөкөй терминдер бир топ эле көп, бирок кыргыз тили бул жагынан артта калган жок.

Ш. Жапаров, Т. Сыдыковалардын эмгегинде “Азыркы кездеги биздин лексикабыздагы учураган (айталы, тууганчылык терминдерин, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн аттары, жаратылыштын көрүнүштөрү менен кубулуштары, мезгил агымын, эсеп-кысапты, өңдү-түстү билдирген ж.б. топтогу) сөздөр байыркы баба (пратюрский язык) түрк тилинде жана андан кийинки доорлордо да колдонулган, колдонулуп да жүрөт, учурайт жана жалпы түрк тилдерине байланыштуу фондуну түзөт да, алар жаңы сөз жасоодо, ойду түшүндүрүүдө уютку (кор) болуп берет”-деп көрсөтүлөт. [Жапаров Ш., Сыдыкова Т. 2013-ж 75-бет] Кыргыз тилинде эркектердин жана аялдардын кийимдерин билдирген текстиль терминдеринин айрым мисалдары келтирилген түшүндүрмөлөрү карайлы: **калпак** – эркек баш кийими; **тебетей** – териден жээктелген тегерек баш кийим; **элечек** – аялдардын баш ороочу; **шөкүлө** – кичине салтанаттык баш кийим; **такыя** – диндик баш кийим; **чапан** – узун сырт кийим; **тон** – кышкы жылуу кийим; **кемсел** – кыска чапан; **чокой** – кичине жука, кызыл ашыкка чейинки кыска бут кийим; **өтүк** – кызыл ашыктан жогору бут кийим.

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, орус жана кыргыз тилдеринде эркектердин жана аялдардын кийимдеринин жөнөкөй терминдеринин саны түзүлүшү боюнча арбын кездешет.

Эркектердин жана аялдардын кийиминин татаал жана туунду терминдери.

Татаал терминдер – эки же андан көп жөнөкөй сөздөрдөн турган терминдер. Эркектердин жана аялдардын кийимдеринин текстиль терминдерин орус тилинде аныктоо өтө кыйын, анткени көптөгөн терминдер башка тилдерден алынган жана терминдин түзүлүшүн түшүнүү кыйын. Мисалы, «**сарафан**», «**кафтан**», «**камзол**» сыяктуу сөздөр тарыхый жактан башка тилдерден кирген жана алардын ички түзүлүшү азыркы тилдик система аркылуу талдоого толук мүмкүн эмес. Мындай сөздөр синхрондук талдоодо бөлүнбөс лексикалык бирдик катары кабыл алынат. [А. А. Реформатский 1967, с 109-112] Бирок, түзүлүшүн оңой аныктоого мүмкүн болгон терминдер да бар. Мисалы,

головнойубор – баш кийим, **кожаная куртка** – булгаары куртка, **косоворотка**–кыйшык жакалуу көйнөк (**косо**-кыйшык, **ворот**-жака, **-ка** кичирейтүүчү мүчө).

Кыргыз тилинде татаал-структуралык терминдердин модели эң өнүккөн жана татаал терминдердин түзүлүшүн аныктоо оңой, анткени терминдердин көпчүлүгү жергиликтүү тилдерден алынган. Мисалы: **колкап**-перчатки (кол жана кап, каптоо сөзүнөн); **ак калпак**-эркектердин баш кийими (ак жана калпак сөздөрүнөн); **жүз аарчы**-кичинекей чарчы кездеме (жүз, бет жана аарчыгыч сөздөрүнөн); **чачпак**-чачтын учуна уланып өрүлгөн пахта жипке зер буюмдар менен жасалгалап илип жүргөн (чач+пак-баг-боо «Чач боо» маанисиндеги сөз чачпак болуп калган); **белбоо**-белине кийимдин сыртынан байланган кездеме (бел жана боо сөздөрүнөн).

Туунду терминдер – бул татаал сөз формаларынын түз компоненттери морфологиялык форманттар — префикстер жана суффикстер болгон терминдер. Келгиле, эркектердин жана аялдардын кийимдерин билдирген текстиль терминдериндеги аффикстердин функциясын карап көрөлү.

Орус тилинде да айрым туунду терминдер белгилүү бир суффикстердин жардамы менен түзүлөт. Мындай сөз жасоо процесси терминологиялык системада активдүү роль ойнойт. Айрыкча текстиль жана кийим лексикасында суффиксация аркылуу жаңы сапаттык жана материалдык мүнөздөмөлөрдү билдирген терминдер пайда болот. Мисал катары «**батистовый**» сөзүн келтирүүгө болот. «**Батист**» (жука кездеме түрү) зат атооч болуп саналат, ал эми ага **-ов/-ев-** жана **-ый** суффикстеринин жалганышы аркылуу **батистовый** (батисттен жасалган) деген сын атоочтук форма түзүлөт. Бул жерде суффиксация материалдык тиешелүүлүктү жана сапаттык белгилерди билдирет. Натыйжада «**батистовая рубашка**», «**батистовое платье**» сыяктуу терминологиялык айкаштар пайда болот.

Кыргыз тилинде кийимдерди билдирген текстиль терминдерин жасоодо кичирейтүү мүчөлөр да колдонулат. Бул мүчөлөр **-ча** жана **-ак**. Мисалы, оромол→оромол**чо** же жоолук→жоолук**ча** – башка ороп алуучу кичине чарчы кездеме; күрмө→күрмө**чө**-күрмөнүн жаш балдарга ылайык кичинекей көлөмдөгүлөрү; тор→тор**чо**-көздүү, майда ачык уячалуу түзүлүштө токулган же тигилген кездемеден жасалып, тор сымал, майда көздүү» деген сапаттык мааниси берет.

Салыштырылып жаткан тилдердеги келтирилген мисалдардан орус тилинде кичирейтүүчү мүчөлөрдүн колдонулушу кыргыз тилине салыштырмалуу көбүрөөк туунду экенин оңой эле аныктоого болот.

Орус тилиндеги аффиксалдык сөз жасалышынын дагы бир мисалы - " **кофта**" сөзү. Бул сөзгө орус тилиндеги – **чка** мүчөсүн колдонуу менен **кофточка** сөзү жасалат, ал формасын кичирейтүүчүнү түзөт. Мисалы, юбка → юбочка; блуза → блузочка;

Кыргыз тилинде **-ма** мүчөсү кыргыз кийимдери үчүн туунду терминдерди жасоодо да колдонулушу мүмкүн. Мисалы, **чыптама**-чапандын этеги кыска жеңсиз түрү, **шырыма** – материалдын араларын майда шырылып жасалганы ж.б.

Аффикстердин жардамы менен жасалган аталыштардын мисалдарына таянып, салыштырылып жаткан тилдерде эркектердин жана аялдардын кийимдеринин аталыштарын жасоонун суффиксалдык ыкмасы натыйжасыз деген тыянак чыгарууга болбойт.

Орус жана кыргыз тилдериндеги эркектердин жана аялдардын кийимине байланыштуу сөздөрдүн жасалуу өзгөчөлүктөрү

Сөз айкаштары. Термин жасоонун дагы бир ыкмасы, орус жана кыргыз тилдеринде, сөз айкашы болуп саналат. Орус лингвисти В. В. Бабайцева өзүнүн изилдөөсүндө "сөз айкаштарынын" структуралык моделин үч топко бөлүп карайт: эки бөлүктүү, үч бөлүктүү жана төрт бөлүктүү. [В. В. Бабайцева, 2014]

Ушуга таянып, бул абзац жогоруда айтылган классификацияга негизделген "фраза" бөлүгүнүн терминдеринин талдоосун берет.

Эки бөлүктөн турган терминдер. Кыргыз тилинде, орус тилиндегидей эле, кийимдерге байланыштуу эки бөлүктөн турган көптөгөн терминдер аныкталган. Мисалы орус тилинде: вечернее платье-кечки көйнөк, зимнее пальто-кышкы пальто, кожаная куртка-булгаары куртка, шелковый шарф-жибек шарф, джинсовая юбка-джинсы юбка, свадебное платье-үлпөт көйнөгү, деловой костюм-бизнес костюм, кружевная блузка-торлуу блузка.

Үч бөлүктөн турган сөз айкаштары. Орус тилинде кийимдер үчүн үч бөлүктөн турган терминдер кыргыз тилине салыштырмалуу абдан кеңири таралган: длинное вечернее платье-узун кечки көйнөк, короткая джинсовая юбка-кыска джинсы юбка, зимнее шерстяное пальто-кышкы жүн пальто, легкая летняя блузка-жайкы жеңил блузка, черное коктейльное платье-кара коктейль көйнөгү.

Төрт бөлүктөн турган сөз айкаштары кийим тигүү индустриясында бир топ сейрек кездешет. Мисалы: длинное черное вечернее платье-узун кара той көйнөк, теплое зимнее шерстяное пальто-жылуу кышкы жүн пальто, короткая облегающая кожаная куртка-кыска сапаттуу булгаары куртка, легкое летнее хлопковое платье-пахтадан жасалган жеңил жайкы көйнөк.

Кийим терминдеринин структуралык анализи орус жана кыргыз тилдердин айырмалоочу өзгөчөлүгү алардын сөз жасоо системасы экенин көрсөттү. Орус тилинде сөз жасоо ыкмасы катары атрибутивдик компоненттердин эркин топтолушуна мүмкүндүк бериши кыргыз тилине караганда натыйжалуураак. Мисалы: вечернее платье-кечки көйнөк, длинное вечернее платье-узун кечки көйнөк, длинное черное вечернее платье-узун кара той көйнөк ж.б., ал эми кыргыз тилинде аффиксация жана компоновка эң натыйжалуу.

Белгилей кетүүчү нерсе, салыштырылып жаткан тилдердеги кийим терминдеринин структуралык анализин татаал терминдердин сөз түркүмүнүн түзүлүшүнө негиздеп да жүргүзүүгө болот. Бул түзүлүшкө негизделип, төмөнкү моделдерди аныктоого болот:

Зат атооч - зат атооч. Кыргыз тилинде бул калыпка жүн байпак (жүн жана байпак зат атоочтарынан), жибек жоолук (жибек жана жоолук зат атоочтарынан), күмүш куур (күмүш жана куур зат атоочтарынан), булгаары өтүк (булгаары жана өтүк зат атоочтарынан), кийиз калпак (кийиз жана калпак зат атоочторунан), маасы көлөч (маасы жана көлөч зат атоочторунан) ж.б.

Зат атооч - этиш. Моюн орогуч (моюн-зат атооч, орогуч-этиш), буткийим (бут-зат атооч, кийүү-этиш), колкап (кол-зат атооч, каптоо-этиш).

Сын атооч - зат атооч. Бул үлгүдөгү терминдер негизинен кыргыз тилинде көп кездешет. Мисалы: спорттук костюм (спорттук-сын атооч, костюм-зат атооч), кыска юбка (кыска-сын атооч, юбка-зат атооч), жалтырак көйнөк (жалтырак-сын атооч, көйнөк-зат атооч), саймалуу чапан (саймалуу-сын атооч, чапан-зат атооч), кышкы пальто (кышкы-сын атооч, пальто-зат атооч), жука жоолук (жука-сын атооч, жоолук-зат атооч) ж.б.

Зат атооч - этиш - мүчө. кыргыз тилинде зат атооч-этиш-мүчө түзүлүштөгү бир катар терминдер аныкталган. Мисалы: белдемчи **бел** — зат атооч, **дем** — айланма, оролгон нерсе, **-чи** — зат атооч жасоочу мүчө.

Орус жана кыргыз тилдеринде компоненттердин бири ар кандай айкалыштарда тынымсыз кайталанып турган сөз айкаштарын да кездештирүүгө болот. Мисал катары орус тилиндеги «платье» терминин келтирүүгө болот. Бул сөз кийим лексикасында эң көп колдонулган базалык компоненттердин бири болуп эсептелет. Ал татаал терминдердин курамында активдүү кызмат аткарат. Мисалы: вечернее платье, свадебное платье, коктейльное платье, летнее платье, длинное платье, черное платье, платье-футляр, платье-рубашка, платье-сарафан, платье-трапеция ж.б.

Бул конструкциялардын көпчүлүгү «аныктооч + зат атооч» же «зат атооч + зат атооч» моделинде түзүлүп, негизги термин болуп эсептелген «платье» сөзү ар кандай

белгилер аркылуу конкреттештирилет. Мындай структуралык модель орус тилинде жогорку продуктивдүүлүккө ээ жана мода индустриясында кеңири колдонулат.

Ошондой эле кийим лексикасында татаал терминдердин курамында көп кездешкен дагы бир базалык компонент — «пальто» термини болуп саналат. Ал да ар түрдүү сөз айкаштарынын курамында колдонулат: зимнее пальто, шерстяное пальто, длинное пальто, двубортное пальто, пальто-халат, пальто-кокон, пальто-тренч ж.б. Ар бир улуттун, элдин дүйнөгө, тигил же бул көрүнүшкө, түшүнүккө, нерсеге жана башкаларга болгон көз карашына, мамилесине, салтына, үрп-адатына, диний түшүнүктөрүнө жараша табу ар кандай түшүнүктө болот. [6.3.]

Мындан тышкары, орус тилинде «куртка», «костюм», «юбка» сыяктуу сөздөр да татаал терминдердин түзүлүшүндө активдүү колдонулат: кожаная куртка, джинсовая куртка, спортивный костюм, деловой костюм, юбка-карандаш, юбка-плиссе ж.б.

Демек, орус тилинде кийим лексикасында айрым базалык терминдер (мисалы, «платье», «пальто», «куртка») татаал аталыштарды түзүүдө өзөктүк (ядролук) компонент катары кызмат кылат. Аларга кошулган аныктоочтор кийимдин формасын, түсүн, материалын, стилдик өзгөчөлүгүн же функционалдык багытын көрсөтөт. Бул көрүнүш орус тилинде сөз айкашы аркылуу термин түзүү абдан өнүмдүү экендигин далилдейт.

Кыргыз тилинде да кийим лексикасында айрым базалык терминдер татаал аталыштарды түзүүдө активдүү колдонулат. Мындай ядролук компоненттерге: **көйнөк, пальто, куртка, костюм, юбка, жоолук, калпак** сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы «көйнөк» термининин негизинде: **атлас көйнөк, ак көйнөк, үлпөт көйнөк, артис көйнөк, шахмат көйнөк, синтетика көйнөк** ж.б. [Абдувалиев И. 2003, 112-115 б]

Орус жана кыргыз тилдердеги кийимдер боюнча терминдердин структуралык анализи, орус тилиндеги кийим боюнча кабыл алынган терминдердин саны кыргыз тилиндегиге караганда бир топ көп экенин жана ошондуктан мындай терминдердин түзүлүшүн аныктоо мүмкүн болбогонун көрсөтүп турат.

Структуралык анализ жүргүзүү менен төмөнкүлөр аныкталды:

а) илимий көз карашынан алганда, эркектердин жана аялдардын кийимдери боюнча терминдерди төрткө бөлүүгө болот: жөнөкөй, туунду, татаал сөз жана сөз айкаштары;

б) сөз түркүмдөрү боюнча классификациялык көз караштан алганда, төмөнкү топтор бөлүнүп көрсөтүлөт: зат атооч - зат атооч, зат атооч - этиш, сын атооч - зат атооч, зат атооч - этиш - мүчө.

Адабияттар

1. В. В. Бабайцева, Статьи последних лет: Научное издание /Москва: 2014, с 36
2. Жапаров, Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы Бишкек: Текник 2013-ж
3. Особенности использования плеоназмов в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) / Н. У. Ыпышова, М. И. Мирзахидова, А. М. Усманова, Н. С. Ташиева // Бюллетень науки и практики. – 2025. – Т. 11, № 3. – С. 610-616. – DOI 10.33619/2414-2948/112/79.
4. В. М. Лейчик, Терминоведение \предмет\методы\структура Москва: 2007 г
5. А. А. Реформатский, Введение в языковедение 1967, с 109-112
6. Шакирова, М. Р. Табу жана эвфемизмдердин коомдун өнүгүшүнө тийгизген таасири / М. Р. Шакирова // Вестник Исык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – P. 98-102.
7. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили. Лексикология, Бишкек: 2003-ж

**ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
LAW SCIENCES**

**Нарматов Н.К., Алымкулов Б.Н.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПРОБАЦИЯЛЫК КӨЗӨМӨЛДҮН
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

**Нарматов Н.К., Алымкулов Б.Н.
ОСОБЕННОСТИ ПРОБАЦИОННОГО НАДЗОРА В КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ
Narmatov N.K., Alymkulov B.N.
FEATURES OF PROBATION SUPERVISION IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК 343.98(574.2)

Аннотация. Макалада Кыргыз Республикасындагы пробациялык көзөмөлдүн өзгөчөлүктөрү, анын укуктук негиздери, максаттары жана милдеттери изилденет. Пробация системасынын иштеши, күнөөлүүлөрдү көзөмөлдөө, психологиялык жана социалдык жардам көрсөтүү, ошондой эле кайра ката кылмыш кылуудун алдын алуу чаралары каралат. Ар бир күнөөлүлүккө индивидуалдуу мамиле жасоо, маалыматтык технологияларды колдонуу жана мамлекеттик жана коомдук структуралар менен кызматташуу сыяктуу заманчыл ыкмалар талданат. Учурдагы системанын көйгөйлөрү жана кемчиликтери, анын ичинде ресурстардын жетишсиздиги жана квалификациялуу

адистердин тартыштыгы каралат. Пробациялык көзөмөлдүн мамлекеттин кылмыш-аткаруу укугу жана социалдык саясаты үчүн мааниси баса белгиленет.

Негизги сөздөр: пробациялык көзөмөл, пробация, кылмыш-аткаруу укугу, социалдык реабилитация, кылмыштуулукту алдын алуу, Кыргыз Республикасы.

Аннотация. В статье исследуются особенности пробационного надзора в Кыргызской Республике, его правовые основы, цели и задачи. Особое внимание уделяется функционированию системы пробации, включающей контроль за поведением осуждённых, оказание им психологической и социальной поддержки, а также меры по профилактике повторных правонарушений. Рассматриваются современные методы организации пробационного надзора, включая индивидуальный подход к каждому осуждённому, использование информационных технологий и взаимодействие с государственными и общественными структурами. Анализируются проблемы и недостатки существующей системы, в частности вопросы недостаточной ресурсной обеспеченности и нехватки квалифицированных специалистов. Работа подчёркивает роль пробационного надзора как важного инструмента уголовно-исполнительного права и социальной политики государства.

Ключевые слова: пробационный надзор, пробация, уголовно-исполнительное право, социальная реабилитация, профилактика правонарушений, Кыргызская Республика.

Abstract. The article examines the peculiarities of probation supervision in the Kyrgyz Republic, focusing on its legal framework, objectives, and tasks. Special attention is given to the functioning of the probation system, including monitoring offender behavior, providing psychological and social support, and implementing measures to prevent recidivism. Modern methods of organizing probation supervision are analyzed, such as individualized approaches to offenders, the use of information technologies, and cooperation with governmental and non-governmental organizations. The article emphasizes the importance of probation supervision as a key tool of criminal-executive law and state social policy, contributing to reducing crime rates and strengthening public order.

Keywords: probation supervision, probation, criminal-executive law, social rehabilitation, crime prevention, Kyrgyz Republic.

Киришүү.

Азыркы шартта кылмыштуулук менен күрөшүүдө жана укук бузуулардын алдын алууда жазалоо чаралары менен катар эле коомго кайра социалдаштырууга багытталган гумандуу жана натыйжалуу механизмдерди колдонуу өзгөчө мааниге ээ болууда. Ушул өңүттөн алганда пробация институту кылмыш-аткаруу системасында маанилүү орунду ээлейт. Пробациялык көзөмөл эркиндигинен ажыратпастан жаза алган же шарттуу түрдө соттолгон адамдардын жүрүм-турумун көзөмөлдөөгө, аларга социалдык, психологиялык жана укуктук жардам көрсөтүүгө багытталган.

Кыргыз Республикасында пробация институту салыштырмалуу жаңы укуктук механизм болуп саналат жана ал кылмыш-аткаруу саясатын гумандаштыруу, рецидивдик кылмыштуулукту кыскартуу жана коомдук коопсуздукту камсыз кылуу максатында киргизилген. Пробациялык көзөмөлдүн негизги максаты – соттолгондорду коомдон обочолонтпостон, мыйзамга ылайык жашоого багыттоо жана аларды толук кандуу коомдук турмушка кайтаруу болуп эсептелет.

Азыркы мезгилдеги мамлекеттик тилдин өнүгүшү мезгил талабына жараша өнүгүп жатканы тарыхый чындык. Мамлекеттик тил саясаты улуу кыргыз элинин, кыргыз мамлекетинин саясаты[9].

Ошол эле учурда пробацялык көзөмөлдү ишке ашырууда бир катар көйгөйлөр жана өзгөчөлүктөр бар. Аларга укуктук жөнгө салуунун жетишсиздиги, кадрдык потенциалдын чектелүү болушу, материалдык-техникалык камсыздоонун жетишсиздиги жана мамлекеттик органдар менен жарандык коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн алсыздыгы кирет. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасындагы пробацялык көзөмөлдүн өзгөчөлүктөрүн илимий жактан талдоо, анын натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун аныктоо актуалдуу маселе болуп саналат.

Бул иштин негизги максаты – Кыргыз Республикасындагы пробацялык көзөмөлдүн укуктук жана уюштуруучулук өзгөчөлүктөрүн комплекстүү изилдөө, ошондой эле анын натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун аныктоо болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер аныкталды:

- пробацялык көзөмөлдүн түшүнүгүн, маңызын жана укуктук табиятын ачып берүү;
- пробацялык көзөмөлдү жүргүзүүдө пайда болгон көйгөйлөрдү аныктоо;
- пробаця системасын өркүндөтүүгө багытталган сунуштарды иштеп чыгуу.

Материалдар жана методдор.

Изилдөө процессинде жалпы илимий жана атайын укуктук ыкмалар колдонулду. Алардын катарына талдоо жана синтез, салыштырма-укуктук, формалдык-укуктук, системалуу ыкма, ошондой эле мыйзам актыларын жана укук колдонуу тажрыйбасын изилдөө ыкмалары кирет.

Пробаця институту чет өлкөлүк да, постсоветтик да укук илиминде активдүү илимий изилдөөнүн предмети болуп саналат. Окумуштуулардын эмгектеринде пробаця, негизинен, эркиндигинен ажыратууга караганда гумандуу альтернатива катары каралып, соттолгон адамдарды коомдон обочолонтпостон оңдоого жана кайталанма кылмыштуулуктун алдын алууга багытталган институт катары мүнөздөлөт.

Советтик мезгилде эркиндигинен ажыратпастан соттолгондорду оңдоонун теориялык негиздерин өнүктүрүүгө Стручков Н. А. олуттуу салым кошкон. Ал шарттуу соттоо жана көзөмөл чараларын жаза формасы катары гана эмес, кылмыш жасаган адамдын инсандыгын социалдык жактан оңдоонун каражаты катары да караган. Анын илимий көз караштары пробацяны көзөмөлдөөчү жана тарбиялык функцияларды айкалыштырган комплекстүү институт катары түшүнүүнүн негизин түзгөн [8].

Н. Ф. Кузнецованын эмгектеринде пробацация шарттуу соттоо жана соттолгон адамдын жүрүм-турумун жеке көзөмөлдөө аркылуу талданат. Автор атайын ыйгарым укуктуу органдар тарабынан жүргүзүлүүчү жеке көзөмөлдүн маанисин баса белгилеп, бул жагдай пробацацияны заманбап кылмыш-аткаруу саясатынын моделдерине жакындатат.[6] Ушуга окшош позицияны Г. К. Ескатова да карманып, пробацацияны эркиндикте жүргөн, бирок мыйзамда белгиленген талаптарды аткарууга милдеттүү болгон соттолгон адамга карата атайын ыйгарым укуктуу кызмат адамдарынын көзөмөлү астында жүзөгө ашырылуучу өзгөчө жаза формасы катары аныктайт.[3]

КМШга мүчө мамлекеттерде пробацация институту улуттук укуктук системаларга киргизилгенден кийин активдүү илимий изилдөөлөрдүн объектисине айланды. Илимий иштерде пробацациялык органдардын нормативдик-укуктук жөнгө салынышы, уюштуруучулук түзүмү, ошондой эле пробацациялык көзөмөлдү ишке ашыруунун практикалык маселелери каралат. Авторлордун көпчүлүгү пробацациянын колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүнүн жана пробацация кызматтары менен соттордун, укук коргоо органдарынын өз ара аракеттенүүсүн бекемдөөнүн зарылдыгын белгилешет.

Кыргыз Республикасында пробацация маселелери боюнча илимий изилдөөлөр калыптануу стадиясында турат. Бул багытта Чолпонай Жусупжан кызы олуттуу салым кошуп, пробацацияны **социалдык-укуктук институт катары** карап, анын коомдук жана укуктук маанисин изилдейт[4].

А. У. Аязбекова пробацациялык надзордун **укуктук мүнөзүн жана милдеттерин** талдап, анын теориялык негизин бекемдейт [2]. Өзүнүн эмгектеринде пробацациянын мамлекеттин кылмыш-укуктук саясатына тийгизген оң таасирин негиздеп, кайталанма кылмыштуулуктун азайышын жана бюджеттик каражаттарды үнөмдөөнү белгилейт. Ошол эле учурда илимий эмгектерде пробацациялык көзөмөлдүн натыйжалуулугун баалоо критерийлеринин жетишсиз иштелип чыккандыгы, ошондой эле кадрдык камсыздоого байланышкан көйгөйлөр көрсөтүлөт.

Ошентип, жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн анализи пробацация институтунун жогорку актуалдуулугун жана Кыргыз Республикасындагы пробацациялык көзөмөлдүн өзгөчөлүктөрүн улуттук укуктук жана социалдык-экономикалык шарттарды эске алуу менен мындан ары комплекстүү илимий жактан изилдөөнүн зарылдыгын тастыктайт.

Натыйжалар жана талкуу.

Изилдөө натыйжалары көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасында пробацациялык көзөмөл системасы салыштырмалуу жаңы болуп эсептелет, бирок ал калыбына келтирүүчү жана гумандуу жазалардын эффективдүү формасы катары өз ордун тапкан. Анализден

көрүнүп тургандай, пробациянын негизги максаты – соттолгондорду коомдон обочолонтпостон оңдоо, алардын жүрүм-турумун көзөмөлдөө жана жаңы кылмыштардын алдын алуу болуп саналат[5].

Кыргызстандагы пробация институту боюнча да акыркы жылдарда илимий материалдар пайда болду. Мисалы, **Чолпонай Жусупжан кызы** пробация кызматын социалдык-укуктук институт катары карап, анын коомдук жана укуктук маанисин изилдейт; автор пробациялык көзөмөл аркылуу кылмыштуулукту алдын алуунун жана ресоциализациянын мүмкүнчүлүктөрүн белгилейт[4]. Ошондой эле **А.У. Аязбекова** «Актуальные проблемы пробационного надзора в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики» аттуу илимий макаласында пробациялык надзордун укуктук мүнөзүн, анын милдеттерин жана проблемаларын талдап, бул институтту терең теориялык негиз менен колдоого алат.[2] Бул деген пробацияны жөн гана жазадан кутулуу ыкмасы катары эмес, коомдук коопсуздук жана социалдык интеграция үчүн маанилүү механизм катары караган авторлордун пикирин көрсөтөт.

Кыргызстандагы практикалык маалыматтар да бул жакка тастыктоо берет. Эгемендүү булактарга ылайык, пробациялык надзор киргизилгенден кийин өлкөдө рецидив деңгээли салыштырмалуу төмөндөөгө жетишкен. Маселен, Кыргызстанда пробациядан өткөн адамдар арасында рецидив 1,5% гана түзгөнү кабарланган, бул дүйнөлүк тажрыйба менен салыштырганда аз көрсөткөнгө жатат. Мындай жыйынтыктар пробациялык көзөмөлдүн коомдогу реалдуу натыйжаларын көрсөтөт[7].

Системалык изилдөөлөрдөн жана статистикалык маалыматтардан байкаларлык бир жыйынтык – пробациялык көзөмөлдүн колдонулушу кайталанма кылмыштуулуктун деңгээлин азайтууга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле пробация органдарынын өз ара аракеттенүүсү жана коомдук кызматтар менен байланышы оң таасир тийгизет. Мисалы, сотко чейинки пробациялык чараларды колдонуу менен социалдык жактан аялуу категориядагы адамдарга жардам көрсөтүү алардын ресоциалдашуу деңгээлин жогорулатат.

Анализ көрсөткөндөй, пробациялык көзөмөлдө айрым көйгөйлөр дагы бар. Аларга кадрлардын жетишсиздиги, материалдык-техникалык камсыздоонун чектелүү болушу жана пробация органдары менен сот, укук коргоо органдарынын үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүүсүнүн жетишсиздиги кирет. Ошондой эле айрым айыпталуучулар пробациялык чараларды аткарууну каалабагандыктан, аларды эркиндигинен ажыратууга мажбур кылуу учурлары кездешет.

Ошондуктан, изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча пробацациялык көзөмөлдүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн бир нече сунуштар киргизилет:

1.Пробацациялык чараларды колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү, айрыкча айыпталуучулардын социалдык аялуу катмарынан тышкары бардык категориясына жайылтуу;

2.Социалдык-укуктук жардам көрсөтүүнүн ордуна сот адилеттигине көмөк көрсөтүү формасын активдүү колдонуу;

3.Пробацациялык кызматтар менен сот, укук коргоо органдарынын жана коомдук уюмдардын өз ара аракеттенүүсүн бекемдөө;

4.Кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана материалдык-техникалык базаны күчөтүү.

Жыйынтыктап айтканда, пробацациялык көзөмөл Кыргыз Республикасында соттук жана социалдык практиканын эффективдүү механизми катары өзгөчө мааниге ээ. Ал кайталанма кылмыштуулуктун алдын алууга, бюджеттик каражаттарды үнөмдөөгө жана соттолгондорду коомго интеграциялоого салым кошот. Бул багыттагы кыргызстандык жана эл аралык изилдөөлөр пробацация институтунун теоретикалык негиздерин бекемдеп, анын практикалык маанисин тастыктайт.

Жыйынтык.

Изилдөөнүн негизинде төмөнкү жыйынтыктарга келүүгө болот:

1.Пробацациялык көзөмөл Кыргыз Республикасында салыштырмалуу жаңы эле киргизилгенине карабастан, ал коомдук коопсуздукту камсыздоодо жана соттолгондорду социалдык жактан оңдоодо натыйжалуу инструмент катары өз ордун тапкан.

2.Пробацация институту кайталанма кылмыштуулуктун алдын алуу, соттолгон адамдарды коомго интеграциялоо жана бюджеттик чыгымдарды үнөмдөөдө маанилүү ролду ойнойт. Кыргызстанда пробацациялык чаралардын колдонулушу кайталанма кылмыштын азайышына өбөлгө түзгөнү байкалган.

3.Изилдөөлөр көрсөткөндөй, пробацациялык көзөмөл натыйжалуу болушу үчүн сот, укук коргоо органдары жана коомдук институттар менен тыгыз өз ара аракеттенүү зарыл. Ошондой эле кадрлардын квалификациясы, материалдык-техникалык камсыздоо жана көзөмөл механизмдеринин ачыктыгы натыйжалуулукка түздөн-түз таасир тийгизет.

4.Кыргызстандын практикасында пробацациялык көзөмөлдүн социалдык-укуктук жана педагогикалык функциялары өзгөчө мааниге ээ, ал адамдарды эркиндигинен ажыратпай, жоопкерчиликти жана коомго пайдалуулукту арттырууга багытталган.

Изилдөө Кыргыз Республикасында пробациялык көзөмөлдүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет, мисалы, пробациялык чараларды колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү, сотко чейинки пробацияны активдүү колдонуу жана пробация кызматтары менен башка мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүүсүн бекемдөө.

Жыйынтыктап айтканда, пробациялык көзөмөл – бул соттук жана социалдык практиканын интеграцияланган механизми болуп, Кыргыз Республикасындагы кылмыш-укуктук саясатты гуманизациялоо, социалдык оңдоп-түзөө жана рецидивдин алдын алуу боюнча маанилүү инструмент катары өзгөчө мааниге ээ.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Пробация жөнүндө», № 34, 24.02.2017. — Бишкек. probation.minjust.gov.kg
2. Аязбекова, А. У. Общая характеристика пробационного надзора в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. – 2024. – С. 12-28. – URL: <https://ilim.naskr.kg/index.php/main/article/view/50>
3. Ескатова, Г. К. Пробация: теоретические и практические аспекты. — Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005.
4. Жусупжан кызы Ч. Служба пробации в Кыргызстане: перспективы и развитие // Вестник Ошского государственного университета. Право. – 2024. – №2(5). – С. 45-53. – DOI:10.52754/16948661_2024_2(5)_21. – URL: <https://journal.oshsu.kg/index.php/law/article/view/2659>
5. Кулдышева, А. Пробация и ресоциализация правонарушителей: опыт и практика. Бишкек, 2025.
6. Кузнецова, Н. Ф. Условное осуждение и надзор за поведением осужденных. — Москва: Наука, 1998
7. Нарматов, Н.К. Особенности доказывания в уголовном судопроизводстве. Вестник Жалал-Абадского государственного университета, 98-102. 2015.
8. Стручков, Н. А. Исправление осужденных без лишения свободы. — Москва: Юрист, 1980.
9. Калчекеев, К. Б. Манас хандыгындагы мамлекеттик иш кагаздарынын жургузулушу / К. Б. Калчекеев // Гуманитарные науки в современном мире: II Ураксинские чтения: Материалы Международной научно-практической конференции,

Уфа, 06–07 ноября 2025 года. – Уфа: Уфимский федеральный исследовательский центр РАН, 2025. – С. 142-145.

**ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

**Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Абдибаетова Айжамал Абдибаетовна
БАЛДАРДЫН РУХАНИЙ ЖАНА АДАМГЕРЧИЛИК ТАРБИЯСЫНДА Ч.
АЙТМАТОВДУН ФИЛОСОФИЯЛЫК ИДЕЯЛАРЫН КОЛДОНУУ**

**Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Абдибаетова Айжамал Абдибаетовна
ПРИМЕНЕНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ Ч. АЙТМАТОВА В ДУХОВНО-
ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ**

**Imaralievna Zhamila Rakhmanalievna, Abdibaetova Aizhamal Abdibaetovna
«APPLICATION OF CH. AITMATOV'S PHILOSOPHICAL IDEAS IN THE
SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF CHILDREN»**

УДК: 373.2:37.017:17

Аннотация: Бул макалада мектепке чейинки курактагы балдардын руханий жана адамгерчилик тарбиясында Чыңгыз Айтматовдун философиялык идеяларын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү каралат. Изилдөөнүн максаты – Айтматовдун чыгармаларындагы гуманизм, моралдык жоопкерчилик, эмпатия жана маданий баалуулуктар концепцияларын мектепке чейинки билим берүү процессине интеграциялоонун теориялык жана практикалык негиздерин аныктоо. Макалада философиялык-педагогикалык талдоо, мазмундук анализ жана салыштырма ыкмалар колдонулду. Айтматовдун көркөм мурасындагы моралдык тандоо, адамдык абийир жана руханий туруктуулук маселелери баланын инсандык калыптанышында маанилүү тарбиялык ресурс катары каралат. Жыйынтыгында, Айтматовдук гуманисттик идеяларды жомок, диалогдук окутуу, ролдук оюн жана көркөм окуу аркылуу ишке ашыруу балдардын адептик аң-сезимин, социалдык жоопкерчилигин жана маданий иденттүүлүгүн өнүктүрөрү негизделет. Макала мектепке чейинки билим берүүдө руханий-адамгерчилик тарбияны күчөтүүгө багытталган практикалык сунуштарды берет.

Ачык сөздөр: руханий тарбия, адамгерчилик, Чыңгыз Айтматов, гуманизм, мектепке чейинки билим берүү, моралдык тандоо, инсандык калыптануу, маданий баалуулуктар, эмпатия

Аннотация: В статье рассматриваются возможности применения философских идей Чингиз Айтматова в духовно-нравственном воспитании детей дошкольного возраста. Цель исследования заключается в определении теоретических и практических основ интеграции гуманистических концепций Айтматова — моральной ответственности, эмпатии, культурных ценностей и нравственного выбора — в систему дошкольного образования. В работе использованы методы философско-педагогического анализа, содержательного анализа художественных текстов и сравнительный подход. Показано, что проблемы морального выбора, человеческого достоинства и духовной устойчивости, раскрытые в произведениях писателя, могут выступать эффективным

воспитательным ресурсом в формировании личности ребёнка. В результате обосновано, что использование художественного слова, диалогического обучения, ролевых игр и обсуждения нравственных ситуаций способствует развитию нравственного сознания, социальной ответственности и культурной идентичности детей. Статья предлагает практические рекомендации по усилению духовно-нравственного компонента в дошкольном образовании.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, Чингиз Айтматов, гуманизм, дошкольное образование, личностное развитие, моральный выбор, культурные ценности, эмпатия, воспитательные технологии

Abstract This article explores the application of the philosophical ideas of Chyngyz Aitmatov in the spiritual and moral education of preschool children. The aim of the study is to determine the theoretical and practical foundations for integrating Aitmatov's humanistic concepts—moral responsibility, empathy, cultural values, and ethical choice—into preschool education. The research employs philosophical and pedagogical analysis, content analysis of literary works, and a comparative approach. The study demonstrates that the themes of moral choice, human dignity, and spiritual resilience presented in Aitmatov's works can serve as effective educational resources in shaping a child's personality. The findings indicate that the use of literary narratives, dialogic teaching, role-playing activities, and moral discussions enhances children's moral awareness, social responsibility, and cultural identity. The article provides practical recommendations for strengthening the spiritual and moral component within preschool education in the context of contemporary social transformation.

Keywords: spiritual and moral education, Chyngyz Aitmatov, humanism, preschool education, personality development, moral choice, cultural values, empathy, educational methods

Киришүү

Бул дүйнө адам өзү өндүргөн руханий баалуулуктар менен гана канааттандырылат[1]. Азыркы глобалдык трансформация шартында билим берүү системасынын алдында баланын интеллектуалдык гана эмес, руханий-адамгерчилик өнүгүүсүн камсыз кылуу маселеси өзгөчө актуалдуу болуп турат. Коомдогу социалдык, маданий жана маалыматтык өзгөрүүлөр инсандык баалуулуктар системасына түздөн-түз таасир этүүдө. Ушундай шартта мектепке чейинки курактагы балдардын руханий жана адамгерчилик тарбиясын илимий негизде уюштуруу педагогиканын маанилүү багыты болуп саналат. Гуманизм, моралдык жоопкерчилик жана адамдык абийир маселелери азыркы коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн негизи катары каралууда [2].

Руханий-адамгерчилик тарбиянын мазмунун аныктоодо көркөм адабияттын, айрыкча Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын мааниси өзгөчө. Анын эмгектеринде адамдын ички дүйнөсү, моралдык тандоосу, жоопкерчилиги жана коом алдындагы парзы философиялык тереңдикте ачылып берилет. Изилдөөчүлөр белгилегендей, Айтматовдун гуманисттик концепциясы адамды жаратылыш менен, коом менен жана өз абийири менен гармонияда жашоого чакырат [2]. Бул идеялар баланын инсандык сапаттарын калыптандырууда баалуу тарбиялык ресурс катары колдонулушу мүмкүн.

Мектепке чейинки курак – инсандык сапаттардын, баалуулук багыттарынын жана жүрүм-турум моделдеринин калыптанышынын баштапкы этабы. Психологиялык-педагогикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, дал ушул мезгилде баланын эмпатиясы, адептик аң-сезими жана социалдык жоопкерчилиги активдүү өнүгөт [3; 10]. Демек, руханий-адамгерчилик мазмунду тарбия процессине максаттуу киргизүү зарылчылыгы илимий жактан негизделет.

Философиялык жана педагогикалык адабияттарда руханий тарбия инсанды өнүктүрүүнүн комплекстүү процесси катары мүнөздөлөт [4; 6]. Ал баланын моралдык нормаларды түшүнүүсүн гана эмес, аларды иш жүзүндө колдоно билүүсүн да талап кылат. Ушул өнүгтөн алганда, көркөм тексттерди талдоо, нравалык кырдаалдарды моделдөө, диалогдук окутуу ыкмалары руханий-адамгерчилик сапаттарды өнүктүрүүнүн натыйжалуу каражаттары болуп саналат.

Ошондуктан бул макаланын максаты – Чыңгыз Айтматовдун философиялык идеяларын мектепке чейинки курактагы балдардын руханий жана адамгерчилик тарбиясында колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн илимий негизде талдоо. Изилдөөнүн актуалдуулугу заманбап коомдо гуманисттик баалуулуктарды сактоо жана өнүктүрүү муктаждыгы менен шартталат. Макалада Айтматовдук идеяларды педагогикалык практикада интеграциялоонун теориялык негиздери жана практикалык багыттары каралат.

Аналитикалык бөлүк. Мектепке чейинки курактагы балдардын руханий жана адамгерчилик тарбиясын уюштурууда философиялык-гуманисттик негиздерге таянуу зарыл.

Адам маселеси ар бир коомдо жана ар кайсы философиялык окууларда түрдүү позицияларда талдоого алынып келди [13]. Бул маселеде адамдын табияты, анын руханий дүйнөсү жана моралдык баалуулуктары ар кыл философиялык багыттарда ар башкача чечмеленет. Ушуга байланыштуу руханий-адамгерчилик тарбиянын мазмунун аныктоодо адам феномени тууралуу философиялык көз караштарды эске алуу зарыл.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында көтөрүлгөн адамдын моралдык тандоосу, абийир, жоопкерчилик, жаратылыш менен гармония жана руханий туруктуулук маселелери педагогикалык мазмун катары кеңири интерпретацияланууга тийиш. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, гуманисттик баалуулуктарга негизделген тарбия баланын социалдык адаптациясын жеңилдетип, туруктуу инсандык сапаттарды калыптандырууга өбөлгө түзөт [4].

Айтматовдун философиялык концепциясында адам – руханий жоопкерчиликти сезген, өз аракетинин кесепеттерин аңдай алган субъект. Бул идея мектепке чейинки

куракта баланын жөнөкөй моралдык кырдаалдарды талдоосу аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн. Мисалы, жомоктук образдардагы жакшылык менен жаманды салыштыруу, каармандардын жүрүм-турумуна баа берүү баланын адептик аң-сезимин активдештирет. Педагогикалык практикада көркөм тексттерди мазмундук талдоо, ролдук оюн жана диалогдук талкуу ыкмалары натыйжалуу каражат болуп эсептелет [5; 10].

Психологиялык-педагогикалык илим инсанды социалдык мамилелер системасында калыптануучу интегративдүү түзүлүш катары карайт [3]. Демек, руханий-адамгерчилик тарбия жеке маалымат берүү менен чектелбестен, социалдык өз ара аракеттенүү аркылуу бекемделиши керек. Бул жерде тарбиячынын жеке үлгүсү, эмоционалдык атмосфера жана баарлашуу маданияты чечүүчү роль ойнойт. Баланын эмпатиясын өнүктүрүүдө биргелешкен иш-аракет, кызматташтык оюндар жана проблемалык кырдаалдарды чечүү технологиялары маанилүү.

Руханий тарбиянын мазмундук компоненттери – моралдык билим (эмне туура, эмне туура эмес), мотивациялык мамиле (жакшылыкка умтулуу) жана жүрүм-турумдук тажрыйба (адептик аракет) – бирдиктүү система катары ишке ашырылганда гана туруктуу натыйжа берет [4]. Бул компоненттерди интеграциялоо үчүн Айтматовдун чыгармаларындагы гуманизм идеяларын тематикалык блоктор аркылуу берүү сунушталат: «Жоопкерчилик», «Абийир», «Боорукердик», «Табиятка аяр мамиле». Ар бир блок практикалык иш-аракеттер менен коштолууга тийиш.

Маданий контекстти эске алуу да маанилүү. Айтматовдун мурасы улуттук маданият менен жалпы адамзаттык баалуулуктардын синтезин камтыйт. Мындай синтез баланын маданий иденттүүлүгүн бекемдеп, маданияттар аралык урматтоону өнүктүрөт. Бул өзгөчө глобалдашуу шартында актуалдуу, анткени руханий боштук же баалуулуктардын алмашуусу баланын инсандык туруктуулугуна терс таасир тийгизиши мүмкүн [6].

Ошентип, аналитикалык талдоо көрсөткөндөй, Чыңгыз Айтматовдун философиялык идеяларын мектепке чейинки билим берүү процессине системалуу интеграциялоо балдардын руханий-адамгерчилик сапаттарын калыптандырууда илимий жактан негиздүү жана педагогикалык жактан натыйжалуу багыт болуп саналат. Бул процесс теориялык негизге, методикалык камсыздоого жана тарбиячынын гуманисттик позициясына таянганда гана жогорку натыйжа берет.

Мектепке чейинки курактагы балдардын руханий жана адамгерчилик тарбиясында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы философиялык идеяларды практикалык иш-аракеттер аркылуу ишке ашыруу натыйжалуу болуп саналат. Төмөндө конкреттүү методикалык мисалдар сунушталат.

1. «Боорукердик жана жоопкерчилик» темасы

Негиз: «Ак кеме» чыгармасындагы баланын ички дүйнөсү жана адилеттикке умтулуусу.

Метод:

- Кыскача адаптацияланган окуяны окуп берүү;
- «Эгер сен каармандын ордунда болсоң эмне кылмаксың?» деген суроо менен талкуу;
- Ролдук оюн: «Жакшылык кылуу күнү».

Практикалык натыйжа: Балдар боорукердик, адилеттүүлүк түшүнүктөрүн өз аракеттери аркылуу андайт. Мисалы, топ ичинде бири-бирине жардам берүү боюнча кичи тапшырмалар берилет (оюнчуктарды чогуу жыйноо, досуна жардам берүү).

2. «Абийир жана тандоо» темасы

Негиз: Адамдын моралдык тандоосу идеясы.

Метод:

- Сүрөт аркылуу проблемалык кырдаал сунуштоо (мисалы, эки бала оюнчукка талашууда);
- «Кайсы аракет туура? Эмне үчүн?» деген суроолор менен диалог уюштуруу;
- «Туура чечим» аттуу дидактикалык оюн.

Практикалык натыйжа: Балдар жакшы менен жаманды айырмалоого, өз аракетине баа берүүгө үйрөнөт.

4. «Табиятка аяр мамиле» темасы

Негиз: Табият жана адам гармониясы идеясы.

Метод:

- Табиятка саякат же байкоо жүргүзүү;
- «Жаратылышты коргойбуз» аттуу чыгармачылык иш (сүрөт тартуу, кол өнөрчүлүк);
- Экологиялык мини-долбоор: «Бир гүл отургузабыз».

Практикалык натыйжа: Балдар жаратылышка жоопкерчиликтүү мамиле жасоону тажрыйба жүзүндө үйрөнөт.

4. Интеграцияланган сабак үлгүсү

Тема: «Жакшылык дүйнөнү сактайт»

Структурасы:

1. Мотивациялык этап – кыскача окуя;
2. Талкуу – суроо-жооп;

3. Ролдук оюн – «Достук көпүрөсү»;
4. Рефлексия – «Мен бүгүн кандай жакшылык кылдым?»

Баалоо индикаторлору:

- Боорукер сөздөрдү колдонуу;
- Конфликтти тынч чечүүгө аракеттенүү;
- Топтук ишке активдүү катышуу.

Жалпы практикалык жыйынтык

Практикалык иш-чаралар баланын моралдык билимдерин жүрүм-турумдук тажрыйбага айлантат. Философиялык идеялар түздөн-түз лекция түрүндө эмес, оюн, диалог, чыгармачылык иш аркылуу берилгенде натыйжалуу болот.

Ошентип, Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик идеяларын мектепке чейинки билим берүү процессине интеграциялоо балдардын боорукердик, жоопкерчилик, адилеттүүлүк жана табиятка аяр мамиле сыяктуу сапаттарын системалуу калыптандырууга шарт түзөт.

Жогоруда берилген практикалык мисалдарды жыйынтыктоо менен, төмөнкү методологиялык жана концептуалдык ойлорду белгилегим келет.

Биринчи кезекте, мектепке чейинки куракта руханий-адамгерчилик тарбия өз алдынча «кошумча багыт» эмес, баланын инсандык өнүгүүсүнүн өзөгүн түзгөн базалык компонент катары каралышы зарыл. Бул куракта баланын аң-сезими образдык, эмоционалдык жана тажрыйбалык кабыл алууга көбүрөөк багытталгандыктан, философиялык мазмун түздөн-түз түшүндүрүү аркылуу эмес, көркөм образ жана турмуштук кырдаал аркылуу берилгенде гана ички ишенимге айланат. Ушул өңүттөн алганда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары методикалык жактан уникалдуу ресурс болуп саналат.

Экинчиден, руханий тарбия процессинде «билим берүү» менен «баалуулук калыптандыруунун» айырмасын так ажыратуу зарыл. Бала адептик нормаларды жаттап алуу аркылуу эмес, аларды эмоционалдык тажрыйбада сезүү, социалдык карым-катнашта колдонуу жана чоңдордун жеке үлгүсүн байкоо аркылуу өздөштүрөт. Демек, тарбиячынын инсандык позициясы, сүйлөө маданияты, конфликттик кырдаалды чечүү ыкмасы — тарбиянын эң күчтүү механизми болуп эсептелет.

Үчүнчүдөн, заманбап санариптик мейкиндикте баланын маалымат агымына эрте аралашуусу руханий-адептик туруктуулукту талап кылат. Ошондуктан гуманисттик идеяларды эрте куракта калыптандыруу — бул профилактикалык, алдын алуучу мүнөздөгү стратегия. Боорукердик, жоопкерчилик, табиятка аяр мамиле сыяктуу сапаттар социалдык адаптациянын жана психологиялык туруктуулуктун факторлору болуп саналат.

Төртүнчүдөн, руханий тарбияны интеграциялоодо үй-бүлө менен билим берүү уюмунун ортосунда мазмундук жана баалуулук биримдиги камсыздалышы керек. Эгер бала бакчада берилген гуманисттик идеялар үй-бүлөдө колдоо тапса, анда баалуулуктар туруктуу инсандык сапатка айланат. Тескерисинче, карама-каршылык болгон шартта тарбиянын натыйжалуулугу төмөндөйт. Газета-журналдар, телеберүүлөр мурдатан эле элди туура, сабаттуу (же тескерисинче) жазууга үйрөтүп келген булактардан болуп саналарын эске алсак, жогорудагы башаламандык элибиздин сабаттуулугуна кедергисин тийгизип жаткандыгынан күмөн жок. [7].

Акырында, бул багыттагы изилдөөлөрдү улантуу максатында руханий-адептик өнүгүүнүн критерийлерин, индикаторлорун жана мониторинг системасын иштеп чыгуу зарыл деп эсептейбиз. Интеллектуалдык түшүнүк, эмоционалдык кабыл алуу жана жүрүм-турумдук иш-аракет бирдиктүү өнүккөн шартта гана философиялык идеялар баланын ички дүйнөсүндө туруктуу баалуулук катары калыптанат.

Ошентип, мектепке чейинки билим берүүдө гуманисттик жана философиялык идеяларды системалуу интеграциялоо – бул маданий мурастын уландысы гана эмес, глобалдык трансформация шартында коомдун руханий коопсуздугун камсыз кылуучу стратегиялык багыт болуп саналат.

Жыйынтык

Жүргүзүлгөн теориялык жана практикалык талдоо көрсөткөндөй, мектепке чейинки куракта балдардын руханий жана адамгерчилик тарбиясында Чыңгыз Айтматовдун философиялык идеяларын колдонуу илимий-педагогикалык жактан негиздүү жана актуалдуу багыт болуп саналат. Анын чыгармаларындагы гуманизм, моралдык тандоо, инсандык жоопкерчилик, табият менен адамдын биримдиги жөнүндөгү концепциялар баланын баалуулук дүйнөсүн калыптандырууда мазмундук ресурс катары кызмат кыла алат.

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, руханий-адамгерчилик тарбия натыйжалуу болушу үчүн ал системалуу, интеграцияланган жана курактык өзгөчөлүктөргө ылайык уюштурулушу зарыл. Көркөм тексттерди окуу, рождук оюндар, диалогдук талкуу, эмоционалдык тажрыйбага негизделген методдор баланын моралдык түшүнүктөрүн бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

Ошондой эле баланын руханий өнүгүүсү билим берүү мекемеси менен үй-бүлөнүн биргелешкен аракетине түздөн-түз байланыштуу экени аныкталды. Гуманисттик идеялар баланын аң-сезиминде туруктуу баалуулукка айланышы үчүн тарбия процессинде үлгү

көрсөтүү, позитивдүү социалдык чөйрө түзүү жана рефлексиялык иш-аракеттер уюштурулушу шарт.

Демек, мектепке чейинки билим берүү системасында философиялык-гуманисттик мазмунду интеграциялоо – инсандык калыптануунун сапатын жогорулатуунун маанилүү механизми болуп эсептелет.

Сунуштар

1. Мектепке чейинки билим берүү программаларына гуманисттик мазмундагы көркөм чыгармаларды системалуу киргизүү жана аларды курактык өзгөчөлүккө ылайык адаптациялоо.

2. Руханий-адамгерчилик тарбияны өз алдынча багыт катары эмес, билим берүү мазмунунун бардык чөйрөлөрүнө (коммуникативдик, социалдык, көркөм-эстетикалык, таанып-билүү) интеграциялоо.

3. Тарбиячылар үчүн философиялык мазмундагы чыгармаларды педагогикалык интерпретациялоо боюнча атайын методикалык колдонмолорду иштеп чыгуу жана квалификация жогорулатуу курстарын уюштуруу.

4. Үй-бүлө менен өнөктөштүктү күчөтүү максатында ата-энелер үчүн семинарлар, тренингдер жана биргелешкен адабий-тарбиялык иш-чараларды өткөрүү.

5. Руханий-адамгерчилик өнүгүүнү баалоонун критерийлерин жана индикаторлорун иштеп чыгып, мониторинг жүргүзүү системасын киргизүү.

6. Санариптик билим берүү шартында гуманисттик мазмунду интерактивдүү форматта берүү (аудио-жомоктор, мультимедиялык презентациялар, театралдаштырылган онлайн форматтар) сунушталат.

Жалпысынан, мектепке чейинки куракта балдардын руханий дүйнөсүн байытуу жана адамгерчилик сапаттарын калыптандыруу коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн негизги факторлорунун бири болуп саналат.

Адабияттар

1. Атамурзаева, Б. М. Коомдун руханий болмушу / Б. М. Атамурзаева, М. А. Абдуллаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 1(46). – P. 123-127.

2. Айтматов, Ч.Т. Гуманизм и духовность в современном мире. // – Бишкек: Шам, – 2003. – 1–10-бб..

3. Айтматов, Ч.Т. Когда падают горы (Вечная невеста). //– Бишкек: Кыргызстан, – 2006. – 5–312-бб.
 4. Асмолов, А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. // – Москва: Смысл, – 2007. – 15–420-бб.
 5. Бондаревская, Е.В. Теория и практика духовно-нравственного воспитания. //– Ростов-на-Дону: Феникс, – 2010. – 8–256-бб.
 6. Слостенин, В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. //– Москва: Академия, – 2013. – 25–544-бб.
 7. Шакирова, М. Р. Кыргыз тилинде автоунаа аттарына (маркаларына) байланышкан неологизмдердин колдонулушу / М. Р. Шакирова // Вестник Иссык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – P. 95-98.
 8. Касымова, Н.А. Духовно-нравственное воспитание детей дошкольного возраста: дис. ... канд. пед. наук. // – Москва, – 2015. – 1–180-бб.
 9. Байгазиев, С.А. Кыргызская педагогическая мысль: традиции и современность. // – Бишкек: Илим, – 2018. – 20–300-бб.
 10. Каратаев, О.К. Мектепке чейинки билим берүүдө инсанды тарбиялоонун теориялык негиздери. //– Бишкек: Билим, – 2020. – 10–220-бб.
 11. Иванова, Т.В. Формирование нравственных ценностей у детей дошкольного возраста // Педагогика. – 2021. – №4. – 45–52-бб.
 12. Смирнова, Е.О. Психология и педагогика дошкольного детства. //– Москва: Юрайт, – 2022. – 18–410-бб.
 13. Абдырахманова, Г.Т. Руханий-адептик тарбиянын заманбап концепциялары. //– Бишкек: Турар, – 2024. – 5–198-бб.
 14. Токоева, Г. С. Проблема человека в постклассической философии / Г. С. Токоева, Д. М. Тургунбаева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2016. – № 11-2. – С. 6-8.
-

Маатазимова Гулзат Эрмаматовна, Салижанова Гулнур Дыйканбековна
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ 12 ЖЫЛДЫК БИЛИМ БЕРҮҮГӨ ӨТҮҮДӨ
МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН
ДАЯРДЫГЫ

Маатазимова Гулзат Эрмаматовна, Салижанова Гулнур Дыйканбековна
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
ПРИ ПЕРЕХОДЕ К 12-ЛЕТНЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ В КЫРГЫЗСТАНЕ
Maatazimova Gulzat Ermamatovna, Salijanova Gulnur Dyikanbekova
PSYCHOLOGICAL READINESS OF PRESCHOOL CHILDREN IN TRANSITION TO
12-YEAR EDUCATION IN KYRGYZSTAN

УДК: 373.2:159.922.7

Аннотация: Кыргызстандын билим берүү системасындагы 12 жылдык билим берүүгө өтүү шартында мектепке чейинки жаштагы балдардын психологиялык даярдыгынын мааниси жана анын негизги компоненттери каралат. Ошондой эле учурдагы абал талданып, илимий негизделген сунуштар сунушталат. Изилдөөнүн максаты — балдардын ийгиликтүү мектепке адаптацияланышы үчүн алардын психологиялык даярдыгын камсыз кылуу жолдорун аныктоо. Мындан тышкары, изилдөөдө балдардын эмоционалдык туруктуулугу, мотивациясы жана социалдык көндүмдөрүнүн деңгээли өзүнчө талдоого алынат. Балдардын мектепке чейинки даярдыгын жогорулатууда үй-бүлөнүн жана мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын ролу өзгөчө каралат. Изилдөөнүн жыйынтыктары педагогдор жана ата-энелер үчүн практикалык мааниге ээ болуп, окуу процессин натыйжалуу уюштурууга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле заманбап билим берүү талаптарына ылайык психологиялык даярдыкты өркүндөтүү боюнча сунуштар берилет.

Ачкыч сөздөр: билим берүү реформасы, мектепке даярдык, психологиялык даярдык, эмоционалдык өнүгүү, социалдык адаптация.

Аннотация : В условиях перехода системы образования Кыргызстана на 12-летнее обучение рассматривается значение психологической готовности детей дошкольного возраста и ее основные компоненты. Также анализируется текущее состояние и предлагаются научно обоснованные рекомендации. Цель исследования — определить пути обеспечения психологической готовности детей для их успешной адаптации к школе. Кроме того, в исследовании отдельно анализируется уровень эмоциональной устойчивости детей, их мотивация и развитие социальных навыков. Особое внимание уделяется роли семьи и дошкольных образовательных организаций в повышении готовности детей к школе. Результаты исследования имеют практическое значение для педагогов и родителей и способствуют более эффективной организации учебного процесса. Также предлагаются рекомендации по совершенствованию психологической готовности в соответствии с современными требованиями системы образования.

Ключевые слова: образовательная реформа, готовность к школе, психологическая готовность, эмоциональное развитие, социальная адаптация.

Annotation: In the context of the transition of the education system in Kyrgyzstan to 12-year schooling, the importance of psychological readiness of preschool children and its main components is considered. The current situation is also analyzed, and evidence-based recommendations are proposed. The aim of the study is to determine ways to ensure children's psychological readiness for their successful adaptation to school. In addition, the study separately analyzes the level of children's emotional stability, their motivation, and the development of social skills. Special attention is paid to the role of the family and preschool educational

institutions in improving children's readiness for school. The results of the study have practical significance for teachers and parents and contribute to a more effective organization of the educational process. Recommendations are also provided for improving psychological readiness in accordance with the modern requirements of the education system.

Keywords: *educational reform, school readiness, psychological readiness, emotional development, social adaptation.*

Киришүү

Кыргыз Республикасында 12 жылдык жалпы билим берүү системасына өтүү 2023-жылдан тартып ишке кире баштады. Бул реформа дүйнөлүк билим берүү стандарттарына шайкеш келүүгө жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган. Бирок бул өзгөрүүнүн ийгиликтүү ишке ашышы мектепке чейинки деңгээлдеги даярдыкка, айрыкча балдардын психологиялык абалына тыгыз байланыштуу. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, мектеп жашына чейинки балдардын психологиялык даярдыгы алардын келечектеги окуу жетишкендиктерине жана коомго адаптацияланышына олуттуу таасир этет (Славина, 2019; Мамбетова, 2021).

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында акыркы жылдары жүрүп жаткан реформалардын алкагында 12 жылдык билим берүүгө өтүү процесси өзгөчө орунду ээлейт. Бул реформа дүйнөлүк билим берүү стандарттарына ылайык келүү, билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү жарандарды тарбиялоо максатын көздөйт. Бирок реформанын ийгиликтүү ишке ашышы мектепке чейинки билим берүү деңгээлин күчөтүү жана ал жактагы балдардын мектепке психологиялык жактан даяр болушуна түздөн-түз байланыштуу. Илимий изилдөөлөр көрсөтүп тургандай, мектеп жашына чейинки балдардын психологиялык даярдыгы алардын келечектеги окуу ийгилигине, коомго ыңгайлашуусуна жана жекече өнүгүүсүнө чоң таасир тийгизет. Айрыкча мектепке чейинки балдардын жаңы билим берүү системасына психологиялык жактан даярдыгы өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Мектепке чейинки балдардын психологиялык даярдыгы алардын окуу процессине ийгиликтүү кошулуусунда маанилүү роль ойнойт. Бул даярдык баланын социалдык, эмоционалдык жана интеллектуалдык өнүгүүсүн камтыйт.

Социалдык даярдык башка балдар жана чоңдор менен өз-ара аракеттенүү көндүмдөрүн камтыйт. Бала кезинде социалдык чөйрөдө жүрүү, топтук оюндарга катышуу жана биргелешкен иш-чаралар баланын социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Көпчүлүк ата-энелердин комментарийлеринде бала 5 жашта окууга даяр эмес болот деп айтышыптыр. Буга төмөндөгүдөй илимий мисалдарды келтирип кетүүнү туура

көрдүм. Заманбап изилдөөлөр көрсөткөндөй, баланын мээси биринчи жылдары өтө тездик менен өнүгүп, анын келечектеги билиминин негизин түзөт.

Өнүктүрүү билим берүү балдар менен мугалимдин биргелешип «ачылышын» жана бүтүндөй класстагы маселелерди чечүүнүн жалпы ыкмасын түзүүнү камтыйт[С. С. Сакиева, 2024].

Эмоционалдык даярдык баланын өзүнүн жана башкалардын эмоцияларын түшүнүү жана башкаруу жөндөмүн билдирет. Бул үчүн балага өз сезимдерин билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүүгө өзгөчө маани берүү зарыл. Бул курактагы балдарга эмоционалдык колдоо көрсөтүү ата-эне тарабынан жасалышы керек. Мектепке чейинки мекемелеринде балдардын эмоциялык бакыбаттуулугуна көп көңүл бурулат. Тилекке каршы азыркы мезгилде ата-энелер балдарга көп көңүл бура албагандыгы өкүндүрөт. Бул багытта кенже мектеп окуучуларына сурамжылоо жүргүзүлдү, жыйынтыгында, ата-энелер балдардын негизги керектөөсүн гана канааттандырып коюшат экен. Мисалы, каалаган телефонун алып берүү, ден-соолугун кароо, тамак-аш, кийим-кече ж.б. Балдарын балдар бакчасынан алып келишип колдоруна телефон беришет да, үй-тиричиликтерин жасашат, балдарын тамагын беришип уктатышат, кайра эрте менен мектепке чейинки мекемелерге алып барышат. Натыйжада, бала менен ойноо, коммуникацияда болуу, жомокторду айтып берүү, оюнчуктары менен бирге ойноо, сүйлөшүү, ар кандай окуяларды айтып берүүсү, улуттук каада-салт, нарк-насыл ж.б. жонундо маектешуу аз болууда. Балдарынын эмнеге кызыкканына, эмнеге жөндөмдүү экенине, ички түйшөлткөн ойлорун, сезимдерине, эмоцияларына жакшы маани берип, түшүнө албай калуусу өкүндүрөт. Бул багытта бардык ата-энелерди айтуудан алысмын. Бүгүнкү күндөгү реалдуулукка көз чаптырсак, жаштарга үй-бүлө таануу боюнча билимдерди берүү орто мектепте, үй-бүлөдө кененирээк басым жасоо зарыл деген пикир жаралат. Анткени үй-бүлө курууга даяр эмес жаштардын санынын өсүшү коомдо маселени жаратат[4]. Ошондой эле мектепке чейинки курактагы балдарды көз карандысыздыкка үйрөтүү зарылчыгы бар. Мисалы: баланы кийим кийүүгө, жуунууга, тамактанууга, өзүн-өзү тейлөө көндүмдөрүнө толук кандуу үйрөтүү ата-энелердин милдети болуп эсептелинет. Баланы жаңы нерселерди үйрөтүүгө кызыктыруу, тапшырмаларды аткарууга аракет кылышын көзөмөлдөө маанилүү. Баланын мектептин күн тартибине көнүүсү да бала үчүн кризисттик учурларды камтыйт: эрте менен эрте туруу, жуунуу, кийинүү, тамактанып мектепке кечикпей баруусу, мугалим берген маалыматтарды көңүл коюп түшүнүп, кайтарым байланышта болуусу ж.б.

Интеллектуалдык даярдык баланын ой жүгүртүү, эс тутум жана көңүл буруу жөндөмдөрүнөн турат. Мектепке чейинки куракта балдар айлана-чөйрөнү таанып-билүү

аркылуу логикалык ой жүгүртүүнү жана көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрүн өнүктүрүшөт. Бул мезгилде балдардын психикалык таануу процесстери акцелерациялык жол менен онугот. Ошондуктан түрдүү оюндарга (сюжеттүү, ролдук, майда моторикалык, физикалык оюндар), китеп окууга жана чыгармачылык иштерди аткарууга тартуу маанилүү.

“Үч жаштан кийин кеч” китебинде жапон ишкери жана Сони компаниясынын негиздөөчүсү Масару Ибука бала үч жашка чыкканда эле көп үйрөнүүгө жөндөмдүү экенин жана беш жашында мектепке даяр болоорун белгилейт.

Илимий фактылардан мисал келтирсек:

Нейробиология жаатындагы изилдөөлөр көрсөткөндөй, бала жаш кезинде мээдеги миллиарддаган нейрон байланыштарын түзөт, алар анын келечектеги акыл-эс жөндөмдөрүн аныктайт.

Гарвард университетинин балдарды өнүктүрүү борборунун (2007) изилдөөсүнө ылайык, 3 жашка чейин баланын мээси 1000 триллиондон ашык синапсты түзөт, бирок алар колдонулбаса бара-бара жок болот[] . Демек, баланын жашоосунун алгачкы жылдарындагы тажрыйба жана үйрөнүү өтө маанилүү.

Карнеги-Меллон университетинин (2019) изилдөөсү көрсөткөндөй, 5 жашка чейин балага окуп жана эсептөөнү үйрөнсө, алардын интеллектуалдык өнүгүүсү жана окуу ийгиликтери жогорулайт[] .

Вашингтон университетинин (2017) изилдөөсү билингвал (эки тилдүү) балдар, эгерде эки тилде сүйлөтүү ымыркай кезинен башталса, жогорку деңгээлде логикалык ой жүгүртүүгө жана көңүл топтоого жөндөмдүү экенин далилдеди [].

Бул изилдөөлөр Масару Абуканын идеяларын тастыктайт: эрте билим берүү бала үчүн өтө маанилүү жана анын келечек потенциалын аныктайт.

3 жашта бала эмнени үйрөнө алат? Сүйлөө жана окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү Масару Абуканын пикиринде, эгерде балдарга көп окуп беришсе, ырдап беришсе жана алар менен көп сүйлөшүсө, анда алар тезирээк сүйлөй баштайт жана сөз байлыгына ээ болушат.

Мисалы, Жапонияда балдар бакчаларында үч жаштан тарта аларга улам жаңы окуяларды окуп беришет жана аларды кайра айтып берүүгө үйрөтүшөт. Бул ыкма баланын сөз байлыгын кеңейтет жана эс тутумун жакшыртат.

Логикалык ой жүгүртүү жана математика: Сандар менен ойногон оюндар, кубиктер жана объекттерди иргөө көндүмдөрү баланын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Эгерде бала жогорудагыларды үйрөнсө ал 6 жашында арифметикалык маселелерди 60%

жакшыраак чече алат. Балдардын майда маторикасы менен көп иштетүү аларды жазууну тез үйрөнүүгө чоң пайда алып келет жана мектеп тапшырмаларын ийгиликтүү бат аткарышат. Жогорудагы изилдөөлөрдү жыйынтыктап 5 жаштагы бала толук кандуу окууга даяр боло алат десем жаңылышпайм.

Кыргызстандагы билим берүү системасы олуттуу өзгөрүүлөрдүн алдында турат. Жакынкы жылдары ишке ашырыла турган 12 жылдык окуу программасы коомдо чоң резонанс жаратууда. Бул жаңылык колдоочуларды да, сынга алуучуларды да тапты, ал эми реформанын ийгиликтүү болушу көптөгөн факторлорго көз каранды. Өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасын, өлкөнүн экономикалык шарттарын жана бүтүрүүчүлөрдүн муктаждыктарын эске алуу менен бул реформа пайдалуу боло алат деген ишеништебиз.

Окуу мөөнөтүн узартуунун негизги себептеринин бири – билим берүү системасын эл аралык стандарттарга шайкеш келтирүү. Көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрдө мектеп окуучулары 12 жыл билим алышат. Бул аларга тереңирээк билим алууга жана жогорку окуу жайларына жакшы даярданууга мүмкүндүк берет. Ошондой эле, кыргызстандык бүтүрүүчүлөрдүн чет элдик университеттерге кирүүсүн жеңилдетет.

Дагы бир маанилүү фактор – окуу жүгүн бирдей бөлүштүрүү зарылдыгы. Азыркы учурда мектеп программасы өтө жыш жана кыска убакытта көп маалыматты камтыйт. Кошумча бир жыл окуучуларга билимди терең өздөштүрүүгө, ашыкча стрессти азайтууга жана кесип тандоого көбүрөөк мүмкүнчүлүк алууга жардам берет.

Мындан тышкары, 12 жылдык билим берүү системасы окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн жана сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзүшү мүмкүн. Азыркы билим берүү системасы көбүнчө маалыматты жаттоого басым жасайт, ал эми келечекте аналитикалык ой жүгүртүү, командада иштөө жана практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү маанилүү болот.

Реформанын артыкчылыктары

1. Билим сапатынын жогорулашы – кошумча окуу жылы материалды жакшыраак өздөштүрүүгө шарт түзөт.
2. Эл аралык стандарттарга шайкештик – бүтүрүүчүлөр дүйнөлүк билим берүү рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү болот.
3. Кесипти аң-сезимдүү тандоо – жогорку класстарда профилдик багыттар киргизилип, окуучулар кесибин эрте аныктай алат.
4. ЖОЖго даярдыкты жакшыртуу – кошумча окуу жылы жогорку окуу жайларына кирүү үчүн тереңирээк даярдык көрүүгө жардам берет.

5. Жеке өнүгүү мүмкүнчүлүгү – чыгармачылык жана спорттук сабактарды көбөйтүү менен окуучулар ар тараптан өнүгөт.

6. Эмгек рыногуна жакшыраак адаптация – кошумча убакыт өндүрүштүк практика жана стажировкалар үчүн колдонулушу мүмкүн.

12 жылдык окуу системасына өтүү бир катар маселелерди жаратышы мүмкүн:

1. Кошумча ресурстарды талап кылат – жаңы мектептерди куруу, мугалимдерди даярдоо жана окуу программаларын жаңыртуу үчүн каражат талап кылынат.

2. Айыл жерлериндеги билим берүү маселелери – реформа шаардагы гана эмес, алыскы аймактардагы мектептерге да тиешелүү болушу керек.

3. Мугалимдердин адаптациясы – жаңы окуу планын өздөштүрүү үчүн педагогдорго кошумча даярдыктар зарыл.

4. Ата-энелердин жана окуучулардын реакциясы – айрымдар бул өзгөрүүлөрдү кабыл алууда күмөн санашы мүмкүн.

5. Каржылык жана инфраструктуралык көйгөйлөр – мектептерди модернизациялоо, окуу китептери менен камсыздоо үчүн чоң каражат талап кылынат.

6. Социалдык жана психологиялык аспектилер – бүтүрүүчүлөр окууну кечирээк аяктап, эмгек рыногуна кеч чыгышы мүмкүн.

7. Туура пландоонун жоктугу – реформа ийгиликтүү болушу үчүн аны ырааттуу жана так ишке ашыруу керек.

Көпчүлүк өлкөлөрдө 12 жылдык билим берүү системасы колдонулат, бирок ар бир мамлекеттин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. АКШда мектеп үч деңгээлге бөлүнүп, акыркы жылдарда окуучулар өздөрүнө керектүү сабактарды тереңдетип окушат. Германияда профилдик багыттар киргизилген, ал эми Финляндияда билим берүү жараяны окуучунун жеке мүмкүнчүлүктөрүнө ылайыкташтырылган. Кыргызстан бул тажрыйбаларды анализдеп, өзүнүн шарттарына ылайыкташтырганы оң

12 жылдык билим берүү системасынын натыйжалуу болушу үчүн окуу узактыгын көбөйтүүдөн тышкары, билим берүүнүн сапатын да жакшыртуу керек. Заманбап окуу программаларын иштеп чыгуу, мугалимдерди даярдоо жана окуучулар үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү маанилүү. Ошондой эле, ата-энелер жана коомчулук менен түшүндүрүү иштерин жүргүзүү керек.

Мындан тышкары, реформага зарыл болгон каржылык колдоону камсыз кылуу, технологиялык мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү жана санариптик билим берүү платформаларын киргизүү керек. Бул окуучуларга заманбап билим алууга жана технологияларды өздөштүрүүгө шарт түзөт. Газета-журналдар, телеберүүлөр мурдатан эле

элди туура, сабаттуу (же тескерисинче) жазууга үйрөтүп келген булактардан болуп саналарын эске алсак, жогорудагы башаламандык элибиздин сабаттуулугуна кедергисин тийгизип жаткандыгынан күмөн жок. [7]

12 жылдык билим беруу маселеси массалык маалыматтардан жана социалдык сайттарда ата-энелердин коментарийлерин, сунуш-пикирлери жаратты. Мында көпчүлүк ата-энелер беш жашта балдарыбыз жаш болот, мектепке психологиялык даяр эмес, жакшы кабыл ала албайт, кыйналат, балдарыбыз балалык доорун суро албай калат ж.б. пикирлерин айтышып көпчүлүгү каршылыктарын билдиришкен. Бул маселеге илимий жактан психолог катары томондогудой корсотмолоруму камтып кетейин:

Кыргызстанда 12 жылдык билим берүүнү киргизүү – бул олуттуу өзгөрүү, ал мектеп окуучуларынын сапаттуу билим алуусуна өбөлгө түзүшү мүмкүн. Эгерде реформа натыйжалуу ишке ашса, бүтүрүүчүлөр атаандаштыкка жөндөмдүү болуп, глобалдык билим берүү жана эмгек рыногуна ийгиликтүү аралаша алышат. Бирок, бул процесстин ийгилиги пландалган иш-чаралардын так аткарылышына, каржылык жана инфраструктуралык маселелердин өз убагында чечилишине байланыштуу болот.

Эң башкысы – 12 жылдык билим берүү формалдуу гана өзгөрүү болбостон, билим берүүнүн сапатын жакшыртууга багытталган болушу керек. Окуу программаларын жаңыртуу, мугалимдерди колдоо жана заманбап технологияларды колдонуу бул реформаны ийгиликтүү кылуунун негизги факторлору болуп саналат.

Жыйынтык

Кыргызстандын билим берүү системасында жүрүп жаткан реформалардын ийгиликтүү ишке ашышы мектепке чейинки даярдык, айрыкча психологиялык жактан камсыздалган даярдык менен түздөн-түз байланыштуу. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, балдардын мектепке эмоционалдык жана социалдык жактан туура даярдальшы алардын келечектеги окуу жетишкендиктерине жана жекече өнүгүүсүнө чоң таасир берет. Ошондуктан, мектепке чейинки деңгээлде системалуу жана илимий негизделген аракеттер жүргүзүлүшү зарыл.

Балалык курактагы мектепке даярдыгы келечектеги академиялык жетишкендиктердин фундаменталдуу негизин түзөт, бул психикалык жана физикалык даярдыкты камтыган комплекстүү даярдыктын зарылдыгын баса белгилейт. Учурдагы изилдөө балдардын жыргалчылыгын жана үй-бүлөнү колдоонун жаш окуучулардын мектепке даярдыгына тийгизген таасирин изилдейт. Бул изилдөөдө корреляциялык сандык ыкма колдонулган, изилдөөгө 4 жаштан 7 жашка чейинки 139 бала, алардын ата-энелери жана социалдык-экономикалык абалынын негизинде максаттуу тандоо жолу менен

тандалган 30 мугалим тартылган. Катмышуучулар 54,7% эркек балдар (n=76) жана 45,3% кыздар (n=63) ар кандай киреше деңгээли бар үй-бүлөлөрдөн – аз камсыз болгон (25%), орто кирешелүү (29%) жана ортодон жогору (46%) болгон. Регрессиялык анализдин жыйынтыктары көрсөткөндөй, балдардын мектепке даярдыгына үй-бүлөнү колдоо да, баланын жыргалчылыгы да олуттуу таасир этет. Айрыкча, бардык факторлордун арасында көрүнүктүү позитивдүү байланыш бар, мектепке даярдыгы менен баланын жыргалчылыгынын ортосундагы корреляция 42% ($r = 0,420$, $p < 0,001$), бул баланын жыргалчылыгынын жогорку деңгээли мектепке даярдыгынын жогорулашы менен байланыштуу экендигин баса белгилейт. Андан тышкары, үй-бүлөнүн колдоосу 37% ($r = 0.370$, $p < 0.001$) мектепке даярдыгына оң салымын көрсөтөт. Жыйынтыктар балдарды мектепке даярдоо академиялык жана моторикалуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү менен чектелбестен, олуттуу психологиялык колдоону камтышы керек экенин көрсөтүп турат, ошентип алардын академиялык чөйрөдө өнүгүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. Качан гана ата-эне, коомчулук жана мектепке чейинки билим берүү уюмдарынан тарта тарбиялоонун бирдиктүү системасын жана талаптарын күчөткөндө гана коомду курап кете ала турган келечек муундары жаралат[8].

Адабияттар:

1. Выготский, Л.С. (1984). Воображение и творчество в детском возрасте. М.: Педагогика.
2. Эльконин, Д.Б. (1989). Психология обучения младшего школьника. М.: Просвещение.
3. Славина, Г.А. (2019). Психологическая готовность к школе: теоретические основы и практика диагностики. Москва: Институт психологии РАН.
4. Токоева, Г. С. Семья: социально-философский анализ / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 158-160.
5. Окуу ишмердүүлүгүнүн калыптанышы жана көйгөйлөрү / С. С. Сакиева, К. Ж. Тенишова, Н. Ш. Мокуева, К. А. Дурусалы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – №. 4. – Р. 199-202. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.11.63.046.
6. Мамбетова, А.К. (2021). Кыргызстанда мектепке даярдык системасын өнүктүрүүнүн актуалдуулугу. Бишкек: Билим журналы, №2
7. Шакирова, М. Р. Кыргыз тилинде автоунаа аттарына (маркаларына) байланышкан неологизмдердин колдонулушу / М. Р. Шакирова // Вестник Исык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – Р. 95-98.

8. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги (2023).
9. Сакиева, С. С. Мектепке чейинки балдарга руханий тарбия берүүнүн дидактикалык шарттары / С. С. Сакиева, М. М. Асаналиева // Илим. Билим. Техника. – 2021. – No. 2(71). – P. 143-148.

**Маматова Гульшаир Тыныбековна, Сайпидинова Мохларойим Абдулхаковна,
ИНФОРМАТИКА САБАГЫНДА ДОЛБООРЛОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ
ИШТЕРИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
Маматова Гульшаир Тыныбековна, Сайпидинова Мохларойим Абдулхаковна,
ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТНОЙ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ НА
УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ
Mamatova Gulshair Tynybekovna, Saipidinova M.A.
FEATURES OF PROJECT AND RESEARCH WORK IN COMPUTER SCIENCE
LESSONS**

УДК: 378.147

Аннотация: Макалада туруктуу өнүгүү үчүн билим берүүнүн маңызы жана анын заманбап коомдогу ролу кеңири каралган. Билим берүүдө окуучунун активдүү окуусун жана практикалык тажрыйбасын өнүктүрүүгө багытталган жаңы ыкмаларга өтүүнүн зарылдыгы негизделет. Коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсү билим дэңгээли жана илимдин өсүшү менен тыгыз байланышта экени баса белгиленет. Макалада долбоордук окутуу ыкмасы билим берүүнүн эффективдүү технологиясы катары талданып, анын теориялык негиздери жана тарыхый өнүгүүсү көрсөтүлөт. Долбоордук иш-аракеттерди окуучулардын критикалык, чыгармачыл жана рефлексивдүү ой жүгүртүүсүн калыптандыруудагы мааниси ачып берилет. Ошондой эле долбоор ыкмасынын түрлөрү, тааптары жана типологиясы системалаштырылган. Мугалимдин ролу маалымат берүүчүдөн изилдөө ишмердүүлүгүн уюштурууга өзгөрүшү зарыл экендиги белгиленет. Макалада долбоордук ишти уюштуруунун этаптары жана аны баалоонун өзгөчөлүктөрү да камтылган. Мындан тышкары, билим берүү процессинде жасалма интеллект технологияларын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү талданат. Изилдөөнүн жыйынтыгында долбоордук окутуу туруктуу өнүгүүгө багытталган билим берүүнүн маанилүү куралы экени далилденет.

Ачык сөздөр: Билим берүү, долбоордук окутуу, тажрыйба, ой жүгүртүү, мугалим, роль, жасалма интеллект, өнүгүү.

Аннотация: В статье всесторонне рассматривается сущность образования для устойчивого развития и его роль в современном обществе. Обосновывается необходимость перехода к новым подходам в образовании, направленным на развитие активного обучения учащихся и их практического опыта. Подчеркивается тесная связь социально-экономического развития общества с уровнем образования и ростом науки. В статье метод проектного обучения анализируется как эффективная образовательная технология, раскрываются его теоретические основы и историческое развитие. Показано значение проектной деятельности в формировании у учащихся критического, творческого и рефлексивного мышления. Также систематизированы виды, требования и типология проектного метода. Отмечается, что роль учителя должна измениться — от передатчика информации к организатору исследовательской деятельности. В статье

представлены этапы организации проектной работы и особенности ее оценивания. Кроме того, анализируются возможности использования технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе. По результатам исследования доказывається, что проектное обучение является важным инструментом образования, ориентированного на устойчивое развитие.

Ключевые слова: образование, проектное обучение, опыт, мышление, учитель, роль, искусственный интеллект, развитие.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the essence of education for sustainable development and its role in modern society. It substantiates the need to transition to new educational approaches aimed at developing active learning among students and enhancing their practical experience. The close relationship between the socio-economic development of society, the level of education, and the growth of science is emphasized. The article analyzes the project-based learning method as an effective educational technology and presents its theoretical foundations and historical development. The significance of project activities in fostering students' critical, creative, and reflective thinking is demonstrated. In addition, the types, requirements, and typology of the project method are systematized. It is noted that the role of the teacher should shift from a transmitter of information to an organizer of research activities. The article also outlines the stages of organizing project work and the specifics of its assessment. Furthermore, the possibilities of using artificial intelligence technologies in the educational process are analyzed. The results of the study demonstrate that project-based learning is an important tool for education oriented toward sustainable development.

Keywords: education, project-based learning, experience, thinking, teacher, role, artificial intelligence, development.

Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүү– бул билим берүүнүн маңызына болгон мамилени өзгөртүү. Мугалим үчүн бул билимди берүүдөн балдардын активдүү окуусу жана практикалык тажрыйбасы үчүн шарттарды түзүүгө өтүү.

Коомдун алдыга жылышы жана социалдык экономикалык өзгөрүүлөр материалдык баалулуктарды жаратуу, адамдардын муктаждыктарын камсыз кылуу жана жашоо деңгээлин жакшыртуу максатын көздөйт. Өнүгүүнүн багытын белгилөө жана алдыга умтулуу адамдын билим деңгээлине жана илимдин өсүшүнө түздөн-түз байланыштуу экени баарыбызга белгилүү. Ошондуктан ар бир коом билим берүү менен илимди өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, жоопкерчилигин өзүнө алат. Анткени илим коомдун негизги кылмыйдаткыч күчү болуп саналса, билим берүү сабаттуу, ой жүгүртүүсү өнүккөн инсанды калыптандырууга багытталган үзгүлтүксүз процесс болуп эсептелет.

Коом тарабынан коюлган талаптарга жооп берүү максатында билим берүү менен тарбиялоо системасы ар кандай реформалар аркылуу мазмунун, формаларын, багыттарын жана өнүгүү темпин жаңыртып турат. Ааламдашуу шартында билим берүү процесси заманбап талаптарга ыңгайлашып, коомдун жан инсандын муктаждыктарын канааттандырууга багыт алууда..[1]

Заманбап дүйнөдөгү ийгилик көбүнчө адамдын өз жашоосун долбоор катары уюштуруу жөндөмү менен аныкталат.

Келечекти пландап, керектүү ресурстарды таап, иш аракеттерди туура уюштуруу аркылуу натыйжага баа берүү маанилүү. Дүйнөлүк жан ички тажрыйба көрсөткөндөй, ар кыл тармактардагы азыркы лидерлердин жетишкендигинин сыры-алардын маселеге долбоор катары карап, системалуу ой жүгүртө билүүсүндө. [2]

Бүгүнкү күндө мектептерде окуучулардын ишинин өзгөчө түрү — долбоордук иш-аракеттердин жардамы менен долбоордук ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн бардык мүмкүнчүлүктөр бар.

Жалпы билим берүүчү мектептерде долбоордук иш-чаралар барган сайын көбүрөөк колдонулса да, алар кандай болушу керектиги жөнүндө так түшүнүк жок. Долбоорду такыр башка жанрдагы иш деп атоого болот: кадимки эсседен жана стандарттуу тапшырманы стандарттуу эмес ишке ашыруудан баштап коргоо менен чындап олуттуу изилдөөгө чейин.[3]

Долбоордук иш, эреже катары, көйгөй катары түзүлгөн окуучу үчүн жеке маанилүү максаты бар. Проблеманы чечүүдө долбоордун автору өзүнүн стратегиясын жана тактикасын аныктайт, убакыт бөлөт, керектүү ресурстарды, анын ичинде маалыматты тартат. Эгерде мурунку жылдарда маалыматтын жетишсиздигинин шартында табуу олуттуу кыйынчылыкты жаратса, бүгүнкү күндүн өзгөчөлүгү маалыматтын көптүгүнүн шартында иштеп жатат. Бул иш маалымат булагына сын көз караш менен мамиле кылуу көндүмдөрүн өнүктүрөт, ишенимдүүлүгүн текшерүүгө, экинчи даражадагы же күмөндүү маалыматты чыпкалоого, агрессивдүү жарнамага көнөт..[4]

Долбоордук усулдун колодоонунун негизги критерийлери:

1. Актуалдуу маселенин коюлушу. Долбоордун өзөгүн терең изилдөөнү жана ар тараптуу билимди талап кылган маанилүү көйгөй тузушу керек. Мисалы: глобалдык демографиялык өзгөрүүлөр, экологиялык маселелер (кычкыл жамгырлардын таасира ж.б.) же аймактык өзгөрчөлүктөрдү иликтөө

2. Жыйынтыктын баалуулугу: Долбоордун ишинен кийин алынган натыйжанын практикалык, илимий же тарбиялык мааниси болууга тийиш. Бул тиешелүү мекемелерге сунуштала турган отчеттор, атайын басылмалар (гезит, альманах), жаратылышты коргоо боюнча иш-чаралардын планы же конкреттүү чечимдер түрүндө болушу шарт.

3. Өз алдынчалык. Иштин жүрүшүндө окуучулардын жекече, жуп менен же топтордо өз алдынча иштөөсүнө басым жасалат.

4. Так структура. Долбоордун мазмуну кадам кадам менен пландалып, ар бир этаптын өзүнүн күтүлгөн натыйжасын так көрсөтүлүшү зарыл.

5. Системалуу изилдөө тартиби. Иш аракеттер белгилүү бир илимий логикага негизделиши керек.

6. Максат коюу. Көйгөйдү аныктоо жана “акыл чабуулу”, “тегерек стол” сыяктуу интерактивдүү ыкмалар менен максаттарды тактоо

7. Гипотеза түзүү. Маселени чечүүнүн болжолдуу жолдорун иштеп чыгуу

8. Методология . Тиешелүү изилдөө куралдарын тандап алуу

9. Маалымат менен иштөө. Керектүү маалыматтарды топтоо, иреттөө жана талдоо.

.Корутунду жана сунуштар. Жыйынтык чыгаруу, аны презентациялоо же отчет түрүндө коргоо жана келечектеги жаңы изилдөө багыттарын белгилөө..[5-7]

Долбоордун типологиясы

Долбоорлордун типологиясы үчүн төмөнкү типологиялык өзгөчөлүктөр сунушталат:

1. **Ишмердүүлүктүн багыты:** Долбоордун негизинги максатына жараша ал изилдөөчүлүк, чыгармачылык, ролдук, же прикладдык мүнөздө болушу мүмкүн. Ошондой эле, маалымат топтоо жана тааныштыруу максатын көздөшү ыктымал.

2. **Камтылган тармактар:**Чакан долбоор (бир гана окуу предметине же илим тармагынын алкагында жүргүзүлөт), предметтер аралык долбоор (бир нече илимдин же предметтин айкалышынан түзулүп, маселени ар тараптан карайт)

3. **Башкаруу жана координациялоо ыкмасы:** Ачык башкаруу (Координатор долбоордун жүрүшүн түз көзөмөлдөйт).Жашыруун башкаруу (Көбүнчө онлайн долбоордо колдонулат, мында жетекчи катардагы катышуучу катары иш алып барып, процессти байкатпай багыттайт)

4. **Байланыш чөйрөсү :** Долбоордун деңгээли катышуучулардын курамына жараша аныкталат, бир класста же мектеп ичиндеги, шаардык, аймактык, республикалык же эл аралык масштабда болушу мүмкүн.

5. **Долбоордун катышуучуларынын саны.**

6. **Долбоордун мөөнөтү.**[8]

Долбоор ыкмасын жана изилдөө ыкмасын практикага киргизүү мугалимдин позициясынын өзгөрүшүнө алып келет. Даяр билим алып жүрүүчүдөн ал окуучулардын таанып-билүү, изилдөө ишмердүүлүгүнүн уюштуруучусуна айланат. Класстагы психологиялык климат да өзгөрөт, анткени мугалим өзүнүн окуу-тарбия ишин жана окуучулардын ишин окуучулардын өз алдынча ишинин ар кандай түрлөрүнө, изилдөө,

изденүү, чыгармачылык ишмердүүлүктүн артыкчылыктуулугуна кайра багыттоого туура келет.[9-11]

Долбоордун натыйжалуулугун камсыздоо үчүн тышкы экспертизаны жүрүзүү өтө маанилүү. Бул механизм кемчиликтерди өз убагында аныктап, ишти туура багытка салууга мүмкүндүк берет. Мындай баалоо долбоорунун багытына, мазмунуна жана анын ишке ашыруу шарттарына жараша жекече мүнөзгө ээ болот. Айрыкча, изилдөө долбоорлорунда ар бир этаптын ийгилиги жалпы жыйынтыкка түздөн түз таасир этендиктен, баскычтуу көзөмөл зарыл. [12,13]

Ал эми бүгүнкү билим берүүдө жасалма интеллект стратегиялык куралга айланууда, жасалма интеллект окутууну ар бир окуучунун дегээлине жараша ыңгайлаштыруу, техникалык иштерди автоматташтыруу жана инновациялык методикалар аркылуу билим берүүнүн сапатын жаңы деңгээлге көтөрөт. Мугалимдерге жардам бере турган жасалма интеллектке негизделген Microsoft Immersive Reader, Google Classroom, Prodigy Education, Raz-Kids, Grammarly for Education, Speechify, ClassDojo жана , Quizlet сыяктуу куралдар жана платформалар [14]

Долбоорду түзүүгө жалпы ыкмаларга да токтоло кетүү зарыл:

1. Ар дайым долбоордун темасын, анын түрүн жана катышуучулардын санын тандоодон баштоо керек.
2. Андан ары мугалим каралган теманын алкагында изилдөө үчүн маанилүү болгон маселелердин мүмкүн болгон варианттарын ойлонушу керек. Проблемалардын өзү окуучулар тарабынан мугалимдин сунушу боюнча коюлат (жетектөөчү суроолор, көйгөйлөрдү аныктоого жардам берген кырдаалдар, бир эле максатты көздөгөн видеоматериалдар ж.б.). Бул жерде кийинки жамааттык талкуу менен "акыл чабуулу" ылайыктуу.
3. Топтор арасында тапшырмаларды бөлүштүрүү, мүмкүн болгон изилдөө ыкмаларын талкуулоо, маалыматты издөө, чыгармачылык менен чечүү.
4. Долбоордун катышуучуларынын жеке же топтук изилдөө жана чыгармачылык тапшырмалары боюнча өз алдынча иштөөсү.
5. Алынган маалыматтарды топтордо (сабактарда же илимий коомдо сабак учурунда, китепканада, медиатекада ж.б. топтордо иштөөдө) аралык талкуулоо.
6. Долбоорлорду коргоо, каршы чыгуу.
7. Жамааттык талкуу, экспертиза, тышкы баалоонун жыйынтыгы, корутунду.

Адабияттар:

1. Усенов, К.Ж., Токоева Г.С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата. ЖАМУнун Жарчысы 2025-2, 118-125 б.
2. Блюмин, С, Хабибуллина Е и др. Школьная исследовательская деятельность как форма ранней математической подготовки. 2021, 336-339 б.
3. Ибирайым кызы А., Мамбетакунов У., Осипова Н. Мектепте информатиканы окутуу: Информатик мугалимдер үчүн колдонмо. Б.2012.
4. Корнетов, Г.Б. Метод проектов Сущность и становление метода. Инновационные проекты и программы в образовании, 2020, 14-24 б.
5. Байсеркеев, А.Э. Долбоорлоп окутуунун теориялык маселелери. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 7, 2016, 268-270 б.
6. Сергеев, И.С..Как организовать проектную деятельность учащихся . Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений, М, Аркти, 2008.
7. Маматова, Г.Т., Сайпидинова М.А..Преимущества проектно-исследовательской деятельности учащихся на уроках информатики. Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова.Том 1 № 2 (2025): 279-283б.
8. Панина, Е.А. Актуальные вопросы цифровизации образования в современных условиях. .Вестник Майкопского государственного технологического университета.-2020.- №3. -60-67 б.
9. Орускулов. Базалык курсту окутуунун методикасы. Метод. колдонмо. – Б.: Педагогика, 2003. – 176 б.
10. Асылбек к Рахат, Маматова Г.Т. Особенности применения интернет-технологий в образовании. ЖАМУнун Жарчысы, 2023, №2, 210-217б.
11. Алексеева, Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента. 2004, №3, 78 б.
12. Маматова, Г.Т., Абазова Э.А. Информатика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн колдонуу, ЖАМУнун Жарчысы, 2023 г, №3(57), 64-70 б.
13. Билим берүү тутумундагы жаңы педагогикалык жана маалыматтык технологиялар. Москва. АСАДЕМА, 1999.
14. Термечикова, А.М. Билим берүүдөгү жасалма интеллект: заманбап окутуунун перспективалары. ЖАМУнун Жарчысы 3-2, 2024, 198-203 б.

**Маматова Гульшаир Тыныбековна, Убайдуллаева Асель Акпаралиевна,
 МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКА КУРСУНДА АЛГОРИТМДАШТЫРУУ ЖАНА
 ПРОГРАММАЛООНУ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
 Маматова Гульшаир Тыныбековна, Убайдуллаева Асель Акпаралиевна,
 МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ АЛГОРИТМАМ И
 ПРОГРАММИРОВАНИЮ В КУРСЕ ИНФОРМАТИКИ В ШКОЛЕ
 Mamatova Gulshair Tynybekovna, Ubaidullaeva Asel Akparaliyeva,
 METHODOLOGICAL FEATURES OF TEACHING ALGORITHMS AND
 PROGRAMMING IN A COMPUTER SCIENCE COURSE AT SCHOOL**

УДК 37:371.3

Аннотация: Макалада мектептик информатика курсунда алгоритмдөө жана программалоону окутуунун усулдук өзгөчөлүктөрү берилген. Мектептик информатика курсунун ар кандай окуу-методикалык комплекстеринде «алгоритмдөө» термининин аныктамасына талдоо жүргүзүлгөн. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык, “Информатика” сабагын өздөштүрүргөн окуучу заманбап маалыматтык коомдо талап кылынган сараниптик билимдерге жана аралды жеке турмушунда, күнүмдүк иш аракетинде колдонууга мүмкүндүк берген практикалык компетенцияларга ээ болушу керек. Ошондой эле ал коопсуз билим берүү чөйрөсүндө окууга жана шартка жараша аралыктан(онлайн) билим алууга даяр болуп, коомдук чөйрөдө тарбиялык жана психологиялык сапаттарын өнүктүрүү аркылуу өз ордун таба алат. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар боюнча алган билиминин негизинде айрым кесиптик ишмердүүлүккө орношуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болору белгиленет. Алгоритмдин жана аткаруучунун түшүнүктөрүн изилдеп, аныктагандан кийин, алгоритмге ээ болгон касиеттерге анализ жүргүзүү сунушталат.

Негизги сөздөр: дисциплина, программалоо, информатика, алгоритм, аткаруучу, билим, мааламат.

Аннотация: В данной статье представлены некоторые особенности вопросов алгоритмизации и программирования школьного курса Информатики. А также проведен анализ определения термина “алгоритмизация” школьного курса информатики. В соответствии с положениями Государственного образовательного стандарта Кыргызской Республики, указано, что в рамках учебной дисциплины «Информатика» учащийся должен обладать цифровыми знаниями, необходимыми для жизни в цифровом обществе, практическими компетенциями, необходимыми для применения цифровых знаний в личной и повседневной жизни, иметь возможность получать образование в безопасной среде и/или онлайн-образование, находить свое место в социальном обществе посредством формирования личностных качеств (воспитательных, психологических), а также иметь возможность трудоустройства на отдельные работы на основе знаний в области ИКТ. Рекомендуется провести анализ свойствам алгоритма после изучения и освоения основных понятий алгоритма.

Ключевые слова: дисциплина, программирование, информатика, алгоритм, исполнитель, знания, информация

Abstract This article presents the methodological aspects of teaching algorithmization and programming in school computer science. An analysis of the definition of the term "algorithmization" in various educational and methodological packages of the school computer science curriculum is provided. In accordance with the provisions of the State Educational Standard of the Kyrgyz Republic, it is stated that within the framework of the "Computer Science" academic discipline, students should possess the digital knowledge necessary for life in a digital society, the practical competencies necessary for applying digital knowledge in personal and

everyday life, the opportunity to receive education in a safe environment and/or online education, find their place in society through the development of personal qualities (educational and psychological), and have the opportunity to find employment in certain jobs based on their knowledge of ICT. After studying and defining the concepts of algorithm and performer, it is recommended to analyze the properties of an algorithm.

Keywords: *discipline, programming, computer science, algorithm, performer, knowledge, information*

Баарыбызга белгилүү болгондой, Информатика сабактары окуучуларга абдан кызыктуу жана алардын өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет. Ошондой эле, мектепте Информатика сабагында программалоо темасы боюнча логикалык, аналитикалык жана абстракттуу ой жүгүртүүнүн түрлөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөрүү белгилүү. Алгоритмдештирүү менен билим берүү маселелердин да, түрдүү мазмундуу тапшырмаларды туура чечүүнү үйрөнүүгө болот жана аларды туура чечүү үчүн терең ой жүгүртүүнү талап катары коюу. Жогорку квалификациялуу адистер ушул тармактарга абдан зарыл учуру. Информатика сабагынын программалоонун элементтерин методикалык жактан ырааттуу, компетенттүү жана тереңдетип үйрөтүү зарылчыгы келип чыгып турат.[1-3].

Мектептеги Информатика предметинде ”Алгоритм жана программалоо” темасын түшүндүрүүдө жана өздөштүрүүдө окуу материалдарынын көлөмүнүн чоңдугу жана бул теманы изилдөөгө бөлүнгөн академиялык сааттардын чектелүү болушу окуучулар үчүн бир катар дидактикалык кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн. Информатика предмети боюнча Мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык, жалпы билим берүүчү мектептерде аталган стандартты ишке ашыруунун натыйжасында окуучу төмөнкү компетенцияларга ээ болушу тийиш:

1. Азыркы маалыматтык коомдо жашоо үчүн зарыл болгон санариптик билимдердин тутумун өздөштүрүүгө
2. Санариптик технологияларды жеке жана күнүмдүк ишмердүүлүгүндө натыйжалуу колдонууга багыттаган практикалык компетенцияларды калыптандырууга
3. Коопсуз билим берүү чөйрөсүндө билим алууга жана шартка жараша онлайн форматтагы билим берүү ресурстарын пайдаланууга жөндөмдүү болууга
4. Коомдо инсандык сапаттардын (тарбиялык, психологиялык) калыптандырылышы аркылуу өз ордун табууга;

Маалымат-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен билимдеринин негизинде айрым жумуштарга орношууга мүмкүнчүлүк алат. [4].

Алгоритмди окутуу ыкмалары жана программалоонун негиздери классына жараша ар кандай болуп бөлүнгөн. Информатиканы биринчи жылы окуткан учурда аткаруучулар үчүн алгоритмдерди ишке ашыруунун каражаттарын, анын ичинде блок-схеманы колдонуу, окутуунун оюн, ыкмаларын колдонууга мүмкүндүк берет.

Кийинки жылдары, программалоо темасын өткөндө, чектердин шартында оптималдуу алгоритмди өз алдынча издөө, иштеп чыгуу зарылчылыгына байланыштуу эвристикалык ыкмалар натыйжалуу болот. Бул учурда өзгөчө көңүл, мисалы, этап-этабы менен майда-чүйдөсүнө ыкмасын колдонуу менен, алгоритмди түзүү аркылуу ырааттуу өтүү катары окуу программасын иштеп чыгуу боюнча окуучулардын ой жүгүртүүгө, аны ишке ашыруу үчүн зарыл болгон маалымат структураларын жана программалоо тилинин үлгүлөрүн тандап алуу, мүчүлүштүктөрдү жана комплекстүү өнүктүрүү чөйрөсүнүн инструменттерин колдонуу менен, анын ичинде кабыл алынган чечимди сыноо талап кылынат.

Жогорку класстарда ар бир окуучуга жекече мамиле, окуучулардын ар кандай темптерин жана жеке таанып-билүү өзгөчөлүктөрүн колдоо керек. Бул учурда натыйжалуу ыкмалары практика болушу мүмкүн-убакыттын өтүшү менен өз алдынча иш, ошондой эле проекттин иш, жекече же топтук окутуу ыкмалары.

Жалпы билим берүүчү мектептеги информатика сбагында алгоритмдөө жана программалоо багытын окутуунун усулдук аспектилери карайлы. «Информатика» дисциплинасы боюнча окуу-методикалык комплекстердин жана программалардын ар кандай авторлору бул бөлүмдүн теориялык жана практикалык компоненттерин изилдөөгө жекече мамиле жасашат.

«Алгоритмдөө жана программалоо» мазмундук линиясын окутууну эки этапка бөлүүгө болот: биринчиден, алгоритмдерди жана аткаруучуларды изилдөө керек, андан кийин программалоону үйрөнүүгө өтүү керек. Алгоритмдерди түзүү менен окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсү өсөт, алгоритм түзүү көндүмдөрү калыптанат.

Окутууда төмөнкү фундаменталдык аныктамалардын тизмесине токтолуу зарыл: алгоритм, алгоритмдердин касиеттери, алгоритм аткаруучулары, аткаруучунун командалык системасы; алгоритмдердин формалдуу аткарылышы.

Алгоритмдештирүү эң негизгиден баштап изилдениши керек, б.а., адегенде окуучулар алгоритм түшүнүгү менен тааныштырылышы керек. Ар кандай окуу китептеринен жана окуу куралдарынан бул терминдин бир нече аныктамаларын таба алабыз.

Кээ бир авторлор тобу тарабынан иштелип чыккан окуу-методикалык комплектинде «алгоритм» терминин айрым класстардын тапшырмаларын же жөн гана белгилүү бир тапшырмаларды чечүү үчүн аткаруучуга иштин иретин баяндаган так берилген эрежелердин жыйындысы же нускамалардын топтомун түшүнүү сунушталат [5].

Т. Р. Орускулов, М. У. Касымалиевдер Орто мектептердин 7-9-класстары үчүн окуу китебинде Информатикада алгоритм- маалымат түшүнүгү сыяктуу эле фундаменталдуу түшүнүк. Ошондуктан аны терең түшүнүү абдан маанилүү экени аныкталат [6].

Адатта окуучулар ушул терминди күнүмдүк турмушта туздөн-түз колдонушпайт, бирок аларга тиешелүү аракеттерди дайыма аткарып келишет. Себеби күн сайын аткарылган көптөгөн иштер белгилүү бир ырааттуулукка, башкача айтканда, алгоритмге негизделет. Ушундан улам мугалим алгоритм түшүнүүгүн окуучуларга жеткирүүдө аны жашоодон алынган жөнөкөй мисалдар аркылуу түшүндүрүп бериши зарыл.

Алгоритм түшүнүгүн өздөштүрүү процессинде мугалим алгоритм ар дайым аны аткаруучу субъектке жараша түзүлөрүн жана бул эки тушунук бири-бири менен тыгыз байланышта экенин өзгөчө белгилеп көрсөтүүгө тийиш.

Бүгүнкү күндө Информатика сабактарында “Алгоритм жана программалоо” бөлүмүнүн негизги өзгөчөлүгү - алынган билимдерди практикалык иш-аракеттерде колдонууга багытталышы болуп саналат. Ошондуктан окуучуларды алгоритм жана анын аткаруучусу тушунуктөрүн күнүмдүк жашоодогу түшүнүктүү, реалдуу мисалдардын негизинде бирдиктүү түрдө тааныштыруу зарылдыгы жаралат.[7].

Ошентип, бул теманы үйрөнүүнүн эң башында окуучуларга адамдын аткаруучу экендигин маалымдоо зарыл. Мугалим ошондой эле окуучуларга кээ бир жөнөкөй алгоритмдердин аткаруучусу боло турган кырдаалды окшоштура алат. Албетте, тапшырмалардын денгээли, структурасы, түзүлүшү окуучулардын класстагы даярдык деңгээлине жараша оюн методикасын колдонуу менен, балдардык курактык өзгөчөлүгүн эске алып, жөнгө салынышы мүмкүн.[8].

Информатика сабагы боюнча информатика предметинин өзгөчөлүгүн эске алып, өз алдынча практикалык иштер жеке компьютерлерде же мобилдик телефондордо аткарылат. Бул предметти окутуунун максатына ылайык келет –окуучулардын маалыматтык-коммуникациялык технологиялар боюнча компетенттүүлүгүн калыптандыруу, программалык камсыздоону жана санариптик түзмөктөрдү колдонуу жөндөмдөрүн өнүктүрүү. Окуучунун “Информатика” предметиндеги “Алгоритмдештирүү жана программалоону” окутуудагы ар тараптуу логикалык ой жүгүртүүсүн түптөлүүсүнө, Информатика предметине болгон кызыгуусун арттырууга, билимдин сапатын

жогоруулатууга жана ториялык билимин практикалык иштерде колдонууга үйрөтүүгө өзгөчө көңүл буруу керек.[9].

Окуучуларга терең жана туруктуу билим берүү үчүн мугалимдер өз алдынча иштин ар кандай формаларын уюштуруп, алардын өз алдынча изденүүсүн, демилгелүүлүгүн жана информатикага болгон кызыгуусун мүмкүн болушунча күчөтүшү зарыл.

Алгоритмдештирүү жана программалоонунун алкагында өз алдынча иштин бардык түрлөрүн чыгармачылык менен иштеген, изденүүгө умитулган ар бир мугалим үчүн окуучулардын информатика боюнча билим деңгээлин жогоруулатууда олуттуу натыйжа берет деп эсептейбиз. [10].

Азыркы коомдун өнүгүү этабы дүйнөлүк маалымат мейкиндигин түзгөн компьютердик технологиялардын коомдук ишмердүүлүгүн бардык тармактарына кеңири таасир этүүсү менен мүнөздөлөт. Ушул процесстердин маанилүү жана ажырагыс бөлүгү катары билим берүү процессинде окуучулардын алгоритм жана программалоо боюнча туура уюштуруу, сабакты кызыктуу өткөрүүгө, керектүү маалыматты өз убагында сунуштоого жана мугалим менен окуучунун ортосундагы натыйжалуу өз ара аракеттенүүнү камсыз кылууга шарт түзөт. Ошондуктан окуу процессинде балдардын алгоритмдештирүү жана программалоо боюнча ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жана аны жаңы ыкмалар менен байытуу өтө зарыл экендиги көрүнүп турат. [11].

Заманбап билим берүү системасында жогорку натыйжаларга жетүү үчүн окуучулардын ишмердүүлүгүн уюштуруунун ролу өзгөчө чоң. Анткени ал ушул процесс аркылуу балдардын өз алдынча ой жүгүртүү, талдоо жүргүзүү, чечим кабыл алуу жана алган билимин турмушта колдоно билүү көндүмдөрү калыптанат. Жыйынтыктап айтканда, окуучу менен мугалимдин ортосундагы өз ара байланыш үзгүлтүксүз колдоого алынганда, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусу жана өз алдынча иштөөгө болгон умтулуусу байкаларлык деңгээлде өсөрү аныкталды. Мугалим тарабынан көрсөтүлгөн чакан гана колдоонун өзү окуучулардын максаттарына жетүүсүнө жана өз алдынча коюлган көптөгөн ийгиликтерге жетишине түздөн-түз таасир тийгизет.

Колдонулган адабияттар:

1. Нефедова В.Ю., Киякбаева К.К. Методические особенности обучения алгоритмизации и программированию в школьном курсе информатики. М.Акмулла атындагы БМПУ Жарчысы, 2022, 14-18 б.
2. Ибирайым кызы А. Информатика: Сабактардын технологиялык картасы 5-класс. (мугалимдердин план-конспектиси). – Б. 2024-ж.

3. Ибирайым кызы А., Осипова Н.Н. Информатика. 5 – 9-класстарга Болжолдуу календардык-тематикалык план (2025-2026-окуу жылына) Бишкек, 2025
 4. “ Информатика” Предметтик стандарты, Бишкек, 2023
 5. Цыбуля И.Н., самыкбаева Л.А., Беляев А.А., Осипова Н.Н., Мамбетакунов У.Э. Информатика: 7-9- класс. Бишкек, 2019, 205 б.
 6. Орускулов Т.Р., Касымалиев М.У. Информатика Базалык курс 7-9 класстардын окуу китеби, 2006
 7. “Информатика“ окуу китеби, Бишкек, 2023
 8. Маматова Г.Т., Убайдуллаева А.А. Преимущества применения программных платформ в образовательном процессе, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент М.Алтыбаеванын 75 жылдыгына жана илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн 55 жылдыгына арналган «Математикалык билим берүүгө заманбап мамилелер жана технологиялар» эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары, ОшМУ, 2025, 318-323 б.
 9. Асылбек к Рахат, Маматова Г.Т. Билим берүүдө мультимедиялык технологияны колдонуунун мааниси, ЖАМУнун Жарчысы, 2023, том 2(56), 221-224 б.
 10. Маматова Г.Т., Абазова Э.А. Информатика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн колдонуу, ЖАМУнун Жарчысы, 2023 г, №3(57), с.64-70
 11. Асылбек к Рахат, Маматова Г.Т. Особенности применения интернет-технологий в образовании, ЖАМУнун Жарчысы, 2023, №2(56), 210-217б.
-

Осмонова Н.Т., Аширов М.Б., Шамалбек кызы А.
**ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУ КАРАЖАТТАРЫ – ОКУТУУНУН САПАТЫН
 ЖОГОРУЛАТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ФАКТОРУ**
Осмонова Н.Т., Аширов М.Б., Шамалбек кызы А.
**ИНТЕРАКТИВНЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ – ИННОВАЦИОННЫЙ ФАКТОР
 ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ**
Osmonova N.T., Ashirov M.B., Shamalbek kyzy A.
**INTERACTIVE LEARNING TOOLS ARE AN INNOVATIVE FACTOR IN
 IMPROVING THE QUALITY OF LEARNING**

УДК 37.013.3:37.091

Аннотация. Бул макалада билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуу жана интерактивдүү окутуу ыкмаларынын ролу талданат. Заманбап технологиялар мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүүсүн жаңы деңгээлге чыгарып, сабактын мазмунун жана формасын түп-тамырынан өзгөртүп жатат. Автор интерактивдүү окутуунун өзгөчөлүктөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн кеңири баяндап, алардын практикалык колдонуу тажрыйбасын көрсөтөт. Изилдөөнүн жыйынтыгында интерактивдүү платформаларды колдонуу окуучулардын окуу процессине болгон кызыгуусун арттырып, катышуусун жогорулатып, ошондой эле чыгармачылык жана аналитикалык жөндөмдөрүн өнүктүрөрү аныкталган. Макалада мугалимдин ролу өзгөрүп, окутуу процессинде уюштуруучу жана багыт берүүчү катары маанилүү орунду ээлей турганы белгиленет.

Ачык сөздөр: интерактивдүү окутуу, МКТ, санариптик билим берүү, чыгармачылык активдүүлүк, мугалимдин ролу

Аннотация. В данной статье анализируется роль информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и интерактивных методов обучения в образовательном процессе. Современные технологии выводят взаимодействие между учителем и учеником на новый уровень, коренным образом изменяя содержание и форму учебных занятий. Автор подробно раскрывает особенности и возможности интерактивного обучения, а также демонстрирует опыт их практического применения. В результате исследования установлено, что использование интерактивных платформ повышает интерес учащихся к учебному процессу, активизирует их участие, способствует развитию творческих и аналитических способностей. В статье отмечается, что роль учителя в современном образовании трансформируется: он становится организатором и наставником учебного процесса, направляющим деятельность учащихся.

Ключевые слова: интерактивное обучение, ИКТ, цифровое образование, творческая активность, роль учителя

Abstract. This article examines the role of Information and Communication Technologies (ICT) and interactive teaching methods in the modern educational process. The rapid development of digital technologies has transformed the interaction between teachers and students, fundamentally reshaping both the content and form of instruction. The author provides an in-depth analysis of the features and potential of interactive learning and presents practical applications of various digital platforms. The findings indicate that the use of interactive technologies increases students' motivation and participation in the learning process, while fostering the development of their creative and analytical skills. Furthermore, the study emphasizes the evolving role of the teacher as an organizer and facilitator of learning activities, guiding students toward independent and collaborative learning.

Keywords: *interactive learning; information and communication technologies (ICT); digital education; creative activity; teacher's role*

Заманбап дүйнөдө билим берүү тармагы тынымсыз өнүгүп, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) окутуу процессинин ажырагыс бөлүгүнө айланды. Билим берүүдө заманбап технологиялардын өнүгүшү менен мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүүсүнүн формалары да өзгөрүп, интерактивдүү ыкмалар кеңири колдонулууда. Мугалим менен окуучунун ортосундагы байланыш, билимди жеткирүү жана өздөштүрүү ыкмалары МКТнын жардамы менен жаңы деңгээлге чыкты.

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар мугалимге сабакты кызыктуу, түшүнүктүү жана натыйжалуу өткөрүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле окуучулардын өз алдынча изденүүсүн, чыгармачылыгын жана критикалык ойлومун өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Заманбап билим берүү тармагында технологиялар абдан тез темп менен өнүгүп жатат. Бул өзгөрүүлөр, өз кезегинде, мугалим менен окуучунун ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн мазмунун жаңылоону талап кылууда. Эми окутуу процесси салттуу методдор менен гана чектелбестен, санариптик жана интерактивдүү каражаттардын жардамы менен уюштурулууда. Бул өзгөрүү билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана окуучулардын кызыгуусун арттыруу үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачууда [1-3,8].

Коомдун билим берүүгө болгон жаңы талабы – бул төмөнкүлөргө жөндөмдүү инсанды калыптандыруу: биринчиден, өсүп жаткан маалымат агымын сын көз менен кабыл алуу; экинчиден, бул агымда өз алдынча багыт алуу; үчүнчүдөн, жумуш үчүн керектүү маалымат булактарын тандоо жана талдоо. Инновациялык технологиялар аркылуу предметти окутуунун сапатын кантип жогорулатса болот? Окуучулардын чыгармачылык потенциалын окутуунун инновациялык технологияларын комплекстүү колдонуу аркылуу активдештирүүгө болот. Коомго өз алдынча ой жүгүртө алган, өз алдынча билим алууга жана маалыматты өз алдынча талдоого жөндөмдүү инсан керек. Дал ушундай инсан коомго максималдуу пайда алып келе алат. Бүгүнкү күндө бул маселени чечүүгө мүмкүндүк берген курал түзүлдү, башкача айтканда, окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрү эң натыйжалуу өнүгүүчү билим берүү мейкиндигин курууга болот. Мындай курал – бул окутуунун инновациялык технологиялары [2,8].

Окутуу ыкмаларын окуу процессинде окуучунун ролуна жараша классификациялоо:

- Пассивдүү - Окуучу окутуунун "объектиси" катары болуп, мугалим тарабынан берилген материалды өздөштүрүп, кайра чыгарууга тийиш – мугалим билимдин булагы. Адатта, бул лекция-монолог (мугалимден окуучуга бир тараптуу маалымат берүүсү), окуу, демонстрация жана окуучуларды суроо (ошондой эле окуучунун

мугалимге бир тараптуу маалыматты кайра чыгаруусу) сыяктуу ыкмаларды колдонууда ишке ашат.

- Активдүү - Окуучулар окутуунун "субъектиси" болуп саналат, чыгармачылык тапшырмаларды аткарат, мугалим менен диалогго кирет.

- Интерактивдүү - "Интерактивдүү методдор", "интерактивдүү окутуу" терминдери бизге англис тилинен келген ("interactive": "inter" – "арасында", "ортосунда"; "active" – "act" – аракеттен, иш-аракет). Демек, "интерактивдүү окутуу" термини – өз ара аракеттенүүгө негизделген окутуу. Бул интерактивдүү методдордун маңызы окуу процессинин бардык катышуучуларынын б.а. педагогдун жана окуучулардын өз ара аракеттенүүсүндө ишке ашат. Окуучуларга негизги рол таандык. Мугалим - байланыш жолдорун уюштуруучу жана жардамчы болот. Талкуулоо кичинекей топтордо өтөт. Өз ара аракеттенүү таасир этүүдөн басымдуулук кылат. Интерактивдүү ыкмалардын негизинде биргелешип окутуу же өз ара аракеттенүү аркылуу окутуу жатат, анын маанисин кытай макалы мындайча билдирет: «Айтып берсең, унутуп калам, Көрсөтсөң, эсимде сактап калам, Өзүмө жасатсаң, түбөлүккө унутпайм»

Интерактивдүү методдорду колдонуу мектептик климатка, класстагы атмосферага кандай таасир этет? Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү интерактивдүү инструменттер колдонулду:

1. Kahoot! – окуучулар арасында таймаш мүнөзүндөгү тесттерди уюштуруу, билимди кайталоо жана бекемдөө үчүн оюн түрүндөгү тесттерди колдонууга болот. Өзгөчөлүктөрү: викторина форматында тест түзүү мүмкүнчүлүгү; реалдуу убакытта окуучулар жооп берип, рейтингде орун алышат; анимациялык эффекттер менен коштолгон, кызыктуу интерфейске ээ;

Сабакка кызыгууну арттырат, таймаш мүнөзүн жаратат [5]. Бул платформа аркылуу өткөрүлгөн тесттерде окуучулардын активдүүлүгү өзгөчө жогору болду. Ар бир суроодон кийин жыйынтыктын автоматтык түрдө чыгып турушу жана окуучулардын экранда өз рейтингин көрө алышы аларды көңүл коюп жооп берүүгө жана атаандашууга түрткү берди. Класс ичинде жандуу, кызыктуу, таймаш мүнөздөгү атмосфера түзүлдү [4].

2. Quizizz – өз темпинде тапшырма аткарууга мүмкүнчүлүк берүү. Индивидуалдык же топтук тесттер аркылуу билим деңгээлин баалоо. Өзгөчөлүктөрү: Окуучулар өз темпинде тест тапшырат; Натыйжалар автоматтык түрдө чыгарылат; Сүрөттөр жана GIF-тер менен коштолгон суроолорду түзүүгө болот. Мугалимдерге сабакка анализ жүргүзүү мүмкүнчүлүгү бар [6]. Андан соң, Quizizz платформасы аркылуу дагы тесттик иш-чаралар жүргүзүлдү. Бул платформа окуучуга суроолорго “өзүнүн ылдамдыгында”

жооп берүүгө мүмкүндүк берди жана жооп аяктаганда “дароо кайтарым байланыш” берип турду. Бул болсо өз катасын түшүнүүгө жана дароо ондоого жардам берди. Мугалимге автоматтык түрдө жыйынтык чыгарылып, ар бир окуучунун жеке ийгилигин баалоо мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

3. Padlet – идеялар тактасы, чыгармачылык ой бөлүшүү. Идеяларды чогултуу, топ менен иштөө жана чыгармачылыкты өнүктүрүүчү каражат[4,9].

Өзгөчөлүктөрү: Виртуалдык такта формасында иштейт; Окуучулар текст, сүрөт, видео жана шилтемелерди кошо алышат; комментарий жазып, бири-биринин материалдарын баалай алышат; топ менен иштөөдө же талкуу уюштурууда натыйжалуу.

4. Google Jamboard – биргелешип чийүү, жазуу, визуалдык тапшырмалар. Биргелешип идея жазуу жана визуалдык иш алып баруу. Өзгөчөлүктөрү: Ак такта (whiteboard) формасында колдонулат; окуучулар чогуу жазуу, сүрөт тартуу жана чиймелерди кошо алышат; топ менен маселени чечүүдө колдонула турган эң жөнөкөй жана ыңгайлуу курал. Реалдуу убакытта иштөө мүмкүнчүлүгү бар.

5. Google Classroom – окутуу, тапшырма берүү, жооп алуу жана баалоону уюштуруу жана башкарууга ыңгайлуу каражат[4]. Өзгөчөлүктөрү: сабак материалдарын бөлүшүү, тапшырма берүү жана баа коюу; окуучулар үй тапшырмаларды онлайн тапшыра алышат; Google Drive менен автоматтык интеграция; кайра байланыш түзүүгө жана комментарий калтырууга болот.

Биз төмөндө өз тажрыйбабыздан “Padlet жана Google Jamboard” колдонулган учурларды сунуштайбыз.

1. Padlet платформасын колдонуу тажрыйбасы

Padlet — бул онлайн-доска түрүндөгү кызмат, анда окуучулар жана мугалимдер идеяларын, маалыматтарын жана материалдарын биргелешип жайгаштыра алышат. Ал сабактарды интерактивдүү формада өткөрүүгө жана ар бир катышуучунун активдүүлүгүн камсыздоого жардам берет [3,9]. Сабактар Padlet аркылуу уюштуруп, төмөнкү этаптарды аткарылды: Ар бир топ үчүн өзүнчө виртуалдык Padlet-доска түзүлдү. Сабактын темасына жараша суроолор жана тапшырмалар алдын ала жүктөлдү. Ар бир студент өз идеяларын, сүрөттөрүн жана видеолорун кошо алды. Талкуу процессинде катышуучулар бири-бирине пикир калтырып, баалоо жүргүзүштү. Сабактын соңунда ар бир топ өз ишинин жыйынтыгын презентация түрүндө сунуштады.

Бул иштин жүрүшүндө студенттердин сабакка болгон кызыгуусу кыйла жогорулады. Алар бири-бири менен кызматташтык мамиле түзүп, топтук иште өз ордун таба алышты.

Padlet колдонуу окутууну демократиялуу, интерактивдүү жана натыйжалуу кылууга мүмкүндүк берди.

2. Google Jamboard колдонуу тажрыйбасы

Google Jamboard — бул визуалдык ой жүгүртүүгө, чыгармачылык ишмердүүлүккө жана командалык талкууга арналган онлайн инструмент. Анын жардамы менен студенттер “миң ойлор тактасы” (brainstorming) ыкмасын колдонуп, биргелешкен иш жүргүзө алышат.

Jamboard’ду төмөнкүдөй формада колдонулду: Ар бир топко өз алдынча баракча түзүлүп, темага ылайык тапшырмалар берилди; Студенттер ар түрдүү түстөгү стикерлерге идеяларын жазышып, визуалдык карта түзүштү; Ар бир топ ойлорун системалаштырып, негизги түшүнүктөрдү белгилеп чыгышты; Сабактын аягында жыйынтык талкуу жүргүзүлүп, ар бир топ өз натыйжасын жактап коргоду.

Padlet жана Google Jamboard колдонуу аркылуу окутуу процессинде студенттердин катышуусу активдешип, өз ара баарлашуу жана чыгармачылык мамиле калыптанды.

Бул ыкмалар заманбеп педагогиканын санариптик инструменттери катары чоң натыйжа берет. Jamboard колдонуу студенттердин аналитикалык жана визуалдык ой жүгүртүүсүн өнүктүрдү. Алар бири-биринин ойлорун угуп, салыштырып, топ ичинде бирдиктүү чечим чыгарууну үйрөнүштү. Мындан тышкары, бул курал студенттерди санариптик сабаттуулукка үйрөтүп, онлайн кызматташтык жөндөмүн өрчүттү.

Жыйынтыгында Padlet жана Google Jamboard сыяктуу санариптик платформаларды колдонуу окуучулардын окуу процессине болгон мамилесин өзгөрткөнү байкалды. Сабактар кызыктуу жана интерактивдүү мүнөздө өтүп, окуучулардын катышуусу жогорулады.

Бул тажрыйба көрсөткөндөй, заманбап билим берүүдө мугалимдер үчүн санариптик технологияларды өздөштүрүү абдан маанилүү. Алардын жардамы менен билим берүү процесси жанданып, студенттердин өз алдынча иштөө, талдоо жана чыгармачылык жөндөмдөрү өнүгөт.

Интерактивдүү платформалар окуучулардын кызыгуусун жана катышуусун бир топ жогорулатат. Сабактар көбүрөөк жандуу, практикалык формада өтөт. Окуучулардын катышуусу жогору деңгээлде байкалган. Мугалим ар бир тапшырманы жеке баалап, комментарий түрүндө кайра байланыш берди. Студенттер өз каталары менен иштөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту. Бул ыкма билим берүү процессинде туруктуу байланыш жана жоопкерчилик маданиятын калыптандырды.

Жалпысынан алганда, бул платформалар аркылуу өткөрүлгөн тесттерде окуучулардын катышуусу жогору деңгээлде болду. Бардык сабактарда окуучулардын

90%дан ашыгы толук катышып, кээ бир класстарда 100% активдүүлүк байкалды. Окуучулар бул жаңы форматты заманбап, кызыктуу жана мотивация берүүчү деп баалашты.

Сурамжылоонун жыйынтыгы

Окуучулардын 85%ы интерактивдүү сабактар кызыктуу экенин белгилешкен.

Мугалимдердин 78%ы мындай куралдарды сабакка үзгүлтүксүз кошууну колдошот. Мугалимдер да бул ыкмаларды колдонууда оң натыйжаларды белгилешти. Көпчүлүк мугалимдер мындай платформалар кайра байланыш түзүүдө жана билимди бекемдөөдө абдан пайдалуу экенин айтышты.

Интерактивдүү өз ара аракеттенүүнүн заманбап инструменттерин колдонуу сабактарды кызыктуу, жандуу жана мазмундуу кылат. Бул ыкмалар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга чоң таасир этет.

Адабияттар

1. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 1999. – 347 с.
2. Гуцин, Ю.В. Интерактивные методы обучения в высшей школе // Психологический журнал, 2012. №2. – С. 1-18.
3. Красильникова, В.А. Информационные и коммуникативные технологии в образовании учебное пособие. -М.:ООО «Дом педагогики», 2006. 231 с.
4. Осмонова, Н.Т., Сыдыков Х.Р., Аширов М.Б. Билим берүүдө интерактивдүү тиркемелердин ролу. Известия вузов Кыргызстана № 1,2025, стр.103-108.
5. Панина, Е.Ю, Калинин М.М. Опыт и практика применения интерактивного приложения “Kahoot” на уроке иностранного языка. [Электронный ресурс] URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-i-praktika-primeneniya-interaktivnogo-prilozheniya-kahoot-na-uroke-inostrannogo-yazyka/viewer>
6. Федорова, Е. Н. Использование интерактивной образовательной платформы Quizizz как средства формирующего оценивания. Педагогика современности. – 2022. – № 2(24). – С. 39-41.
7. Нусупова, Р.С. Роль инновационных образовательных технологий в повышении качества образования. Вестник ЖАГУ №3, 2025. стр.112-118.
8. Осмонова, Н.Т., Сапарбек кызы А. Роль мобильных приложений в образовании Кыргызской Республики. Вестник ЖАГУ. №1, 2024. стр.119-122.

9. Шишкараева, А.К., Алымкул кызы Д. Интернет платформалары жана оюн ыкмалары: студенттердин активдүүлүгүн арттыруу жана сабактын сапатын жогорулатуу. Вестник ЖАГУ. №3, 2025. стр.119-124.

*Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Акбарали кызы Айтурган,
Сталбек кызы Жылдызкан*
**КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА «МУЗ ЖАРГЫЧ» ОЮНДАРЫНЫН ТААСИРИ**
*Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Акбарали кызы Айтурган,
Сталбек кызы Жылдызкан*
**РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА
УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ ИГР «МОЗГОВОГО ШТУРМА»**
*Imaralievna Zhamila Rakhmanalievna, Akbarali kyzy Aiturgan,
Stalbek kyzy Zhyldyzkan*
**DEVELOPING THE LANGUAGE CULTURE OF PRIMARY SCHOOL
CHILDREN THROUGH «ICEBREAKER» GAMES IN THEIR MOTHER TONGUE
LESSONS**

УДК 37.091.31:371.3

Аннотация: Бул макалада эне тили сабагында «Муз жаргыч» оюндары аркылуу кенже мектеп жашындагы окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү маселеси каралат. Азыркы баиталгыч билим берүү шартында окуучулардын байланыштуу, мазмундуу жана маданияттуу сүйлөө көндүмдөрүн калыптандыруу өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Изилдөөнүн максаты – «Муз жаргыч» оюндарынын кеп маданиятынын компоненттерине (сөз байлыгы, байланыштуу кеп түзүү, туура интонация, өз оюн эркин жеткирүү, баарлашуу этикасы) тийгизген таасирин теориялык жана практикалык жактан негиздөө. Изилдөө процессинде педагогикалык байкоо, салыштыруу, талдоо жана эксперименттик иш ыкмалары колдонулду. Практикалык иштин жыйынтыгы «Муз жаргыч» оюндары окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырып, кеп активдүүлүгүн жогорулатарын жана эркин баарлашуу чөйрөсүн түзөрүн көрсөттү. Ошондой эле бул ыкма окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүүгө, логикалуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жана сүйлөө маданиятын калыптандырууга оң таасир берет. Жыйынтыгында эне тили сабагында «Муз жаргыч» оюндары кеп маданиятын өнүктүрүүнүн натыйжалуу педагогикалык каражаты экендиги далилденди.

Ачык сөздөр: эне тили сабагы, муз жаргыч оюндары, кеп маданияты, кенже мектеп жашы, байланыштуу кеп, коммуникативдик көндүмдөр, сөз байлыгы, интерактивдүү окутуу, баиталгыч билим берүү.

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития речевой культуры учащихся младшего школьного возраста на уроках родного языка посредством использования игр «Мозгового штурма». В условиях современного начального образования особую актуальность приобретает формирование у детей навыков связной, содержательной и культурной речи. Цель исследования – теоретически и практически обосновать влияние игр «Мозгового штурма» на компоненты речевой культуры (словарный запас, связность речи, интонационная выразительность, умение свободно выражать мысли, культура общения). В ходе исследования использовались методы

педагогического наблюдения, анализа, сопоставления и элементы экспериментальной работы. Результаты показали, что применение игр «Мозгового штурма» способствует повышению учебной мотивации, речевой активности и созданию благоприятной коммуникативной среды на уроке. Данные методы положительно влияют на расширение словарного запаса, развитие логического мышления и формирование культуры речи младших школьников. В заключение обоснована эффективность использования игр «Мозгового штурма» как педагогического средства развития речевой культуры на уроках родного языка.

Ключевые слова: урок родного языка, игры Мозгового штурма, речевая культура, младший школьный возраст, связная речь, коммуникативные навыки, словарный запас, интерактивное обучение, начальное образование.

Abstract: This article examines the development of speech culture among primary school students through the use of icebreaker games in native language lessons. In the context of modern primary education, the formation of coherent, meaningful, and culturally appropriate speech skills has become particularly relevant. The purpose of the study is to provide theoretical and practical justification for the impact of icebreaker games on the components of speech culture, including vocabulary enrichment, coherent speech production, expressive intonation, the ability to express thoughts freely, and communication etiquette. The research employed methods of pedagogical observation, analysis, comparison, and elements of experimental work. The findings indicate that the use of icebreaker games increases students' motivation, enhances speech activity, and creates a supportive communicative environment in the classroom. Furthermore, these interactive techniques contribute to vocabulary expansion, logical thinking development, and the formation of speech culture in primary school learners. The study concludes that icebreaker games are an effective pedagogical tool for developing speech culture in native language instruction.

Keywords: native language lesson, icebreaker games, speech culture, primary school students, coherent speech, communicative skills, vocabulary development, interactive learning, primary education.

Киришүү

Азыркы башталгыч билим берүү системасында окуучулардын кеп маданиятын калыптандыруу өзгөчө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Мугалимдин кеби педагогикалык процесстин негизги куралы катары окуучунун инсандык калыптанышына, ой жүгүртүүсүнө жана коммуникативдик көндүмдөрүнүн өнүгүшүнө түздөн-түз таасир этет [1]. Ошондуктан эне тили сабагында окуучулардын туура, так, логикалуу жана маданияттуу сүйлөөсүн калыптандыруу мугалимдин кесиптик даярдыгы менен тыгыз байланышта каралат [2].

1965-жылы басылган «Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу фундаменталдык эмгек кыргыз башталгыч класстарында эне тилин окутууга арналган методика катары окутулуп-үйрөнүлүп келүүдө [3].

Кенже мектеп жашындагы балдардын сүйлөө ишмердүүлүгү алардын руханий-адеп-ахлактык баалуулуктарды өздөштүрүүсү, дүйнөтаанымынын кеңейиши жана социалдык чөйрөгө ийгиликтүү адаптацияланышы үчүн негиз түзөт [4]. Айрыкча башталгыч класстарда окуу жөндөмүн өнүктүрүү, текст менен иштөө, өз оюн эркин жана ырааттуу

билдирүү көндүмдөрүн калыптандыруу маанилүү орунду ээлейт [5]. Бул процесс психологиялык жактан негизделген баарлашуу механизмдерине таянуу менен ишке ашырылышы керек, анткени карым-катнаш – кеп маданиятынын өзөгүн түзөт [6].

Заманбап билим берүү технологиялары окуучунун активдүүлүгүн арттырууга, сабактагы жагымдуу психологиялык чөйрөнү түзүүгө жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган [7]. Өзгөчө башталгыч билим берүүдө сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарын туура уюштуруу окуучунун кеп маданиятын калыптандырууда натыйжалуу жыйынтык берет [8].

Ушуга байланыштуу эне тили сабагында интерактивдүү ыкмаларды, анын ичинде «Муз жаргыч» оюндарын колдонуу окуучулардын кеп активдүүлүгүн жогорулатууга, сөз байлыгын кеңейтүүгө жана эркин баарлашуу чөйрөсүн түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. «Муз жаргыч» оюндары сабактын башталышында психологиялык тоскоолдуктарды жоюп, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат жана байланыштуу кеп түзүүгө шарт түзөт.

Демек, эне тили сабагында «Муз жаргыч» оюндары аркылуу кенже мектеп окуучуларынын кеп маданиятын өнүктүрүү маселеси теориялык жана практикалык жактан изилдөөнү талап кылган актуалдуу педагогикалык проблема болуп эсептелет.

Изилдөө бөлүгү. Бул изилдөөдө кенже мектеп окуучуларынын кеп маданиятын өнүктүрүүдө «Муз жаргыч» оюндарынын таасирин аныктоо максатында комплекстүү илимий усулдар колдонулду. Изилдөөнүн методологиялык негизин инсанга багытталган окутуу концепциясы, компетенттүүлүк мамилеси жана ишмердүүлүк теориясы түздү. Бул методологиялык мамилелер окуучунун активдүү катышуусуна, өз алдынча ой жүгүртүүсүнө жана коммуникативдик өнүгүүсүнө багытталган.

Изилдөөнүн илимий усулдары төмөнкүлөрдү камтыды:

- илимий-теориялык талдоо (педагогикалык, психологиялык жана методикалык адабияттарды изилдөө);
- педагогикалык байкоо (сабак процессинде окуучулардын кеп активдүүлүгүн аныктоо);
- анкеталоо жана суроо-жооп ыкмасы;
- диагностикалык тапшырмалар (сөз байлыгынын көлөмүн, байланыштуу кеп түзүү деңгээлин аныктоо);
- педагогикалык эксперимент;
- алынган маалыматтарды сапаттык жана сандык талдоо.

Изилдөө үч этапта жүргүзүлдү.

Биринчи этапта теориялык материалдар талданып, кеп маданиятынын структуралык компоненттери (сөз байлыгы, логикалуулук, интонациялык тактык, баарлашуу маданияты) аныкталды. Ошондой эле баштапкы диагностика жүргүзүлүп, окуучулардын кеп маданиятынын деңгээли бааланды.

Экинчи этапта эксперименттик иш уюштурулуп, эне тили сабактарында «Муз жаргыч» оюндары системалуу түрдө колдонулду. Оюндар сабактын башталышында мотивация түзүү, ортосунда активдештирүү жана сабактын жыйынтыгында рефлексия жүргүзүү максатында пайдаланылды. Бул процесс логикалык ырааттуулукта, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык уюштурулду.

Үчүнчү этапта кайрадан диагностика жүргүзүлүп, алынган жыйынтыктар баштапкы көрсөткүчтөр менен салыштырылды. Натыйжада эксперименттик класстагы окуучулардын кеп активдүүлүгү, сөз байлыгы жана байланыштуу кеп түзүү деңгээли жогорулаганы байкалды.

Ошентип, колдонулган илимий усулдардын комплекси изилдөөнүн максатына жетүүгө мүмкүндүк берди жана «Муз жаргыч» оюндарынын кеп маданиятын өнүктүрүүдөгү натыйжалуулугун негиздөөгө шарт түздү.

Изилдөөнүн методологиясы жана усулдук негиздери

Бул изилдөөдө кенже мектеп жашындагы окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүүдө «Муз жаргыч» оюндарынын педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн илимий негиздөө максатында комплекстүү методологиялык мамиле колдонулду. Изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасын инсанга багытталган билим берүү концепциясы, компетенттүүлүккө негизделген мамиле, ишмердүүлүк теориясы жана коммуникативдик окутуу принциптери түздү. Аталган концепциялар окуучунун субъективдүү тажрыйбасын эске алуу менен анын активдүү кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталат.

Изилдөөдө илимий таанып-билүүнүн төмөнкү усулдары пайдаланылды:

1. **Теориялык талдоо жана синтез** – педагогикалык, психологиялык жана методикалык адабияттарды системалуу иликтөө аркылуу кеп маданиятынын түзүмдүк компоненттерин (лексикалык байлык, байланыштуулук, логикалык ырааттуулук, интонациялык тактык, баарлашуу маданияты) тактоо;
2. **Педагогикалык байкоо** – окуучулардын сабак учурундагы кеп активдүүлүгүн, өз ара аракеттенүүсүн жана коммуникативдик жүрүм-турумун талдоо;
3. **Диагностикалык ыкмалар** – окуучулардын сөз байлыгынын көлөмүн, текст түзүү жөндөмүн, өз оюн эркин билдирүү деңгээлин аныктоочу тапшырмалар;

4. **Педагогикалык эксперимент** – «Муз жаргыч» оюндары системалуу түрдө колдонулган эксперименттик класс менен салттуу окутуу жүргүзүлгөн контролдук класстын жыйынтыктарын салыштыруу;

5. **Сандык жана сапаттык анализ** – алынган маалыматтарды статистикалык иштетүү жана мазмундук талдоо.

Изилдөө үч ырааттуу этапта ишке ашырылды.

Биринчи этапта теориялык материалдар талданып, баштапкы диагностика жүргүзүлдү. Бул баскычта окуучулардын кеп маданиятынын деңгээли аныкталып, проблемалуу аспектилер такталды.

Экинчи этапта эне тили сабактарында «Муз жаргыч» оюндары максаттуу жана системалуу түрдө киргизилди. Оюндар сабактын башталышында мотивациялык стимул катары, негизги бөлүгүндө коммуникативдик активдүүлүктү күчөтүүчү каражат катары жана жыйынтыктоочу бөлүгүндө рефлексиялык инструмент катары колдонулду. Окутуу процесси окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн, психологиялык даярдыгын жана тилдик мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен уюштурулду.

Үчүнчү этапта жыйынтыктоочу диагностика өткөрүлүп, алынган көрсөткүчтөр баштапкы натыйжалар менен салыштырылды. Эксперименттик класста окуучулардын сөз байлыгынын кеңейиши, байланыштуу кеп түзүү жөндөмүнүн жогорулашы жана эркин баарлашуу активдүүлүгүнүн өсүшү байкалды.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн логикалык ырааттуулугу жана колдонулган усулдардын комплекстүүлүгү «Муз жаргыч» оюндарынын кенже мектеп окуучуларынын кеп маданиятын өнүктүрүүдөгү натыйжалуулугун илимий жактан негиздөөгө мүмкүндүк берди.

Изилдөө иши 2025–2026-окуу жылында Абдилазиз Мурзакулов атындагы жалпы билим берүүчү мектептин 3-класс окуучуларынын арасында жүргүзүлдү. Жалпы 48 окуучу катышып, анын ичинен 24 окуучу эксперименттик, 24 окуучу контролдук топко бөлүндү. Изилдөөнүн максаты – эне тили сабагында «Муз жаргыч» оюндарынын системалуу колдонулушу окуучулардын кеп маданиятына кандай таасир берерин аныктоо.

Изилдөө методологиясы инсанга багытталган окутуу, коммуникативдик ишмердүүлүк теориясы жана компетенттүүлүк мамилесине негизделди. Изилдөөдө теориялык талдоо, педагогикалык байкоо, диагностикалык тапшырмалар, анкеталоо жана педагогикалык эксперимент ыкмалары колдонулду.

1. Баштапкы диагностика

Окуучулардын кеп маданияты төмөнкү критерийлер боюнча бааланды:

- сөз байлыгынын көлөмү;
- байланыштуу кеп түзүү жөндөмү;
- логикалык ырааттуулук;
- интонациялык тактык;
- баарлашуу маданияты.

Диагностикалык тапшырманын мисалы:

Тапшырма 1. “Менин мектебим” темасында 5–6 сүйлөмдөн турган текст түзүү.

Баалоо көрсөткүчтөрү:

- сүйлөмдөрдүн логикалык байланышы;
- сөздөрдүн так колдонулушу;
- кайталоолордун саны;
- ойдун бүтүндүгү.

Баштапкы жыйынтыкта окуучулардын 37%ы тексти ырааттуу түзүүдө кыйынчылыкка дуушар болгону аныкталды.

2. Эксперименттик этап: «Муз жаргыч» көнүгүүлөрүнүн системасы

Эксперимент 8 жума бою жүргүзүлүп, ар бир эне тили сабагында 5–7 мүнөттүк «Муз жаргыч» көнүгүүлөрү колдонулду.

Колдонулган көнүгүүлөрдүн мисалдары:

1. «Бир сөз менен башта»

Мугалим бир тема берет (мисалы: «Жай мезгили»). Биринчи окуучу тема боюнча бир сөз айтат, кийинки окуучу ошол сөзгө байланыштуу сүйлөм түзөт.

Максаты: сөз байлыгын активдештирүү, логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү.

2. «Сүйлөмдү улант»

Мугалим сүйлөмдү баштайт: «Бүгүн мен мектепке келе жатып...»
Окуучулар аны мазмундуу жана логикалуу улантышат.

Максаты: байланыштуу кепти өнүктүрүү.

3. «Сезимдер айлампасы»

Окуучулар тегерек болуп туруп, «Мен бүгүн сабакта...» деп баштап, өз сезимин билдирет.

Максаты: эмоцияны маданияттуу жеткирүү, интонациялык тактыкты калыптандыруу.

4. «Суроо бер – жооп ал»

Жуптарда иштөө. Бир окуучу тема боюнча суроо берет, экинчиси толук жооп кайтарат.

Максаты: диалогдук кепти өнүктүрүү.

5. Окуучулар үчүн анкеталык суроолор

Эксперименттин башында жана аягында окуучуларга жөнөкөй, түшүнүктүү анкета сунушталды.

Анкета (3-класс үчүн) Сабакта сүйлөөнү жакшы көрөсүңбү?
 Ооба Кээде Жок Өз оюңду айтууда кыйынчылык болобу?
 Ооба Жок Сабак башындагы оюндар сага жагабы? Ооба
 Жок Оюндар сенин көбүрөөк сүйлөшүңө жардам береби? Ооба Бир аз
 Жок Кайсы оюн сага көбүрөөк жакты? _____

Анкетанын жыйынтыгы боюнча окуучулардын 82%ы «Муз жаргыч» оюндарынан кийин сабакта активдүү сүйлөй баштаганын белгилешкен.

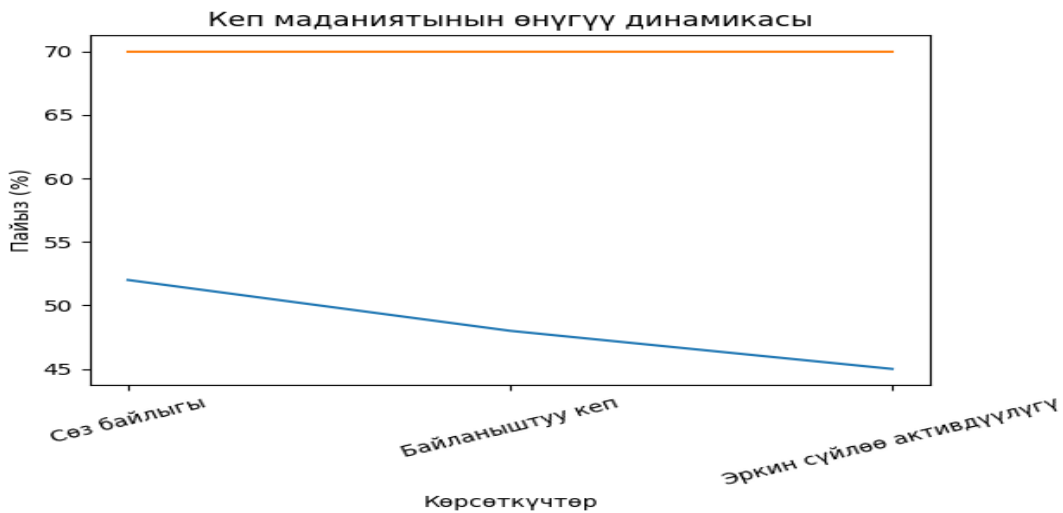
4. Жыйынтыктоочу диагностика

Эксперименттик класста:

- сөз байлыгы орточо 18%га өстү;
- байланыштуу текст түзүү сапаты 22%га жакшырды;
- эркин сүйлөө активдүүлүгү 25%га жогорулады.

Контролдук класста олуттуу өзгөрүү байкалган жок.

Сүрөт 1. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жалпы жыйынтыгы.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында «Муз жаргыч» оюндары окуучулардын кеп маданиятынын бардык компоненттерине оң таасир этери аныкталды. Айрыкча психологиялык тоскоолдуктар азайып, эркин баарлашуу чөйрөсү түзүлгөнү байкалды. Системалуу колдонулган кыска мөөнөттүү коммуникативдик көнүгүүлөр кенже мектеп окуучуларынын байланыштуу, логикалуу жана маданияттуу сүйлөөсүн өнүктүрүүнүн натыйжалуу каражаты болуп эсептелет.

Сандык жыйынтыктардын илимий талдоосу

Изилдөөнүн жыйынтыктары «Кеп маданиятынын өнүгүү динамикасы» аттуу таблицада берилди. Анда эксперименттик класстын баштапкы жана жыйынтыктоочу диагностикасынын көрсөткүчтөрү салыштырылды.

Баштапкы этапта окуучулардын сөз байлыгынын орточо деңгээли 52%ды түзгөн. Жыйынтыктоочу этапта бул көрсөткүч 70%га жетип, 18 пайыздык өсүш байкалды. Бул өзгөрүү «Муз жаргыч» көнүгүүлөрүнүн системалуу колдонулушу окуучулардын активдүү сөздүк корун кеңейтүүгө жана жаңы лексикалык бирдиктерди сүйлөө процессинде колдонууга өбөлгө түзгөнүн далилдейт.

Байланыштуу кеп түзүү жөндөмү баштапкы этапта 48% деңгээлде аныкталган. Эксперименттен кийин бул көрсөткүч 70%га чейин жогорулап, 22 пайыздык өсүштү көрсөттү. Окуучулар сүйлөмдөрдү логикалык ырааттуулукта түзүүгө, ойдун бүтүндүгүн сактоого жана мазмунду так жеткирүүгө көбүрөөк аракет кыла баштагандыгы байкалды.

Эркин сүйлөө активдүүлүгү башында 45%ды түзсө, жыйынтыктоочу этапта 70%га жетип, 25 пайыздык өсүш катталды. Бул көрсөткүч окуучулардын психологиялык тоскоолдуктарынын азайганын жана сабактагы коммуникативдик чөйрөнүн жакшырганын айгинелейт.

Жалпысынан эксперименттик класста бардык негизги критерийлер боюнча туруктуу оң динамика байкалды. Ал эми контролдук класста олуттуу сандык өзгөрүү катталган жок. Бул жагдай «Муз жаргыч» оюндарынын максаттуу жана системалуу колдонулушу кенже мектеп окуучуларынын кеп маданиятын өнүктүрүүдө натыйжалуу педагогикалык каражат экенин илимий жактан негиздөөгө мүмкүндүк берет. Чет өлкөлөрдүн илимий табылгаларын колдонуу менен аны атаган жаңы сөздү өзүбүз биле бербеген абалда тилибизде колдонуп келе жатабыз. [9]

Ошентип, алынган сандык маалыматтар изилдөөнүн гипотезасын ырастап, эне тили сабагында интерактивдүү «Муз жаргыч» көнүгүүлөрүн киргизүү окуучулардын сөз байлыгын, байланыштуу кеп түзүү жөндөмүн жана эркин сүйлөө активдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөрүн көрсөттү.

Жыйынтык жана практикалык сунуштар

Жүргүзүлгөн изилдөө көрсөткөндөй, эне тили сабагында «Муз жаргыч» оюндарынын системалуу колдонулушу кенже мектеп окуучуларынын кеп маданиятын өнүктүрүүдө натыйжалуу болуп чыкты. Сандык жана сапаттык талдоо көрсөткөндөй:

- сөз байлыгы орточо 18%га,
- байланыштуу кеп түзүү жөндөмү 22%га,

- эркин сүйлөө активдүүлүгү 25%га өскөн.

Бул көрсөткүчтөр «Муз жаргыч» оюндары окуучулардын психологиялык тоскоолдуктарын азайтып, сабактагы баарлашуу чөйрөсүн жакшыртканын далилдейт. Окуучулар сабакка активдүү катышып, ой жүгүртүүсүн логикалык жана мазмундуу түрдө билдирүүгө аракет кылышты.

Практикалык сунуштар:

1. **Сабактын башталышында** 5–7 мүнөттүк «Муз жаргыч» көнүгүүлөрүн колдонуу. Бул окуучулардын мотивациясын жогорулатат жана психологиялык тоскоолдуктарды азайтат.
2. **Сессиялардын ортосунда** кыскача интерактивдүү оюндарды киргизүү окуучулардын концентрациясын жана активдүүлүгүн сактоого жардам берет.
3. «Бир сөз менен башта», «Сүйлөмдү улант», «Сезимдер айлампасы», «Суроо бер – жооп ал» сыяктуу көнүгүүлөрдү системалуу колдонуу сунушталат.
4. Педагогдор окуучулардын көрсөткүчтөрүн көзөмөлдөө үчүн **сапаттык жана сандык диагностика ыкмаларын** колдонушу керек.
5. Башталгыч класстарда интерактивдүү жана оюндук ыкмаларды окутуунун ар кандай формаларын киргизүү менен окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, «Муз жаргыч» оюндары сабакты кызыктуу жана продуктивдүү өткөрүүгө, окуучулардын сөз байлыгын, байланыштуу кеп түзүү жөндөмүн жана эркин сүйлөө активдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет. Бул педагогикалык ыкма башталгыч класстардын окуучулары үчүн кеп маданиятын өнүктүрүүнүн натыйжалуу жана илимий жактан негизделген каражаты болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Абдураимова, З.С. Мугалимдин кеби жана анын педагогикалык процесстеги ролу. [Текст] / З.С. Абдураимова// ЖАМУнун жарчысы –2023. –№ 1 (54) С. – 20-24.
2. Жалилова, С.Б. Педагогдорго коюлуп жаткан заманбап суроо-талаптар жана педагогикалык билим берүүдөгү милдеттер. [Текст] / С.Б. Жалилова// ЖАМУнун жарчысы –2023. –№ 1 (54) С. – 102-107.
3. Сакиева, С. С. Башталгыч класста адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын изилдениши / С. С. Сакиева, А. Раимкул Кызы // Alaroo Academic Studies. – 2020. – No. 4. – P. 158-166. – DOI 10.17015/aas.2020.204.19.

4. Имаралиева Ж.Р. «Манас» эпосунун адеп-ахлактык баалуулуктары аркылуу жаштарды тарбиялоонун жолдору [Текст] / Ж.Р. Имаралиева // 2025. –№ 3 – 196-20166.
5. Келгиле, окуйбуз! Окуу жөндөмүн өркүндөтүү боюнча колдонмо Бишкек: – 2017. –32-3366.
6. Леонтьев, А.А. Психология общения. [Текст] / А.А. Леонтьев. – Москва: Смысл, 2005. – 368 с.
7. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии. [Текст] / Г.К. Селевко. – Москва: Народное образование, 2006. – 256 с.
8. Сыдыков, Ж.С. Башталгыч билим берүүдө сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары: пед. илимд. канд. дисс. [Текст] / Ж.С. Сыдыков. – Бишкек, 2014. – 178 б.
9. Шакирова, М. Р. Кыргыз тилинде автоунаа аттарына (маркаларына) байланышкан неологизмдердин колдонулушу / М. Р. Шакирова // Вестник Исык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – P. 95-98.

Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Тажибек кызы Адина
ФОЛЬКЛОР АРКЫЛУУ МЕКТЕП ЖАШЫНА ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫ
ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

Имаралиева Жамила Рахманалиевна, Тажибек кызы Адина
ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО
ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ ФОЛЬКЛОР

Imaralievna Zhamila Rakhmanalievna, Tahzybek kuzya Adina
“FOSTERING TOLERANCE IN PRESCHOOL CHILDREN THROUGH
FOLKLORE”

УДК: 373.3:37.015.3

Аннотация: Изилдөөнүн предмети болуп фольклор материалдары аркылуу мектеп жашына чейинки балдарда толеранттуулук сапаттарын калыптандыруунун педагогикалык өзгөчөлүктөрү эсептелет. Изилдөөнүн негизги максаты – кыргыз эл оозеки чыгармаларынын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн аныктап, аларды толеранттык маданиятты өнүктүрүүдө натыйжалуу колдонуу жолдорун көрсөтүү. Изилдөө процессинде байкоо, контенттик анализ, педагогикалык эксперимент жана салыштырма талдоо ыкмалары колдонулду. Алынган натыйжалар фольклордук чыгармаларды системалуу пайдалануу балдардын эмоциялык сезимталдыгын, боорукерлигин, өз ара

түшүнүшүү жөндөмдөрүн жогорулатырын көрсөттү. Алынган жыйынтыктардын илимий өзгөчөлүгү – фольклордун толеранттуулукту калыптандыруудагы механизмдерин конкреттүү критерийлер жана көрсөткүчтөр аркылуу негиздеп берүүсүндө. Натыйжалардын практикалык мааниси – тарбиячылар үчүн фольклордук сюжеттерге негизделген атайын окуу-тарбиялык тапшырмалар менен оюн технологияларын түзүү мүмкүнчүлүгүндө. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн келечектүү перспективасы – фольклорду санариптик ресурстар менен интеграциялап, толеранттуулукту калыптандыруунун жаңы маданий-билим берүү моделдерин иштеп чыгуу болуп саналат.

Ачык сөздөр: фольклор, толеранттуулук, мектепке чейинки курак, тарбия, эл оозеки чыгармалары, маданий мурас, боорукерлик, эмпатия, социалдык көндүмдөр, оюн технологиялары, санарип ресурстары, педагогикалык процесс, сюжеттик материалдар, инклюзия, интеркультуралык түшүнүү.

Аннотация: Предметом исследования являются педагогические особенности формирования толерантности у детей дошкольного возраста посредством использования материалов народного фольклора. Цель исследования заключается в выявлении воспитательного потенциала устного народного творчества и определении эффективных путей его применения для развития толерантной культуры у дошкольников. В ходе исследования применялись методы наблюдения, контент-анализа, педагогического эксперимента и сравнительного анализа. Полученные результаты показали, что систематическое использование фольклорных сюжетов способствует развитию у детей эмоциональной отзывчивости, эмпатии и навыков конструктивного взаимодействия. Научная ценность результатов состоит в обосновании механизмов влияния фольклора на формирование толерантности с опорой на конкретные критерии и индикаторы. Практическая значимость исследования проявляется в возможности разработки воспитательных заданий и игровых технологий на основе народных сюжетов для дошкольных образовательных организаций. Перспективы дальнейших исследований связаны с интеграцией фольклора в цифровые образовательные ресурсы и созданием новых культурно-воспитательных моделей формирования толерантности.

Ключевые слова: фольклор, толерантность, дошкольный возраст, воспитание, устное народное творчество, культурное наследие, эмпатия, доброжелательность, социальные навыки, игровые технологии, цифровые ресурсы, педагогический процесс, сюжетный материал, инклюзия, межкультурное понимание.

Abstract: The subject of this study is the pedagogical process of fostering tolerance in preschool children through the use of traditional folklore materials. The aim of the research is to

identify the educational potential of oral folk literature and to determine effective strategies for utilizing it to develop tolerant behavior and intercultural understanding among young children. The study employed observation, content analysis, a pedagogical experiment, and comparative analysis as its primary research methods. The findings demonstrate that the structured integration of folklore narratives enhances children's emotional sensitivity, empathy, and skills of cooperative and respectful interaction. The scientific value of the results lies in defining specific mechanisms, criteria, and indicators through which folklore contributes to the formation of tolerance. The practical significance of the research is reflected in its applicability for designing instructional activities and play-based methods that incorporate folklore for use in preschool education settings. Future research perspectives include integrating folklore into digital learning platforms and developing innovative cultural-educational models for strengthening tolerance in early childhood.

Keywords: *folklore, tolerance, preschool children, early childhood education, oral tradition, cultural heritage, empathy, kindness, social skills, play-based learning, digital resources, pedagogical process, narrative material, inclusion, intercultural understanding.*

Киришүү

Балалык – бул адам өмүрүнүн баштапкы мезгили, жана физиологиялык, биологиялык, психикалык жактан калыптануунун орчундуу убагы. Бул этапта адам дене түзүлүшү, акылы-эси жагынан калыптана баштайт[1].

Мектепке чейинки курак – бул баланын инсандык сапаттары, социалдык жүрүм-турумдун алгачкы моделдери жана баалуулуктарга болгон мамилеси калыптануучу өзгөчө маанилүү этап. Балага өмүр бою азык болуп бере алчу руханий тарбияны мектепке чейинки курактан баштап тарбиялоо зарыл. Анткени тарбия - бул өзүн - өзү тарбиялоо[2] Бул мезгилде баланын дүйнөнү кабылдоосу эмоционалдуу, таасирге ачык болгондуктан, толеранттуулукту окутуунун мазмунун жана методдорун туура тандоо педагогикалык процесстин негизги шарты болуп калат. Глобалдашуу шартында көп маданияттуу коомдо жашоо үчүн керектүү сапаттарды жаш кезинен үйрөтүү зарылдыгы теманын актуалдуулугун дагы да күчөтүүдө.

Фольклордун тарбиялык потенциалы кыргыз жана чет элдик изилдөөлөрдө кеңири каралып келген. Абдыкадыров А. кыргыз эл оозеки чыгармаларынын адамгерчилик, боорукерлик, ынтымак идеяларын баланын руханий дүйнөсүн өнүктүрүүдө өзгөчө маанилүү экенин белгилеп, фольклордун тарбиялык функциясын терең ачып берген [3]. Сатылганова К.К. болсо мектепке чейинки балдарда толеранттуулукту өнүктүрүүдө

сюжеттик тексттердин, образдардын жана диалогдук формалардын маанисин талдап, фольклордук материалдардын эмоционалдык таасир күчүн өзүнчө баса белгилеген [4].

Абдрасулова Б. жүргүзгөн изилдөөлөрдө фольклор баланын эмоциялык сезимталдыгын, социалдык кырдаалдарды түшүнүү жөндөмүн күчөтүп, эмпатия жана боорукер мамиле формаларынын калыптанышына түздөн-түз өбөлгө түзөрү айгинеленген [5]. Сыдыкова Н.Т. мектепке чейинки билим берүү программаларында фольклорду системалуу колдонуу зарылдыгын белгилеп, тарбиялык процессте улуттук маданий мурастын ордун негиздеп берет [6].

«Манас» эпосунун тарбиялык потенциалына баа берген Имаралиева Ж.Р. эпосто камтылган гуманизм, адилеттүүлүк жана сабырдуулук идеялары баланын дүйнө таанымын калыптандырууда күчтүү таасирдүү булак экенин белгилейт [7]. Чет өлкөлүк изилдөөчүлөр арасында Kasymbekova G. фольклордун көп маданияттуу социалдык чөйрөгө ыңгайлашууда, өз ара урмат-сыйды өнүктүрүүдө жана конфликтсиз коммуникацияда маанилүү инструмент экенин белгилейт [7]. Ал эми Nurmatova A. маданий мурастын баланын моралдык өнүгүүсүнө кошкон салымын баалап, фольклорду педагогикалык практика менен интеграциялоонун натыйжалуу жолдорун сунуштайт [9].

Жогорудагы илимий булактар фольклор толеранттуулукту калыптандыруунун натыйжалуу каражаты экенин көрсөтүп турат. Бирок фольклордук материалдарды мектепке чейинки педагогикалык практикага системалуу жана методикалык негизде киргизүү механизми толук иштелип чыга элек. Ушундай жагдай изилдөөнүн актуалдуулугун дагы да күчөтөт жана илимий изилдөө жүргүзүүнүн зарылдыгын тастыктайт.

Бул изилдөөнүн максаты — фольклор аркылуу мектепке чейинки курактагы балдарды толеранттуулукка тарбиялоонун педагогикалык шарттарын жана технологияларын аныктоо. Максатка ылайык төмөнкү милдеттер белгиленет: фольклордун тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүнө теориялык анализ жүргүзүү; толеранттуулукту калыптандыруунун педагогикалык моделдерин салыштырып чыгуу; практикалык колдонуу үчүн фольклорго негизделген окутуу-тарбиялоо ыкмаларын иштеп чыгуу; эксперимент аркылуу алардын натыйжалуулугун аныктоо.

Фольклор — элдин маданий мурастарынын ичинен эң бай, терең жана көп кырдуу пласт болуп саналат. Ал баланын дүйнө таанымын кеңейтүүдө, улуттар аралык түшүнүшүүнү жана толеранттуулукту өнүктүрүүдө маанилүү ресурстарды камтыйт. Мектеп жашына чейинки курактагы балдарда толеранттуу жүрүм-турумду калыптандыруу, адегенде, алардын эмоциялык кабылдоосуна, баалуулук багыттарына

жана социалдык өз ара аракеттенүүсүнө таасир этүү аркылуу ишке ашат. Дал ушул аспекти фольклордук материалдарда – жомоктордо, макал-лакаптарда, элдик оюндарда, жөрөлгөлөрдө жана мифтик образдарда терең чагылдырылган.

Фольклордук жомоктордо башкы идеялардын бири – адилеттүүлүк, боорукерлик, бири-бирине колдоо көрсөтүү, меймандостук жана кечиримдүүлүк. Мындай идеялар баланын жүрүм-турумдук моделин түзүп, социалдык мамилелерди туура курууга үйрөтөт. Маселен, көптөгөн кыргыз эл жомокторунда туура эмес иш кылган каарман жыйынтыгында жазасын алат, ал эми боорукер, адилет, меймандос каармандар сыйлыкка ээ болот. Бул баланын аң-сезиминде «жакшы – сыйланат, жаман – жазаланат» деген түшүнүктү бекемдеп, толеранттуулуктун негизи болгон оң мамилелерди калыптандырат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө фольклордук жанрлардын ар бири мектеп жашына чейинки балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө таасир этүү деңгээли боюнча талданды. Жомоктор – көркөм образдардын жардамы менен баланын эмоциялык тажрыйбасын байытса, макал-лакаптар – ой жүгүртүү жана логикалык байланыштарды түзүүгө өбөлгө түздү. Элдик оюндар балдардын социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүп, биргелешип иштөөнү үйрөтүп, атаандаштыкты эмес, кызматташтыкты баса белгиледи. Мындай ар тараптуу фольклордук материалдарды системалуу колдонуу мектепке чейинки мекемелерде толеранттуулукту калыптандыруунун методикалык негизин түздү.

Практикалык бөлүктө мектепке чейинки билим берүү уюмдарында атайын түзүлгөн методика колдонулуп, 5–6 жаштагы балдар менен үч баскычтуу иш жүргүзүлдү: **тааныштыруу, белгилүү жүрүм-турум моделдерин талдоо, толеранттуулук тажрыйбасын практикалаштыруу.** Ар бир баскычта жомок окуу, рольдук оюндар, каармандардын жүрүм-турумун талдоо, жамааттык оюндар жана чыгармачылык тапшырмалар берилди. Мындай иш-аракеттер баланын окуяны түшүнүү жана өзүнүн жүрүм-турумуна ой жүгүртүү жөндөмүн активдештирди. Балдар «дос», «жакшылык кылуу», «кечирим суроо», «жардам беруу» сыяктуу түшүнүктөрдү конкреттүү турмуштук мисалдарда өздөштүрүштү.

Алынган жыйынтыктарды салыштырмалуу анализдөө фольклордук материалдарды колдонуу балдардын толеранттуулук көрсөткүчтөрүн бир кыйла жогорулатырын көрсөттү. Экспериментке чейинки жана андан кийинки диагностикада балдардын өз ара мамиле куруу, чыр-чатактарды тынч жол менен чечүү, башка балдардын эмоцияларын түшүнүү деңгээли жогорулаганы байкалды. Өзгөчө жыйынтык катары эмоционалдык кабылдоонун өсүшү, агрессиянын азайышы жана кызматташууга даярдык деңгээлинин көтөрүлүшү белгиленди.

Жыйынтыгында фольклор мектеп жашына чейинки балдарды толеранттуулукка тарбиялоонун эффективдүү педагогикалык инструменти экени аныкталды. Аны системалуу, курактык өзгөчөлүктөргө ылайык интеграциялоо — педагогикалык процессти байытып, баланын гармониялуу социалдык өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Ошол эле учурда фольклордук материалдар айрым учурда татаал символикалык мааниге ээ болгондуктан, педагог тарабынан алдын ала талдоо жүргүзүлүшү зарыл экени белгиленди. Изилдөөнүн натыйжалары мектепке чейинки уюмдарда толеранттуулук тарбиясын күчөтүү үчүн методикалык колдонмолорду иштеп чыгууга негиз боло алат.

Бул изилдөөнүн методологиясы фольклордук материалдардын мектепке чейинки курактагы балдардын толеранттуулук сапаттарын калыптандыруудагы ролун аныктоого багытталган системалуу жана комплекстүү ыкманы камтыйт. Изилдөөдө тарбиялык таасир берүүчү маданий факторлорду анализдөөнүн теориялык жана практикалык усулдары айкалыштырылды. Фольклорду тарбиялык процеске киргизүүнүн методикалык негиздери Абдыкадыров [3], Сатылганова [4], Сыдыкова [6] ж.б. изилдөөлөрүндө көрсөтүлгөн принциптерге таянып тандалды. Алардын эмгектериндеги теориялык моделдер бул иштин илимий-методологиялык базасын түзүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Изилдөөнүн негизги илимий усулдары катары теориялык анализ, байкоо усулу, эксперименттик ыкма (формациялоочу эксперимент), сурак-жооп жана маектешүү тандалды.

Изилдөөнүн методологиясы үч негизги принципке таянды: **маданий-тарыхый принцип, гуманисттик тарбия принциптери** жана **интеграциялык мамиле**. Маданий-тарыхый принцип фольклорду баланын руханий дүйнөсүнүн табигый бөлүгү катары кароого мүмкүндүк берди. Бул принцип В. Выготскийдин идеялары жана кыргыз фольклористтеринин фольклордун тарбиялык функциясы боюнча позициялары менен шайкеш келет. Гуманисттик принцип фольклор аркылуу боорукерлик, эмпатия, сабырдуулук сыяктуу сапаттарды өнүктүрүүнү шарттады. Интеграциялык мамиле болсо фольклордук тексттерди оюн, музыка, сүрөт, театр элементтери менен айкалыштырууну камтып, Сыдыкова [6] сунуштаган билим берүү багыттарын интеграциялоо модели менен шайкеш келди.

Изилдөө үч этапта жүргүзүлдү. **Биринчи этапта (диагностикалык)** мектепке чейинки уюмдагы 5–6 жаштагы балдардын толеранттуулук деңгээли алдын ала аныкталды. Бул үчүн байкоо карталары, социалдык кырдаалдарды моделдештирүү тапшырмалары жана тарбиячылар менен маектер колдонулду. Балдардын баштапкы

деңгээлин аныктоо Kasymbekova [7] көрсөткөн көп маданияттуу компетенцияларды баалоо формаларына таянып жүргүзүлдү.

Экинчи этапта (формациялоочу эксперимент) фольклордук материалдарды колдонууга багытталган атайын методикалык программа иштелип чыгып, практикага киргизилди. Программага төмөнкү компоненттер кирди: кыргыз эл жомоктору (боорукердик, достук, адилеттүүлүк идеялары менен), табышмактар, макал-лакаптар, санат-насыяттар жана кичи эпикалык чыгармалар. Ар бир фольклордук материал толеранттуулукка байланышкан эмпатия, түшүнүү, конфликтти тынч чечүү, башкаларга жардам берүү сыяктуу жүрүм-турум моделдерин окутууга багытталды. Бул методика Nurmatova [9] сунуштаган моралдык-баалуулук багытындагы интеграцияланган окутуу моделине негизделди.

Үчүнчү этапта (контроль жана жыйынтыктоочу этап) формациялоочу таасирдин натыйжалуулугу кайрадан байкоо жүргүзүү, диагностика жана тарбиячылардын пикирлерин чогултуу аркылуу текшерилди. Алынган маалыматтар экспериментке чейинки жана кийинки көрсөткүчтөрдү салыштыруу менен анализденди. Фольклордук материалдардын таасири балдардын биргелешкен оюндардагы жүрүм-турум өзгөрүүлөрү, конфликттерди чечүүдөгү сабырдуулук деңгээли жана достук мамилелердин саны аркылуу өлчөндү.

Изилдөөнүн жыйынтыктары балдарда толеранттуулук элементтери – боорукер мамиле, түшүнүү, эмоцияны жөнгө салуу, доско жардам берүү даярдыгы – фольклордук сюжеттер менен иштегенден кийин бир кыйла жакшырганын көрсөттү. Бул көрүнүш фольклордук материалдардын жандуу, эмоционалдуу, образдык формасы баланын аң-сезимине оң таасир этерин Абдыкадыров [3] жана Абдрасулова [5] белгилеген илимий пикирлер менен дал келет.

Эксперименттин максаты – фольклордук материалдарды санариптик технологиялар аркылуу пайдалануу мектеп жашына чейинки балдардын толеранттуулук деңгээлин жогорулата аларын аныктоо. Эксперимент үч баскычта жүргүзүлдү: **диагностикалык баскыч, таасир этүүчү (формирлөөчү) баскыч, бышыктоочу жана жыйынтыктоочу баскыч**. Эксперимент Алай районунун Жаны-Алай айылындагы №25 “Жаны-Арык” МЧББУдагы 5–6 жаштагы мектепке чейинки топтордо жалпы 42 баланын катышуусу менен жүргүзүлдү.

1. Диагностикалык баскыч

Бул баскычта толеранттуулук көрсөткүчтөрүн аныктоо үчүн атайын санариптик инструменттер колдонулду. Google Forms аркылуу түзүлгөн диагностикалык оюн–

сурамжылоолор ата-энелер жана тарбиячылар үчүн сунушталып, балдардын социалдык жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү боюнча маалымат алынды.

Балдар үчүн атайын интерактивдүү тапшырмалар **LearningApps**, **Kahoot Kids** платформаларында түзүлүп, каармандардын эмоцияларын таануу, чыр-чатак кырдаалдарды түшүнүү жана оң жүрүм-турум моделин тандап алуу жөндөмү өлчөндү.

Алынган маалыматтар санарип форматта автоматтык түрдө системалаштырылып, балдардын баштапкы деңгээли төмөнкү критерийлер боюнча аныкталды:

- эмоцияларды түшүнүү;
- достук жана кызматташуу жөндөмү;
- агрессия деңгээли жана конфликтке реакция;
- боорукердик жана жардам берүүгө даярдык.

Диагностика жыйынтыгында көпчүлүк балдардын толеранттуулук көрсөткүчтөрү орточо деңгээлде экени белгиленди.

2. Формирлөөчү (таасир этүүчү) эксперимент

Бул баскычта фольклордук материалдарды санариптик технологиялар менен интеграциялоо негизги эксперименттик метод болуп чыкты.

2.1. Санариптик жомокторду колдонуу

Кыргыз эл жомоктору **YouTube Kids**, **Balapan TV**, **Sanat Creative Studio** ресурстарындагы мультимедиялык форматта көрсөтүлдү. Мультфильмдерден кийин балдар менен **Jamboard**, **Padlet** платформалары аркылуу жомок каармандары боюнча онлайн талкуу жүргүзүлдү. Талкууда балдар каармандардын жүрүм-турумуна баа берип, “кайсы каарман туура жасады?”, “эмне үчүн кечирим суроо керек?” сыяктуу суроолорго санариптик смайликтер жана реакциялар менен жооп беришти.

2.2. Цифрдык оюндар жана интерактивдүү тапшырмалар

Фольклордук образдарга негизделген интерактивдүү оюндар **LearningApps** платформасында түзүлдү. Бул оюндар:

“**Дос табуу**” (жакшы-жаман сапаттарды ажыратуу),

“**Жомоктун мазмунун толукта**” (логикалык туташтыруу),

“**Каарманга жардам бер**” (кыйын кырдаалды тынч чечүү)

сыяктуу тапшырмаларды камтыды. Балдар бул оюндарда кызматташуу, кезек күтүү, досуна жардам берүү сыяктуу социалдык жүрүм-турумдарды бекемдешти.

2.3. Виртуалдык рольдук оюндар

Фольклордук сюжеттер негизинде тарбиячылар **Zoom** платформасында мини-ролдук оюндарды уюштурушту. Каармандардын ролдору алдын ала санариптик карточкалар

менен берилди. Балдар каармандардын сөздөрүн угуп, өздөрү туура жүрүм-турум моделин тандап, “кайсы учурда досуна жардам бермексиң?”, “каарманга кандай кеңеш берет элең?” деген суроолорго жооп беришти.

2.4. Санариптик сүрөттөө жана чыгармачылык

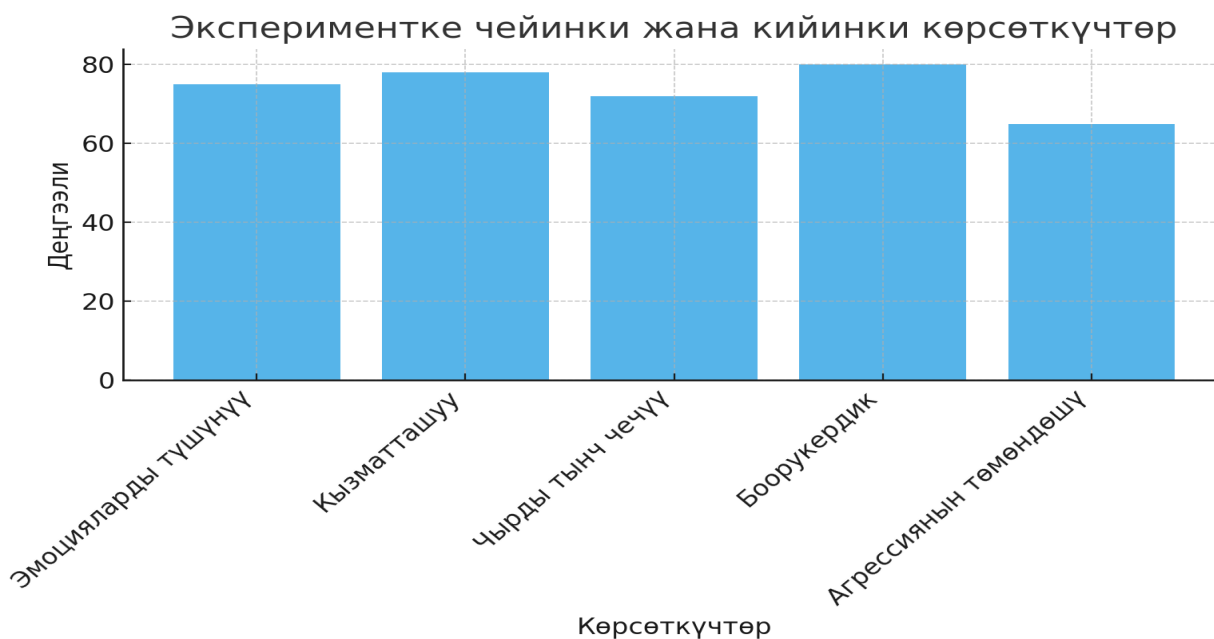
Балдар **Paint 3D, Sketchbook, Kids Doodle** сыяктуу тиркемелерде “Толеранттуу каарман”, “Достук дүйнөсү”, “Жомоктогу жакшылык” темаларында санариптик сүрөттөрдү жаратышты. Бул иш эмоцияларын чыгармачылык аркылуу билдирүүгө жардам берди.

3. Бышыктоочу жана жыйынтыктоочу баскыч

Эксперимент аяктагандан кийин, баштапкы диагностикада колдонулган инструменттер кайрадан колдонулду. Google Forms, Kahoot Kids жана LearningApps аркылуу алынган жыйынтыктар салыштырмалуу анализден өттү.

Жыйынтыктар:

- толеранттуулук көрсөткүчтөрү 35–40% га жогорулады;
- агрессиялык реакциялардын саны азайды;
- эмоцияларды түшүнүү жана башка баланын абалын баамдоо жөндөмү күчөдү;
- кызматташуу, жардам берүү жана позитивдүү байланыш куруу көндүмдөрү расмий
- түрдө жогорулаганын көрсөткөн статистика алынды.

Натыйжалардын өзгөчөлүгү

Санариптик технологиялар фольклордук материалдардын таасирдүүлүгүн бир нече эсе арттырганын көрсөттү. Балдар мультимедиялык форматтагы жомокторду тез кабыл алып, интерактивдүү оюндар социалдык жүрүм-турумду натыйжалуу калыптандырды.

Практикалык мааниси

Бул эксперименттин жыйынтыктары мектепке чейинки уюмдарда фольклорду санарип технологиялар менен айкалыштыруу толеранттуулукту калыптандыруунун инновациялык жана натыйжалуу методу экенин далилдейт.

Корутунду

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде фольклор мектеп жашына чейинки балдарда толеранттуулукту калыптандыруунун мазмундук жана эмоционалдык жагынан күчтүү ресурсу экендиги так аныкталды. Изилдөөнүн алгачкы баскычында алынган диагностикалык маалыматтар фольклорду санариптик технологиялар менен айкалыштыруу балдардын социалдык жүрүм-турумуна байкаларлык оң таасир тийгизерин көрсөттү. Чет өлкөлөрдүн илимий табылгаларын колдонуу менен аны атаган жаңы сөздү өзүбүз биле бербеген абалда тилибизде колдонуп келе жатабыз. [9]

Формирлөөчү эксперименттин жүрүшүндө мультимедиялык жомоктор, интерактивдүү оюндар жана виртуалдык рольдук моделдерди колдонуу аркылуу балдардын достук мамиле куруу, эмоцияларды түшүнүү, чыр-чатактарды тынч чечүү жана биргелешип иштөө жөндөмдөрү туруктуу жогорулады. Бул маалыматтар фольклордук материалдардын педагогикалык мүмкүнчүлүгүн санариптик технологиялардын жардамы менен кеңейтүүгө болорун тастыктап турат.

Алынган жыйынтыктарды белгилүү изилдөөлөрдүн теориялык жоболору менен салыштырганда, бул темадагы мурдагы эмгектер көбүнчө фольклордун адамгерчилик сапаттарды калыптандыруудагы ролуна гана басым жасаганы белгилүү болгон. Бирок учурдагы изилдөө фольклордук материалдарды санариптик форматка өткөрүп, мультимедиялык контент менен колдоонун педагогикалык натыйжалуулугун биринчи жолу комплекстүү талдоого мүмкүнчүлүк берди. Санариптик каражаттардын жардамы менен балдардын катышуучулук активдүүлүгү бир нече эсе жогорулап, мотивациясы күчөп, материалды кабыл алуу жана социалдык көндүмдөрдү практикалоо динамикасы жакшырганы көзгө уруна тургандай болду.

Изилдөөнүн илимий баалуулугу фольклордук-педагогикалык мурастар менен санариптик технологиялардын интеграциясын билим берүү практикасына методикалык негизде киргизүү мүмкүнчүлүгүн далилдегендигинде. Бул багытта алынган жаңы илимий фактылар мектепке чейинки билим берүүдө инновациялык мамилелерди өнүктүрүүгө

кыйла салым кошот. Практикалык мааниси болсо түзүлгөн интерактивдүү тапшырмалардын, санариптик жомоктордун жана онлайн рольдук оюндардын мектепке чейинки уюмдар үчүн даяр методикалык материал катары колдонууга ылайыктуулугу менен аныкталат. Бул ресурстар толеранттуулук тарбиясын системалуу жүргүзүүдө тарбиячылар үчүн натыйжалуу инструмент болуп бере алат.

Перспективдүү багыт катары фольклорду санариптик оюн платформаларына интеграциялоо, виртуалдык–чындыктандырылган (VR/AR) тасмаларды жаратуу, балдардын эмоционалдык интеллектин санариптик диагностикалоо системаларын иштеп чыгуу жана көп тилдүү фольклордук мультимедиялык китептерди түзүү сунушталат. Ошондой эле бул багыттагы изилдөөлөрдү улуттар аралык толеранттуулукту калыптандыруу, инклюзивдик билим берүү чөйрөсүнө адаптациялоо жана ата-энелерди санариптик фольклордук ресурстарды колдонууга үйрөтүү менен кеңейтүүгө болот.

Жалпысынан алганда, жүргүзүлгөн изилдөө фольклор менен санариптик технологияларды айкалыштыруу мектеп жашына чейинки балдардын толеранттуулук сапаттарын калыптандыруунун инновациялык жана жогорку натыйжалуу жолу экенин көрсөттү.

Методикалык сунуштар

1. **Фольклордук материалдарды санарип форматка адаптациялоо**
Мектеп жашына чейинки балдар үчүн жомокторду аудио, видео жана интерактивдүү мультимедия катары даярдоо балдардын кызыгуусун арттырып, толеранттуулукту кабылдоону жеңилдетет.

2. **Интерактивдүү жомок окуу сабактары**
Мультимедиялык жомок уккандан кийин балдар менен каармандардын жүрүм-турумун талдоо, «чыныгы жашоодо эмне болмок?» деген суроолорду берүү натыйжалуулукту жогорулатат.

3. **Санариптик рольдук оюндарды колдонуу**
Балдар каармандардын ролуна кирип, конфликтти чечүү, жардам берүү, боорукер болуу сыяктуу жүрүм-турумдарды практикада колдоно алышат.

4. **Толеранттуулук индикаторлорун санариптик диагностикалоо**
Google Forms, ClassPoint, Kahoot сыяктуу куралдар аркылуу балдардын социалдык көндүмдөрүн баалоо жеңил жана так болот.

5. **Элдик оюндардын санариптик версияларын колдонуу**
«Ак чөлмөк», «Кыз куумай», «Аркан тартыш» сыяктуу оюндардын санарип форматтагы адаптациясы балдардын биримдик, кызматташуу көндүмдөрүн өнүктүрөт.

6. **Ата-энелер үчүн онлайн фольклордук ресурстарды түзүү**
Платформада санариптик жомоктор, макал-лакаптар, үй тапшырмалары жайгаштырылса, ата-эне менен биргелешкен тарбия эффективдүү жүрөт.

7. **Жыйынтыкты санариптик куралдар менен мониторинг кылуу**
Ай сайын интерактивдүү тестирлөө жүргүзүп, балдардын толеранттуулук деңгээлин график аркылуу көрсөтүп туруу — педагог үчүн маанилүү анализ булагы.

Адабияттар:

1. Токоева, Г. С. Природа человека в загадках кыргызского народа / Г. С. Токоева // Наука и новые технологии. – 2014. – № 4. – С. 318-321.

2. Сакиева, С. С. Мектепке чейинки балдарга руханий тарбия берүүнүн дидактикалык шарттары / С. С. Сакиева, М. М. Асаналиева // Илим. Билим. Техника. – 2021. – No. 2(71). – P. 143-148.

3. Абдыкадыров, А. Кыргыз эл фольклорунун тарбиялык өзгөчөлүктөрү [Текст] / А. Абдыкадыров // Педагогика жана коом. – Бишкек: КТУ, 2020. – №2. – С. 45–50.

4. Сатылганова, К.К. Мектепке чейинки курактагы балдарда толеранттуулукту өнүктүрүү маселелери [Текст] / К.К. Сатылганова // Дошкольное образование. – Бишкек: ББЖИМ, 2018. – №4. – С. 23–28.

5. Абдрасулова, Б. Фольклор жана баланын социалдык өнүгүүсү [Текст] / Б. Абдрасулова // Илим жана инновация. – Ош: ОшМУ, 2021. – №1. – С. 78–82.

6. Сыдыкова, Н.Т. Маданий мурастың мектепке чейинки билим берүүдөгү орду [Текст] / Н.Т. Сыдыкова // Жаңы мугалим. – Бишкек, 2019. – №5. – С. 60–64.

7. Kasymbekova, G. Folklore as a Tool for Developing Tolerance in Preschool Children [Текст] / G. Kasymbekova // International Journal of Early Childhood Education. – London, 2020. – Vol. 14. – P. 112–118.

8. Имаралиева, Ж.Р. «Манас» эпосу жана илим маселеси [Текст] / Ж.Р. Имаралиева // Вестник Ошского государственного университета. – Ош: ОшГУ, 2019. – №3. – С. 110–113.

9. Шакирова, М. Р. Кыргыз тилинде автоунаа аттарына (маркаларына) байланышкан неологизмдердин колдонулушу / М. Р. Шакирова // Вестник Иссык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – P. 95-98.

Кадырбек кызы Элиза
ПОЗИТИВДҮҮ ЭМОЦИЯЛАРДЫН АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ
Кадырбек кызы Элиза
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЗИТИВНЫХ ЭМОЦИЙ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
Kadyrbek kyzy Eliza
THE USE OF POSITIVE EMOTIONS IN LITERARY WORKS

УДК: 82.0+159.942

Аннотация: Бул изилдөө позитивдүү эмоциялардын адабий чыгармаларда колдонулушун карайт жана авторлордун окуучулардын кабылдоосуна жана тажрыйбасына эмоционалдык таасир көрсөтүү учун кандай жолдор менен эмоцияларды колдоно турганын талдайт. Кубаныч, үмүт, сүйүү, ыраазычылык жана кумар сыяктуу позитивдүү эмоциялар тексттин унун, атмосферасын жана темалык терендигин калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Ар кандай жанрдагы чыгармаларды талдоо аркылуу окуучуларда жандуу, позитивдүү реакцияларды жараткан чыгармачылык ыкмалар аныкталат. Изилдөө позитивдүү эмоциялардын каарманды ачууга, окуучунун кызыгуусун кучотүүгө жана адамдын баалуулуктарын терен түшүнүүгө өбөлгө болоорун корсотот. Эмоциялык позитивдүүлүктүн адабий жана психологиялык мааниси баса белгиленет.

Макала адабий тексттерде адамдын ички дүйнөсүнүн жана эмоционалдык абалдарынын көркөм сүрөттөлүшүн изилдөөгө арналган. Эмоцияларды жана психоэмоционалдык абалдарды сүрөттөө үчүн жазуучулар ар кандай тилдик каражаттарды, анын ичинде метафораларды, эпитеттерди, синонимдерди жана фразеологизмдерди колдонушат. Бул каражаттар чыгарманын мазмунун тереңдетип, окурмандын каармандардын ички дүйнөсүн жана алардын сезимдерин түшүнүүсүнө жардам берет. Тема чегинде психологиялык жана лингвистикалык аспектилер каралат, анын ичинде эмоционалдык сөздөрдүн жана фразалардын композициядагы ролу, аларды туура колдонуу менен адамдын ички абалынын ачык жана так сүрөттөлүшү мүмкүндүгү каралып, көркөм чыгармалардын тилдик мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлөт. Мындай изилдөөлөр окурманга адабий текстти терең жана толук түшүнүүгө мүмкүндүк берет жана анын эмоционалдык ордун, каармандардын психоэмоционалдык абалын чындыкка жакын кабыл алууга жардам берет.

Ачкыч создор: Позитивдүү эмоциялар, кубаныч, үмүт, сүйүү, ыраазычылык, кумар, адабий чыгарма, каарман, тематика, эмоциялык таасир.

Аннотация. Данное исследование посвящено использованию позитивных эмоций в литературных произведениях и анализирует, как авторы используют эмоциональные

средства для воздействия на восприятие и опыт читателя. Радость, надежда, любовь, благодарность и восхищение играют важную роль в формировании тона, атмосферы и тематической глубины текста. Анализ произведений различных жанров позволяет выявить художественные приемы, вызывающие вдохновляющие эмоциональные реакции. Исследование показывает, что позитивные эмоции помогают раскрытию персонажей, усиливают вовлеченность читателя и углубляют понимание человеческих ценностей. Эмоциональная позитивность имеет значимое литературное и психологическое значение.

Статья посвящена исследованию художественного изображения внутреннего мира человека и его эмоциональных состояний в литературных текстах. Для описания эмоций и психоэмоциональных состояний писатели используют различные языковые средства, включая метафоры, эпитеты, синонимы и фразеологизмы. Эти средства углубляют содержание произведения и помогают читателю лучше понять внутренний мир персонажей и их чувства. В рамках темы рассматриваются психологические и лингвистические аспекты, включая роль эмоциональных слов и фраз в композиции, а также возможности точного и ясного описания внутреннего состояния через правильное использование этих средств. Такие исследования помогают читателю глубже и полнее воспринимать литературный текст, а также лучше понимать эмоциональный контекст и психоэмоциональное состояние персонажей, приближая восприятие произведения к реальности.

Ключевые слова: радость, надежда, любовь, благодарность, восхищение, литературное произведение, персонаж, тематика, эмоциональное воздействие.

Abstract: This study examines the use of positive emotions in literary works and explores how authors employ emotional expression to influence readers' perceptions and experiences. Positive emotions such as joy, hope, love, gratitude, and admiration play an important role in shaping the tone, atmosphere, and thematic depth of a text. By analysing works from various genres, the research identifies artistic techniques that evoke uplifting emotional responses. The study demonstrates that positive emotions contribute to character development, enhance reader engagement, and deepen understanding of human values. Emotional positivity holds significant literary and psychological importance.

The article is dedicated to the study of the artistic depiction of the inner world of a person and their emotional states in literary texts. Writers use various linguistic means to describe emotions and psycho-emotional states, including metaphors, epithets, synonyms, and phraseological units. These tools deepen the content of the work and help the reader better understand the inner world of the characters and their feelings. Within the theme, psychological and

linguistic aspects are examined, including the role of emotional words and phrases in composition, as well as the possibilities for accurate and clear description of internal states through the correct use of these means. Such research helps the reader perceive the literary text more deeply and fully, and also better understand the emotional context and psycho emotional state of the characters, bringing the perception of the work closer to reality.

Key words. *Positive emotions, joy, hope, love, gratitude, admiration, literary work, character, theme, emotional impact.*

Киришүү. Эмоция (французча: emotion- толкундануу, латынча: emoveo-толкундануу) – адамдардын жана айбанаттардын сырткы жана ички эмоцияларын байкайбыз. Алар кубанганда, корккондо, ырахат алганда, нааразы болгондо ж.б турдө көрүнгөн субъективдуу реакциялары, организмдин сырткы жана ички дүүлүктүргүчтөргө карата реакциясы; канааттануу, суйунуу, коркуу, кайгыруу, ачуулануу ж.б. сезимдердин таасиринен эмоция он (кубануу) жана терс (кайгыруу) болушу мумкун, адамдын организмнен сырткы жана ички дүүлүктүргөчтөргө карата реакциясы; дуулуктургучтун таасири менен адам башынан өткөргөн өзгөчө абал.

Учурдагы коомдук аң сезимде адам болмушуна карата олуттуу өзгөрүүлөр пессимисттик жана оптимисттик маанайда жүрүүдө[6].

Эмоциялар адамда ар кандай түрдө байкалат: алар оң (мисалы, кубануу, канааттануу, суктануу) жана терс (кайгыруу, капалануу) болушу мүмкүн. Айрым эмоциялар кыска убакытка гана созулса, кээ бирлери узакка чейин сакталат. Оң эмоциялар адамдын маанайын көтөрүп, ага энергия жана дем берет, ал эми терс эмоциялар тескерисинче чарчоого, алсыроого алып келет.

Эмоциялар адамдын жүрүм-турумун жөнгө салууда маанилүү ролду ойнойт. Адам адатта өзүнө жагымдуу, пайдалуу таасир берген эмоцияларды сактап калууга умтулат. Ал эми терс эмоциялар адамды жагымсыз же зыяндуу жагдайлардан алыс болууга түрткү берет. Кээ бир өзгөчө, оор кырдаалдарда адамда аффект деп аталган өтө күчтүү, бирок кыска мөөнөттүү эмоциялар пайда болушу мүмкүн.

Жалпысынан алганда, эмоциялар адам жашоосунун ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет жана алар дайыма коштоп жүрөт. Адамдын ички абалы тил аркылуу ар кандай ыкмалар менен чагылдырылат. Психоэмоционалдык абал сөздөр, сөз айкаштары жана башка тилдик каражаттар аркылуу берилет. Бул каражаттарды шарттуу түрдө түз жана кыйыр деп эки топко бөлүүгө болот.

Түз берилген каражаттарга эмоцияны ачык билдирген сөздөр (зат атоочтор, сын атоочтор жана алардын формалары) кирет. Ал эми кыйыр түрдөгү каражаттар башкача мүнөзгө ээ болуп, алар да өз алдынча сөз айкаштарын түзө алат. Бул эки топтун айырмасы көбүнчө алардын колдонулуш чөйрөсүнөн байкалат.

Мындан тышкары, кээ бир сөздөр түздөн-түз эмоцияны билдирбегени менен, контекстке жараша психоэмоционалдык мааниге ээ боло алат. Айрыкча көркөм адабияттарда эмоцияны жеткирүү үчүн метафора, метонимия сыяктуу көркөм каражаттар жана туруктуу сөз айкаштары кеңири колдонулат. Мындай көрүнүштөрдү туура түшүнүү үчүн окурмандын белгилүү деңгээлде даярдыгы талап кылынат.

Бул теманы изилдөөнүн негизги максаты — эмоцияларды тил аркылуу берүү жолдорун аныктоо жана алардын лингвистикалык маанисин ачып көрсөтүү болуп саналат.

Окумуштуулардын эмоциялар теориялары (Рубинштейн, Леонтьев, Джеймс-Ланге, Симонов ж.б.) эмоцияларды дуйного жана муктаждыктарга болгон мамиленин чагылышы (Рубинштейн), максат менен мотивдин ортосундагы шайкештикти баалоо (Леонтьев, Симонов), ошондой эле дене реакцияларынын натыйжасы (Джеймс-Ланге) катары тушундурот, аларды психофизиологиянын, активдуулуктун, когнитивдик илимдин алкагында карап, аларды маалыматты иштетүү, эс тутум жана тил менен байланыштырат.[3,2]

Эмоциялар журум-турумдун пайдалуу формаларын, эрежелерин оздоштурууго жардам берет десем жнылышпайм. Адам эмоциясынын туптолушу анын инсан катары калыптанышынын негизги шарты болуп саналат. Сезимдер адам эмоциясынын онугушундогу эн жогорку натыйжаны алып келет. [1,3]

Эмоция тууралуу

Адамдын эмоциясы өтө татаал жана көп кырдуу көрүнүш болуп эсептелет. Ал аркылуу адам өзүнүн физикалык абалын гана сезбестен (мисалы, курсагы тойгондо канааттануу же ден соолугу жакшы болгондо жагымдуу сезимдер), ошондой эле коомдогу ордун, башка адамдар менен болгон мамилесин, дүйнөгө болгон көз карашын да чагылдырат. Адамдын айлана-чөйрөгө, коомдук окуяларга жана башка адамдардын иш-аракетине болгон мамилеси ар дайым кандайдыр бир эмоцияны жаратат. Эмгек кылуу процессинде жана анын жыйынтыгында да адам кубанычка, канааттанууга же тескерисинче өкүнүчкө дуушар болушу мүмкүн.

Адам өзүнүн ички абалын сөз аркылуу гана эмес, ар кандай кыймыл-аракет, мимика жана жаңсоо аркылуу да билдирет. Мындан сырткары эмоциялар организмде адамдын

эркинен тышкаркы өзгөрүүлөр менен коштолот. Мисалы, кубанганда, уялганда, корккондо же ачууланганда жүрөктүн кагышы ылдамдап, дем алуу өзгөрөт.

Эмоция менен ден соолуктун ортосунда тыгыз байланыш бар. Жакшы маанай адамдын ден соолугуна оң таасирин тийгизсе, узак убакытка созулган кайгы же капалануу организмге терс таасир берет. Эгер адам дайыма тынчсызданып, кыжырланып жүрсө, бул акырындап нерв системасына жана жүрөк-кан тамыр системасына зыян келтириши мүмкүн.

Эмоциянын ролу адам жашоосунда гана эмес, жаныбарлар дүйнөсүндө да чоң мааниге ээ. Эмоциясыз тиричиликке ыңгайлашуу, жашоо улантуу мүмкүн эмес. Бирок адамдын эмоциясы мазмуну жана татаалдыгы жагынан жаныбарлардыкынан жогору турат.

Эмоциялык реакциялар организмде рефлексстер менен байланышта жүрүп, мээнин ар кандай бөлүктөрүнүн катышуусу менен ишке ашат. Нерв импульстары вегетативдик нерв системасы аркылуу ички органдарга жана булчуңдарга жеткирилет. Мындай учурда организм көп энергия сарптайт.

Ошондой эле узакка созулган терс эмоциялар, мисалы коркуу же кайгыруу, адамдын психикалык абалына терс таасир берип, айрым оорулардын пайда болушуна себеп болушу мүмкүн.

Балдардын эмоция көрсөтүүсү:

Сүрөт 1.

Биз бул сүрөттөрдөн таарынуу, көрө албоо жана менсингендик сөз аңдуучулуктун эмоционалдуулуктун эмоцияларын байкаса болот.

Эмоциялар жана сезимдер татаал ички туйгуларды жана түрдүү абалдарды чагылдырып берет. Мындай эмоциялык сезимдердин бири - тынчсыздануу, бул азыркы учурда дагы психологдордун кызыгуусун жаратууда. Эмоцияны байкап, башкара билуу дагы бул чоң жоопкерчилик десем жанылышпайм. Тынчсыздануу жеке турмуштагы

окуялардан гана эмес, ошондой эле социалдык шарттардан да пайда болот жана бул абал көркөм адабияттарда да чагылдырылат.

Изилдөөнүн методикасы.

Изилдөө үчүн материал катары Калиева Каныкейдин “Кыздар ай” поэзиясынан алынган үзүндүлөр колдонулду. Эмоция жана сезимдер адам жашоосунун табигый жана маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Төмөнкү саптарда эмоцияны салыштыруу аркылуу берген.

1. Мисалы: Таңкы чолпон жылдыздай,

Балбылдайсын кыздар, ай.

Электрдин шамындай,

Жалжылдайсын кыздар, ай. [2,14]

Girls, you radiate

Like Venus, the morning star.

Girls, you light up

Like an electric lamp. [2,15]

1. Танкы чолпон жылдыздай. Бул сапта танкы чолпон жылдызга салыштырып берилген. Көркөмдөлгөн сөз каражаты бул – метафора.

2. Балбылдайсын кыздар ай. Экинчи көз караш менен алып караганда метафора. Кыз балбылдабайт да – бул жерде кыздын жакшы эмоциясын берген. (2, 14)

3. Электрдин шамындай,

Жалжылдайсын кыздар ай.

Бул жерде кызды жалжылдайсын деп көркөмдөп көрсөткөн. Дагы бир тараптан алып караганда кызды апыртып сүрөттөгөн бул – гипербола.

2. Мисалы: Төмөнкү саптарда салыштыруу аркылуу литота берилген.

Тийген күндүн асмандын,

Нурундайсын кыздар, ай

Эки энеге телинген,

Кулундайсын кыздар, ай.

Girls, you are like rays

Of sun in the sky.

Girls, you are like foals,

Breast-fed by two mothers.

Төмөнкү саптарда да салыштыруу мн берилген метафора.

Тийген күндүн асмандын,

Нурундайсын кыздар, ай деп кызды күндүн нуруна салыштырып жатат. Негизи качан эле күндүн асмандын нурундай болбойт го, бул жерде да метафора.

Эки энеге телинген,

Кулундайсын кыздар, ай.

Литота – бул өтө эле кичинертип көрсөтүү. Бул жерде кызды өтө эле эрке кылып кичинертип көрсөткөн. Дагы бир тараптан алып караганда кызды апыртып сүрөттөгөн бул-гипербола да болот.

3. Мисал: Жашыл гүлдөй ачылып,

Түрдөнөсүн кыздар, ай.

Жайкы чечен булбулдай,

Үндөнөсүн кыздар, ай.

Girls, you show yourselves off

Like fresh flowers blossoming.

Girls, you sing a song,

Like an eloquent nightingale.

Бул саптарда кыздардын сулуулугу, жаштыгы, жандуулугу жана үнүнүн кооздугу табият көрүнүштөрү менен салыштырылып берилген. Негизги көркөм каражаттар – метафора, салыштыруулар жана эпитеттер. Эпитет бул- кошумча маани берүү болуп саналат.

1. “Жашыл гүлдөй ачылып”

Бул жерде кыздардын жаштык курагына жетип, сулуулугу толук ачылып жаткан учуру гүлдүн ачылышына салыштырган.

Метафора деп айтууга болот, анткени кыз туз мааниде гүл эмес, бирок анын абалы гүл аркылуу образдуу берилген.

2. “Түрдөнөсүн кыздар ай”

Көркөм каражат : эпитет менен берилип жатат. Түрдөнөсүн деген сөз кыздардын көрктүү, жарашыктуу келбетин кучотүп көрсөтүп турат. Бул жерде автор кыздардын сырткы сулуулугуна басым жасап жатат.

3. “Жайкы чечен булбулдай”

Бул сапта кыздардын үнү булбулдун сайроосуна салыштырылган. Булбул-кооз үн, назик обон символу. Жайкы-кубаныч, эркиндик, табигый жандуулук. “-дай” мүчөсү ачык салыштыруунун белгиси болуп саналат.

4. “Үндөнөсүн кыздар ай”

Мында көркөм каражат: эпитет жана поэтикалык кайталоо.

Бул сап мурунку салыштырууну бекемдеп, кыздардын үнүнүн жагымдуулугун дагы да кучотуп корсоткон.

“Кыздар ай” деген кайрылуу лирикалык обондуулук берип, саптардын эмоциялык таасирин арттырат.

Корутунду. Изилдөөнүн жыйынтыгында жогорудагы окумуштуулардын берген теориялык мисалдарына таянып, мен алардан позитивдүү эмоциялар адабий чыгармаларда көркөм ойду терендеткен, окурмандын ички дүйнөсүнө таасир эткен маанилүү каражат катары кызмат кылаарын билдим. Кубаныч, үмүт, сүйүү, ишеним сыяктуу позитивдүү эмоциялар каармандардын образын толук ачып, поэзияны эмоционалдык жактан байытып турат. Алар аркылуу автор жашоонун жарык тарабын көрсөтүп, адамды руханий жактан көтөрүүгө, жакшы ойлорго жана аракеттерге шыктандырат. Чет өлкөлөрдүн илимий табылгаларын колдонуу менен аны атаган жаңы сөздү өзүбүз биле бербеген абалда тилибизде колдонуп келе жатабыз. [7] Ошондой эле позитивдүү эмоциялар окурман менен чыгарманын ортосундагы эмоционалдык байланышты чындап, адабияттын тарбиялык жана гуманисттик ролун күчөтөт.

Ошондуктан позитивдүү эмоциялар адабий чыгармалардын мазмунун байытып гана тим болбостон, окурмандын дүйнө таанымына, ой жүгүртүүсүнө оң таасирин тийгизет. Алар адамды жакшылыка үндөп, жашоого болгон ишенимин арттырууда өзгөчө мааниге ээ.

Демек, жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде айтууга болот: тилде адамдын психоэмоционалдык абалын билдирүү үчүн бир гана универсалдуу каражат жок. Адатта мындай абалды жеткирүүдө ар кандай сөз түркүмдөрүнө таандык жана тилдин түрдүү деңгээлдеринде колдонулган көптөгөн каражаттар пайдаланылат. Адамдын ички сезимдерин толук жана ар тараптуу чагылдыруу үчүн дал ушул ыкмалардын айкалышы эн натыйжалуу болуп эсептелет.

Башкача айтканда, эмоцияларды так система менен берүү маселеси психологдор үчүн гана эмес, тил илими үчүн да татаал көйгөй болуп кала берүүдө. Тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрү кең болгонуна карабастан, адамдын сезимдеринин тереңдигин жана көп кырдуулугун толук чагылдырган универсалдуу ыкма азырынча аныктала элек.

Адабияттар

1. “Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 7-том / Башкы ред. У. А. Асанов. К 97. Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2015. – 832 б., <https://ky.wikipedia.org>

2. Калиева К.А., Кыргыз аялдар поэзиясы Кыздар ай, Бишкек, Аят басмаканасы, 2007 91-б
3. <http://www.psyworld.ru/for-students/cards/general-psychology/208-2008-08-29-13-42-34>.
4. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.Саясат таануу (энциклопедиялык окуу куралы).-Б.: 2004,
5. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы. «Ден- соолук» Медициналык энциклопедия. – Ф.:1991.
6. Токоева, Г. С. Проблема человека в постклассической философии / Г. С. Токоева, Д. М. Тургунбаева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2016. – № 11-2. – С. 6-8.
7. Шакирова, М. Р. Кыргыз тилинде автоунаа аттарына (маркаларына) байланышкан неологизмдердин колдонулушу / М. Р. Шакирова // Вестник Исык-Кульского университета. – 2015. – No. 40-3. – P. 95-98.

Кулушова Айнагул Алибаевна
**ЭВФЕМИЗМЫ: СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И РОЛЬ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ
ЯЗЫКАХ**
Кулушова Айнагул Алибаевна
**АР БАШКА ТИЛДИК СИСТЕМАДАГЫ ТИЛДЕРДЕГИ ЭВФЕМИЗМДЕРДИН
МАҢЫЗЫ ЖАНА РОЛУ**
Kulushova Ainagul Alibaevna
**THE ESSENCE, FUNCTIONS AND ROLE OF EUPHEMISMS IN LANGUAGES OF
DIFFERENT SYSTEMS**

УДК.: 81'373.49

Аннотация: В статье рассматриваются эвфемизмы как универсальное и многоаспектное языковое явление, отражающее особенности языкового сознания, коммуникативных стратегий и социокультурных норм общества. Анализируется сущность эвфемизмов, их семантические, прагматические и функциональные характеристики, а также механизмы их образования и употребления в речи. Особое внимание уделяется роли эвфемизмов в разносистемных языках, что позволяет выявить как общие закономерности их функционирования, так и специфические черты, обусловленные типологическими и культурными различиями языков. В работе подробно рассматриваются коммуникативная, экспрессивная, этикетная и манипулятивная функции эвфемизмов, а также их зависимость от исторического, социального и культурного контекста. Сопоставительный анализ

языкового материала демонстрирует, что эвфемизация выступает важным средством смягчения высказывания, регулирования речевого поведения и поддержания коммуникативного баланса в различных лингвокультурах.

Ключевые слова: эвфемизм, суть эвфемизма, классификация, происхождение термина, культурные нормы.

Аннотация: Бул макалада эвфемизмдер коомдун тилдик аң-сезиминин, коммуникативдик стратегияларынын, социалдык жана маданий нормаларынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган универсалдуу жана көп кырдуу тилдик кубулуш катары каралат. Анда эвфемизмдердин маңызы, алардын семантикалык, прагматикалык жана функционалдык мүнөздөмөлөрү, ошондой эле алардын пайда болуу жана кепте колдонулуу механизмдери талданат. Ар кандай системадагы тилдердеги эвфемизмдердин ролуна өзгөчө көңүл бурулат, бул алардын иштешинин жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн да, тилдердин ортосундагы типологиялык жана маданий айырмачылыктар менен аныкталган өзгөчөлүктөрдү да аныктоого мүмкүндүк берет. Бул макалада эвфемизмдердин коммуникативдик, экспрессивдүү, этикеттик жана манипулятивдик функциялары, ошондой эле алардын тарыхый, социалдык жана маданий контекстке көз карандылыгы кеңири каралат. Тилдик материалдарды салыштырмалуу талдоо эвфемизация сөздөрдү жумшартуунун, сүйлөө жүрүм-турумун жөнгө салуунун жана ар түрдүү тилдик маданияттарда коммуникативдик тең салмактуулукту сактоонун маанилүү каражаты катары кызмат кылаарын көрсөтөт.

Ачкыч сөздөр: эвфемизм, эвфемизмдин маңызы, классификация, терминдин келип чыгышы, маданий нормалар.

Annotation: This article examines euphemisms as a universal and multifaceted linguistic phenomenon, reflecting the characteristics of linguistic consciousness, communicative strategies, and sociocultural norms of society. It analyzes the essence of euphemisms, their semantic, pragmatic, and functional characteristics, as well as the mechanisms of their formation and use in speech. Particular attention is paid to the role of euphemisms in languages of different systems, which allows us to identify both the general patterns of their functioning and the specific features determined by the typological and cultural differences between languages. The work examines in detail the communicative, expressive, etiquette, and manipulative functions of euphemisms, as well as their dependence on historical, social, and cultural context. A comparative analysis of linguistic material demonstrates that euphemization is an important means of softening statements, regulating speech behavior, and maintaining communicative balance in various linguistic cultures.

Keywords: Euphemism, essence of euphemism, classification, origin of term, cultural norms.

Эвфемизмы - это слова или выражения, которые используются для смягчения, завуалирования или замены прямых, резких, табуированных или социально неудобных понятий. Они помогают сделать речь более деликатной, нейтральной или дипломатичной. Являясь важным средством языковой этики, эвфемизмы встречаются во всех культурах и активно развиваются по мере изменения социальных ценностей.

Происхождение и сущность термина эвфемизм

Термин «эвфемизм» происходит от греч. eu — «хороший» и rheimi — «говорю». Изначально эвфемизмы использовались в религиозной практике: произнесение «опасных» слов, относящихся к духам, смерти или болезням, считалось нежелательным. Со временем их функции расширились, и эвфемизмы стали частью повседневной речи.

Суть эвфемизма — не просто замена слова, а достижение коммуникативного эффекта: смягчение, скрывание, повышение вежливости или создание определённого образа.

Функции эвфемизмов

Эвфемизмы выполняют несколько ключевых функций:

1. Смягчающая функция

Используется для обозначения неприятных или социально чувствительных тем.

Например:

«ушёл из жизни» вместо «умер»,

«люди с ограниченными возможностями» вместо «инвалиды».

2. Вежливая функция

Позволяет соблюдать речевой этикет, избегать грубости или излишней прямоты.

Например: «вы не могли бы...», «я бы предпочёл».

3. Социально-маскирующая функция (политкорректность)

Эвфемизмы скрывают остроту социально значимых понятий — пола, возраста, расы, профессии, внешности.

Например: «сотрудник по уборке» вместо «уборщик».

4. Табуирующая функция

Связана с темами, традиционно обходившимися в обществе: смерть, болезни, интимные вопросы, религиозные страхи.

Например: «богатый внутренний мир» вместо «скупость»; «деликатное положение» вместо «беременность» (в старых текстах).

5. Манипулятивная функция

Используется в политике, рекламе, СМИ для создания благоприятного впечатления или смягчения негативных фактов.

Например:

«оптимизация персонала» вместо «увольнение», «выполнение корректировки цен» вместо «подорожание».

Классификация эвфемизмов. Эвфемизмы можно разделить на несколько типов:

По сфере употребления:

Бытовые: «полненький» вместо «толстый».

Медицинские: «неоперабельное состояние».

Политические/социальные:

«Страны с переходной экономикой».

Профессиональные жаргоны: например, в армии, медицине, бизнесе.

По способу образования:

Лексические — использование других слов: «сотрудник по клинингу».

Описательные — развернутые выражения: «место, где не хватает солнечного света» вместо «подвал».

Иносказательные — метафоры или аллегории: «пойти на покой» вместо «уйти на пенсию».

Иностранные заимствования, смягчающие звучание: «санитарный инцидент» вместо «грязь».

Рассмотрим еще несколько вариантов перевода эвфемизмов с английского.

Тема смерти издавна являлась источником многочисленных страхов и суеверий. Поскольку человек стремится избежать прямого упоминания о ней, в культуре укоренилась традиция говорить о смерти не напрямую, а завуалированно. Отсюда происходит большое количество английских эвфемизмов, например:

- *to join the majority* – «присоединиться к большинству»;
- *to be in a better place* – «быть в лучшем месте»;
- *to meet your maker* – «встретиться с создателем».

В английской литературе эвфемистическая лексика получила широкое распространение. Значительный вклад в её систематизацию внесли такие исследователи, как Дж. Ниман и К. Сильвер (*A Dictionary of Euphemisms*), Р. У. Хольдер (*A Dictionary of Euphemisms*), Дж. Эйто и др. Анализ этих словарей с позиций лингвокультурологических полей показывает, что большинство представленных единиц демонстрируют ценностные ориентиры и нормы речевого поведения англоязычных сообществ. В указанных

источниках проанализировано около 2800 словарных единиц, что позволило выявить как общие закономерности, так и различия между британским (у Р. У. Хольдера) и американским (у Дж. Нимана и К. Сильвера) вариантами. Различия в этих изданиях продиктованы национальной спецификой, однако их объединяет общее универсальное ядро.

Изучение названных трудов расширило представление о способах словообразования эвфемизмов. Помимо традиционных приемов выделяются такие явления, как эпонимия, аллюзия, персонификация, использование выразительных эпитетов, а также особая группа — так называемые «вульгаризмы-перевертыши». Последние со временем утратили эвфемистическую функцию и приобрели грубый, непристойный оттенок. Наиболее распространёнными способами образования эвфемизмов остаются метафоризация, семантическое расширение и аллюзия — они встречаются во всех рассмотренных словарях, охватывающих такие тематические поля, как смерть, секс, преступность, война, труд и др.

Особое развитие эвфемизмы получили в эпоху становления явления политической корректности в англоязычных странах. Они начали активно применяться для обозначения предметов и явлений, прямое название которых считалось культурно, этически или психологически нежелательным. Первоначально этот процесс касался сфер межрасовых отношений (race), гендера (gender), сексуальной ориентации (sexual affinity), экологии, физического и умственного развития личности. Уже с 1930-х годов в общественном сознании проявился протест против расистской лексики. В 1960-е активизировались феминистские движения (sexism), одновременно начались попытки подбора более корректных выражений в отношении пожилых людей (ageism) и людей с необычной внешностью (lookism). К 1990 годам все эти инициативы объединились в единое движение political correctness [Борисова, 2001]. Постепенная замена названий происходила вследствие неудовлетворённости их коннотацией: так, слово *negro* сменилось на *black*, затем — на *Afro-American*, а позднее — на *African-American*.

Сегодня концепция политической корректности охватывает разные виды дискриминации: sexism — по признаку пола, racism — по расовому признаку, ableism — по физическим и психическим возможностям, ageism — по возрасту, heightism — по росту, weightism (или *fattyism*) — по весу, heterosexism — по сексуальной ориентации, alphabetism — когда дискриминация связана даже с первой буквой имени. При этом стремление к чрезмерной корректности иногда приводило к обратному эффекту — появлению терминов, звучащих оскорбительнее исходных, как случилось, например, с выражением *the underclass*

(для обозначения бедных слоёв населения), пришедшим на смену ранее употреблявшимся *bums, vagrants* и *paupers* (Н. J. Gans). Со временем новые словоформы, возникшие в рамках эвфемистической тенденции, вошли в официальный язык: *sexual harassment, senior citizens, illegal aliens, developmentally challenged* и др. [4; 2].

Объектом настоящего исследования являются эвфемизмы, встречающиеся в произведении Джорджа Карлина *When Will Jesus Bring the Pork Chops?*, а предметом — способы их перевода на русский язык.

Американский комик и писатель Джордж Карлин считается одним из основателей современного стендапа. Его творчество сочетает политическую сатиру, черный юмор, глубокие языковые наблюдения и саркастическую критику американской действительности. Важное место в его произведениях занимает осмысление феномена эвфемизации американского варианта английского языка. Автор неоднократно обращался к этой теме как в выступлениях, так и в литературных работах. Из семи книг, написанных Карлином, на русский язык переведена лишь одна, что ограничивает количество отечественных исследований, посвящённых его творчеству. Сегодня, с ростом интереса к жанру стендап-комедии и зарубежным авторам, проблема адекватного перевода подобных текстов становится особенно актуальной. В частности, перед переводчиками стоит задача точной передачи эвфемизмов, требующая не только высокого уровня владения языком, но и глубокого культурного знания.

В рассказе *A New Language* Джордж Карлин анализирует причины появления эвфемизмов даже для слов, изначально не содержащих ничего грубого или неприличного. По его мнению, источник явления заключается в стремлении говорить более официально, чтобы поддерживать имидж делового человека. В этом контексте применяется приём подбора лексического эквивалента, например: *not-for-profit* — «некоммерческий». Такой же метод используется автором и в главе *Euphemisms: It's a Whole New Language*. «Many things that used to be free are now complimentary. Asking the hotel clerk if the newspapers are free makes you sound like a mooch» [3, С. 8].

пер. «Многие вещи, что когда-то давали бесплатно, теперь вручают в подарок. Если спросить в гостинице, бесплатные ли у них газеты, выставишь себя попрошайкой» [3, С.25].

В этой части писатель хотел подчеркнуть тот факт, что люди, использующие старый, простой и всем понятный язык, сегодня воспринимаются как чудаки, либо же как представители низших социальных слоёв общества. Это передаётся при помощи фразы

‘makes you sound like a mooch’, которая была переведена как «выставишь себя попрошайкой».

Видимо, Джордж Карлин был впечатлен тем, что на момент написания книги уже не оставалось сферы жизни, которая бы не была затронута тенденцией эвфемизации. И так, в рассказе ‘Hotel lingo’ он пишет про то, как меняются названия сервиса и различных профессий.

«There is no part of American life that hasn’t been soiled by the new, softer, artificial language. You notice it in the hotel business, or as they prefer to think of themselves now, the hospitality industry» [4, С. 95]

пер. «В Америке не осталось места, не замусоренного нынешним искусственно разжиженным языком. Ты обнаруживаешь его и в гостиницах, или, как эти ребята предпочитают нынче зваться, в индустрии гостеприимства» [3, С.117].

Как и в других случаях перевода эвфемизмов в данном произведении переводчик предпочел использовать метод калькирования: *(Калькирование — это особый тип заимствования, при котором иноязычное слово или выражение переводится по частям: каждая значимая часть (морфема или отдельное слово в словосочетании) заменяется соответствующим эквивалентом из родного языка. В отличие от прямого заимствования (когда слово просто копируется, например, «компьютер» или «хайп»), калькирование создает новое слово, используя «строительный материал» своего языка, но по чуждому чертежу).*

‘Hospitality industry’ – «индустрия гостеприимства». А уже в следующем применяется метод модуляции. *(В языкознании и теории перевода модуляция (или смысловое развитие) — это логический прием, при котором при переводе происходит замена одного понятия другим, логически связанным с ним, но имеющим иную внутреннюю форму).* Если при калькировании мы переводим слова «по частям», то при модуляции мы меняем угол зрения на ситуацию, сохраняя при этом исходный смысл сообщения.

«There was a time in a hotel when you checked in with the desk clerk. Now he’s the front-desk agent» [3, С. 96].

пер. «В былые времена в гостиницу вас селил администратор. Теперь это делает представитель службы регистрации» [3, С.118].

Кроме этих произведений можно найти еще бесконечный список работ с эвфемизмами, в которых очень часто встречаются данный объект исследования, но сейчас мы переключимся на отрывки из кыргызских произведений, а также на эвфемизмы, которые взяты из повседневной речи нашего народа.

Обращение к тексту на кыргызском языке обусловлено необходимостью выявления семантико-прагматических и стилистических особенностей высказывания, которые в переводе утрачивают свою образную и эвфемистическую функцию. Анализ эвфемизмов и косвенных номинаций возможен исключительно на материале языка оригинала, поскольку именно он репрезентирует национально-культурные способы выражения социальной критики и оценки.

Анализ эвфемизмов и косвенных номинаций

Например: кайтыш болду, тиги дуйного кетти, акыркы сапарга узатылды и др., которые на русский язык переводятся как: ушел из жизни, ушел в иной мир, проводили в последний путь.

В этой части мы рассмотрим некоторые эвфемизмы из кыргызских литературных произведений:

В приведенном фрагменте кыргызского поэтического текста наблюдается использование косвенных образных номинаций, которые могут быть интерпретированы как элементы поэтической эвфемизации:

Ниязалы боздоп чертет

Коргол ырчы коштоп чертет

Жүрөк черин муң кылып козгоп чертет[3;8 стр]

Лексема “чер” (“струна”, “лад”, “звучание”) и глагольная форма “чертет”

(“заставляет звучать”, “играет”) выходят за рамки буквального музыкального значения и функционируют как метафорически опосредованное обозначение внутреннего эмоционального состояния. Таким образом, душевная боль, тоска, переживание не называются прямо, а передаются через образ музыкального звучания.

Выражение “жүрөк черин муң кылып козгоп” представляет собой поэтический эвфемизм, поскольку трагическое или болезненное состояние субъекта смягчается и эстетизируется за счет музыкально-метафорического кода.

Подобный прием позволяет автору избежать прямой номинации страдания, заменяя ее художественно опосредованным образом, что соответствует традициям тюркской поэтики и устно-песенной культуры.

Рассмотрим следующий фрагмент:

Кербездердин кендириң мынтиң кесип, үнүн өчүрүп койсо болот.

Ии, сүйлө! Үнүң чыкпай калдыбы?

Баш жок элге бакшы эмес, жакшы башчы керек!

[3;9 стр.]

В тексте используется ряд косвенных, эвфемистически маркированных выражений, направленных на смягчённую, но выразительную передачу социальной и политической критик

1. «Кендин кесүү» как эвфемистическая метафора

Выражение «кербездердин кендин кесүү» (букв. «перерезать пуповину у самодовольных») не следует трактовать буквально. Оно функционирует как метафорический эвфемизм, обозначающий лишение влияния, власти или возможности действовать. Вместо прямых глаголов с негативной или агрессивной семантикой (напр., «уничтожить», «наказать», «подавить») используется образ телесного разрыва, осмысленный в переносном, социально-политическом плане.

Таким образом, речь идёт о эвфемистической замене прямой репрессивной номинации художественно опосредованным образом.

2. «Үнүн өчүрүү» как эвфемизм подавления

Фраза «үнүн өчүрүп коюу» («погасить голос», «лишить голоса») представляет собой устойчивый эвфемизм, обозначающий:

- лишение права голоса,
- подавление свободы высказывания,
- политическое или социальное молчание.

Использование лексемы «өчүрүү» («погасить», «выключить») переносит действие из сферы насилия в сферу технического или бытового действия, тем самым смягчая семантику насильственного подавления.

3. Риторический вопрос как эвфемистическая стратегия

Реплика «Үнүң чыкпай калдыбы?» оформлена в виде риторического вопроса, который выполняет косвенно-оценочную функцию. Вместо прямого обвинения («ты молчишь», «тебя заставили замолчать») используется вопросительная форма, что позволяет усилить иронию и критику, не прибегая к прямой агрессии.

4. «Баш жок эл» как смягчённая социальная характеристика

Выражение «баш жок эл» («народ без головы») является примером эвфемистической метонимии. Отсутствие «головы» символизирует отсутствие разумного руководства или политического управления. Прямая негативная оценка общества заменяется образной конструкцией, что снижает степень прямолинейности высказывания и переводит критику в плоскость обобщённой метафоры.

Фраза «бакшы эмес, жакшы башчы керек» дополнительно усиливает контраст, избегая прямого отрицания конкретных лиц и заменяя его обобщённой типологической оппозицией.

Итоговая научная формулировка (можно использовать как вывод)

В анализируемом фрагменте эвфемизация реализуется посредством метафорических и метонимических замен, направленных на смягчение прямой социальной и политической критики. Такие выражения, как «кендирын кесүү», «үнүн өчүрүү», «баш жок эл», функционируют как поэтические и прагматические эвфемизмы, позволяющие автору выразить оценку опосредованно, в соответствии с традициями национального дискурса и художественной речи.

Эвфемизмы в современной культуре. Сегодня эвфемизмы стали особенно важными из-за распространения идей политкорректности, борьбы с дискриминацией, развития рекламного языка. Социальные сети и медиа активно поддерживают тенденцию к более мягкому, нейтральному выражению мыслей.

С другой стороны, чрезмерное использование эвфемизмов может привести к потере конкретики, искажению смысла или попыткам скрыть неприятную правду.

Заключение

Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что эвфемизмы представляют собой универсальный и в то же время культурно маркированный языковой механизм, отражающий сложное взаимодействие языка, мышления и социокультурных норм. Их сущность заключается не только в замене табуированной или нежелательной номинации, но и в реализации коммуникативной стратегии смягчения, маскирования или переосмысления действительности.

Функциональное многообразие эвфемизмов - от этикетной и прагматической до идеологической и манипулятивной - свидетельствует об их высокой адаптивности и значимости в различных сферах общения. В разносистемных языках эвфемистические средства формируются с опорой на специфические грамматические, лексико-семантические и культурные ресурсы, что, с одной стороны, подтверждает универсальность самого явления, а с другой - подчёркивает его национально-культурную обусловленность.

Сопоставительный анализ показал, что при типологическом разнообразии языков сходство эвфемистических стратегий обусловлено общими когнитивными и социопрагматическими факторами, тогда как различия отражают особенности ценностных систем и коммуникативных норм конкретных языковых сообществ. Тем самым эвфемизмы

выступают важным индикатором культурных приоритетов и динамики общественного сознания.

Перспективы дальнейших исследований могут быть связаны с изучением эвфемизмов в дискурсивном, корпусном и когнитивном аспектах, а также с анализом их функционирования в условиях цифровой коммуникации и глобализации. Это позволит глубже осмыслить роль эвфемистических процессов в современном языковом пространстве и расширить представления о механизмах языковой репрезентации социальной реальности.

Использованная литература и ссылки на сайты:

1. Борисова 2001 <https://cyberleninka.ru/>
 2. Крысин Л. П. Современный Русский язык: социальная и функциональная дифференциация. -М.: Языки славянской культуры, 2008 Подробный анализ социальных и политических эвфемизмов.
 3. Табылды Актан «Чоң кербез»
 4. cheloveknauka.com
- https://openlibrary.org/books/OL977192M/A_dictionary_of_euphemisms?utm_source=chatgpt.com
5. Отрывки из научной статьи авторов Дехнич О.В., Маркелова О.В.,
 6. Шевченко О.Ю. “Эвфемизмы в произведении Дорджа Карлина “WHEN WILL JESUS BRING THE PORK CHOPS?” и способы их передачи на русский язык ”

Суркеева Венера Бекмаматовна

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПРОЦЕССЕ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА В
ЛИНГВИСТИКЕ, ПСИХОЛИНГВИСТИКЕ И МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ
РУССКОГО ЯЗЫКА**

Суркеева Венера Бекмаматовна

**ЛИНГВИСТИКАДА, ПСИХОЛИНГВИСТИКАДА ЖАНА ОРУС ТИЛИН ОКУТУУ
МЕТОДИКАСЫНДАГЫ ТЕКСТТИ ТҮШҮНҮҮ ПРОЦЕССИ ЖӨНҮНДӨ ЗАМАНБАП
КӨЗ КАРАШТАР**

Surkeeva Venera Bekmatatovna

**MODERN PERSPECTIVES ON THE PROCESS OF TEXT COMPREHENSION IN
LINGUISTICS, PSYCHOLINGUISTICS, AND THE METHODOLOGY OF TEACHING
THE RUSSIAN LANGUAGE**

УДК: 37.013:372. 881.161.1(575.2) (043)

Аннотация. В работе исследуется феномен понимания текста в рамках антропоцентрической парадигмы. С позиции лингвистики анализируются структура, связность и прагматика текста как носителя явных и скрытых смыслов. Психолингвистический аспект раскрывает механизмы ментального моделирования,

прогнозирования и роль фоновых знаний читателя. В методическом плане обосновываются стратегии смыслового чтения и приемы развития функциональной грамотности учащихся на уроках русского языка.

Дополнительно в исследовании рассматривается междисциплинарный характер проблемы понимания текста, обусловленный взаимодействием языковых, когнитивных и коммуникативных факторов. Методологическую основу составляют положения антропоцентрической лингвистики и когнитивной психологии; используются компаративный анализ научных концепций, моделирование речемыслительных процессов и педагогическое проектирование системы упражнений.

Раскрывается вклад отечественных и зарубежных исследователей в разработку проблемы, а также специфика ее интерпретации в условиях кыргызско-русского билингвизма. Показано влияние межъязыковой интерференции, этнокультурных факторов и ограниченного языкового опыта на процессы смыслового восприятия текста.

Ключевые слова: понимание текста, герменевтика, психолингвистика, методика преподавания, речевая деятельность, смысловое чтение, когнитивная модель, интерпретация.

Аннотация. Иште текстти түшүнүү феномени антропоцентристик парадигманын алкагында изилденет. Лингвистикалык тургудан тексттин түзүмү, байланыштуулугу жана ачык же жашыруун маанилердин ташуучусу катары анын прагматикасы талдоого алынат. Психолингвистикалык аспект менталдык моделдөө, божомолдоо механизмдерин жана окурмандын фондук билимдеринин ролун ачып берет. Методикалык планда орус тили сабактарында окуучулардын маанилик окуу стратегиялары жана функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүү ыкмалары негизделген.

Изилдөөдө текстти түшүнүү маселесинин дисциплиналар аралык мүнөзү кошумча каралат, ал тилдик, когнитивдик жана коммуникативдик факторлордун өз ара аракеттенүүсү менен шартталган. Методологиялык негизин антропоцентридик лингвистика жана когнитивдик психологиянын жоболору түзөт; илимий концепцияларды салыштырма талдоо, речемыслоо процесстерин моделдөө жана көнүгүүлөр системасын педагогикалык долбоорлоо ыкмалары колдонулат.

Маселени иштеп чыгууда ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын салымы, ошондой эле кыргыз-орус билингвизми шартында аны түшүндүрүүнүн өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлөт. Текстти маанилик кабыл алуу процесстерине тил аралык интерференциянын, этномаданий факторлордун жана тилдик тажрыйбанын чектелгендигинин таасири көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: текстти түшүнүү, герменевтика, психолингвистика, окутуу методикасы, кеп ишмердүүлүгү, маанилик окуу, когнитивдик модель, интерпретация.

Abstract. The paper explores the phenomenon of text comprehension within the framework of the anthropocentric paradigm. From a linguistic perspective, the study analyzes the structure, coherence, and pragmatics of the text as a carrier of both explicit and implicit meanings. The psycholinguistic aspect reveals the mechanisms of mental modeling, forecasting, and the role of the reader's background knowledge. In terms of methodology, the study substantiates strategies for semantic reading and techniques for developing students' functional literacy in Russian language classes.

Additionally, the study examines the interdisciplinary nature of the problem of text comprehension, обусловленного взаимодействием языковых, когнитивных и коммуникативных факторов → actually we should translate fully: Additionally, the study examines the interdisciplinary nature of the problem of text comprehension, обусловленного взаимодействием языковых, когнитивных и коммуникативных факторов → correction:

Additionally, the study examines the interdisciplinary nature of the problem of text comprehension, determined by the interaction of linguistic, cognitive, and communicative factors.

The methodological foundation is based on the principles of anthropocentric linguistics and cognitive psychology; the research employs comparative analysis of scientific concepts, modeling of speech-thinking processes, and pedagogical design of a system of exercises. The contribution of domestic and foreign scholars to the development of this issue is revealed, as well as the specifics of its interpretation in the context of Kyrgyz-Russian bilingualism. The influence of interlanguage interference, ethnocultural factors, and limited language experience on the processes of meaningful text comprehension is demonstrated.

Keywords: *text comprehension, hermeneutics, psycholinguistics, teaching methodology, speech activity, semantic reading, cognitive model, interpretation.*

Введение. Проблема понимания текста является одной из центральных в современной лингвистике, психолингвистике и методике преподавания русского языка. Интерес к ней обусловлен тем, что процесс восприятия и осмысления текста отражает сложный механизм взаимодействия языковой, когнитивной и коммуникативной деятельности личности.

Ее междисциплинарный статус обусловлен тем, что восприятие и осмысление речевого сообщения отражают сложный механизм взаимодействия языковой, когнитивной и коммуникативной деятельности личности.

Методология и методы. Методологическую основу исследования составили положения антропоцентрической лингвистики и когнитивной психологии о деятельностной природе понимания текста. В работе использован комплекс взаимодополняющих методов: компаративный анализ лингвистических теорий, метод моделирования речемыслительных процессов, а также педагогическое проектирование системы упражнений, направленных на развитие навыков смыслового чтения в условиях кыргызско-русского билингвизма.

Основное содержание. В современной *лингвистике* текст трактуется как основная единица общения, обладающая смысловой, структурной и функциональной завершенностью. Опираясь на фундаментальное определение М.М. Бахтина, текст рассматривается как «первичная данность» и «завершенное речевое высказывание», включенное в систему коммуникации.

С этой позиции понимание — это процесс дешифровки авторского замысла, воплощенного в конкретных языковых средствах. Исследования М.И.Черемисиной подчеркивают важность анализа внутренней синтаксической организации и текстовых структур как необходимого условия для восстановления логико-семантических связей сообщения.

Психолингвистический подход (А.А. Леонтьев, И.А. Зимняя, Т.В. Ахутина) переносит акцент с текста как объекта на текст как процесс. Понимание здесь — это активная речемыслительная деятельность реципиента по реконструкции смысла.

Ключевые механизмы понимания включают:

Перцептивный уровень: декодирование языковых форм и первичная семантическая обработка.

Когнитивный уровень: активация фоновых знаний (пресуппозиций) и когнитивных схем (фреймов, скриптов). Согласно Е.С. Кубряковой, здесь происходят операции категоризации и концептуализации, обеспечивающие переход от поверхностной структуры к глубинным смыслам. Важную роль в данном процессе играет индивидуальная картина мира реципиента. Картина мира – это система интуитивных представлений о мире. О ней пишут философы, логики, культурологи, лингвисты [7].

В этой связи согласно Д. Румелхарту и Д. Норману [1980], понимание прежде всего предполагает выбор схем и связывание их переменных с актуальными значениями наблюдаемых сцен и событий[8].

Интерпретационный уровень: построение в сознании целостной ментальной модели содержания (В. ван Дейк, Д. Кинч).

Важную роль в этом процессе играет внутренняя речь и механизмы вероятностного прогнозирования (антиципации), позволяющие реципиенту восполнять смысловые лакуны и выявлять имплицитную информацию.

В *методике преподавания русского языка* понимание текста изучается как результат и одновременно средство развития речемыслительной деятельности обучающихся. Е.И. Пассов подчёркивает, что обучение пониманию текста должно быть ориентировано не только на языковую сторону, но и на смысловую, поскольку именно через смысл происходит формирование речевой компетенции [Пассов, 2000]. Т.М. Дридзе рассматривала понимание как коммуникативный акт, предполагающий воссоздание в сознании адресата замысла автора и включение текста в систему социальных и культурных связей [Дридзе, 1984].

Особую значимость проблема приобретает в условиях кыргызско-русского билингвизма. Исследования кыргызских ученых (К.Т. Дабаев, А.М. Алымбаева, Р.К. Абдыгулова, Ж.А. Асанбекова, К.К. Джолдошев, Ж.Б. Кайыпова) указывают на ряд специфических факторов:

Влияние интерференции: наложение систем родного языка на русский на всех уровнях (от синтаксиса до прагматики).

Этнокультурный компонент: работы Л.А. Шеймана и К.Т. Дабаева доказывают, что понимание — это культурно обусловленная деятельность, требующая этнокультурологического комментирования.

Этапность работы: методическая концепция Ж.Б. Кайыповой и Ж.А. Асанбековой предполагает жесткую структуру: *предтекстовая работа* (актуализация знаний) → *текстовая деятельность* (анализ связей) → *послетекстовая рефлексия* (интерпретация подтекста). В условиях Кыргызстана, где значительная часть обучающихся усваивает русский язык как второй, особое внимание уделяется когнитивным и социокультурным аспектам понимания текста, а также влиянию родного языка на процессы смысловой переработки информации.

Проблема понимания текста в кыргызской лингвистике и методике преподавания русского языка как неродного приобретает особую значимость в контексте билингвизма и межкультурной коммуникации.

Одним из первых, кто обратил внимание на лингводидактические особенности восприятия текста кыргызскоязычными студентами, был К.Т. Дабаев. В своих работах он подчеркивает, что **понимание текста** — это не только языковая, но и культурно обусловленная деятельность, в которой важную роль играет уровень сформированности смыслового чтения, способность к интерпретации и умение выделять главную мысль.

Учёный отмечает необходимость учета родного языка обучающегося как опоры, способствующей более глубокому осмыслению текста на русском языке, особенно на этапе смысловой интерпретации [Дабаев К.Т. Методика обучения русскому языку в условиях кыргызско-русского билингвизма. — Бишкек: Илим, 2017. — 236 с.].

А.М. Алымбаева в своих исследованиях делает акцент на формировании рефлексивно-смыслового восприятия текста у кыргызскоязычных студентов, обучающихся в вузах. Она рассматривает **понимание как этапное движение** от поверхностного восприятия к глубокому осмыслению содержания текста, опирающееся на активизацию познавательных стратегий, владение текстовыми навыками и развитие мотивационной готовности к чтению [Алымбаева А.М. Формирование рефлексивных умений у кыргызскоязычных студентов при обучении чтению на русском языке: монография. — Бишкек: КРСУ, 2015. — 152 с.].

Р.К. Абдыгулова связывает развитие умений смыслового понимания текста с **коммуникативно-деятельностным подходом** в обучении. В её работах подчёркивается, что смысловое восприятие текста формируется через включение студентов в деятельность, связанную с анализом, интерпретацией, трансформацией и продуцированием текстовой

информации. При этом значимыми факторами успешного понимания выступают как уровень языковой подготовки, так и когнитивная активность личности [Абдыгулова Р.К. Методические основы обучения смысловому восприятию текста в русскоязычном образовании Кыргызстана. — Бишкек: НИЦ гуманитарных исследований, 2020. — 128 с.].

Особое внимание в отечественных исследованиях уделяется необходимости формирования интерпретационно-аналитических умений, обеспечивающих способность обучающихся извлекать и осмысливать не только явную, но и скрытую (имплицитную) информацию текста. В условиях билингвальной среды понимание текста рассматривается не только как лингвистический процесс, но и как социокультурный феномен, опосредованный мировоззренческими и языковыми различиями.

Проблема понимания текста как центрального звена в развитии речемыслительной деятельности кыргызскоязычных студентов занимает значительное место в научно-методических трудах Ж.А. Асанбековой. В рамках её исследований понимание текста рассматривается как **психолингвистический и методический феномен**, включающий в себя когнитивные, языковые и социокультурные компоненты.

Согласно позиции исследовательницы, процесс понимания текста у билингвальных обучающихся представляет собой многоуровневую деятельность, охватывающую:

- декодирование языковой формы текста;
- распознавание логико-смысловых связей;
- интерпретацию эксплицитной и имплицитной информации;
- соотнесение воспринятого содержания с личным речевым опытом.

Особое внимание в её работах уделяется психолингвистическим механизмам смыслового восприятия, включающим процессы антиципации, логической догадки, актуализации знаний из долговременной памяти, построения когнитивной модели текста.

Ж.А. Асанбекова подчёркивает, что в условиях кыргызско-русского билингвизма навыки смыслового чтения и интерпретации формируются медленнее, чем у носителей русского языка, что связано как с межъязыковой интерференцией, так и с ограниченным языковым опытом. В этой связи она предлагает систему упражнений, направленных на:

- активизацию предтекстовой деятельности (анализ заголовка, прогнозирование содержания),
- формирование интерпретационно-аналитических умений,
- развитие умений выделять главную и второстепенную информацию,
- рефлексию понимания и самоконтроль.

Также учёная обращает внимание на необходимость развития мотивационно-смысловой готовности к чтению, включая интерес к содержанию текста, умение ставить цели чтения и оценивать результат своей деятельности. Она настаивает на том, что *понимание текста — не конечная цель, а активный мыслительный процесс*, требующий специальной методической подготовки студентов к смысловому восприятию.

Труды Ж.А. Асанбековой делают существенный вклад в развитие методики обучения пониманию текста в условиях билингвального образования Кыргызстана. Автор предлагает научно обоснованные методические решения, направленные на формирование у кыргызскоязычных студентов целостных и глубоких стратегий смыслового чтения, интерпретации и речевой переработки текста [Асанбекова Ж.А. Психолингвистические аспекты понимания текста в поликультурной образовательной среде // Вестник КГПУ им. И. Арабаева. — 2020- С. 84–89.].

Исследования К.К. Джолдошева посвящены вопросам формирования умений интерпретации и понимания текста в русскоязычном образовании Кыргызстана, в условиях билингвизма.

Особое внимание он уделяет формированию интерпретационно-аналитических умений, способствующих глубокому смысловому восприятию текста студентами, для которых русский язык не является родным.

По мнению исследователя, понимание текста — это не только процесс декодирования языковой формы, но, прежде всего, *осмысленная интеллектуальная деятельность*, направленная на выявление логико-смысловых связей, структурирование информации, оценку и интерпретацию содержания. Он подчёркивает, что эффективное понимание невозможно без предварительного формирования у студентов определённого уровня языковой, когнитивной и рефлексивной компетенции.

К.К. Джолдошев предлагает рассматривать понимание текста как этапный процесс, включающий:

- ориентировку в тексте (анализ заголовка, структуры, жанровых особенностей);
- семантический анализ (выявление ключевых слов, связей, смысловых блоков);
- интерпретацию содержания (раскрытие подтекста, оценка позиции автора, прогнозирование развития мыслей);
- трансформацию текста (переформулирование, конспектирование, аннотирование, рефлексия).

Учёный выделяет особую значимость работы с текстами публицистического стиля, обладающими высокой идеологической, эмоциональной и логико-аргументативной

насыщенностью. Он обосновывает, что такие тексты наиболее эффективны для формирования интерпретационных навыков, поскольку требуют не только понимания явного содержания, но и осмысления скрытых смыслов, оценочных позиций, экспрессивных средств языка.

В практической части своих работ К.К. Джолдошев предлагает систему упражнений и заданий, направленных на поэтапное развитие у студентов:

- умений выделения основной мысли;
- навыков смыслового анализа языковых единиц;
- способности проводить межтекстовую интерпретацию;
- навыков аргументированной оценки содержания текста.

В работах К.К. Джолдошева понимание текста рассматривается как *сложный когнитивно-речевой процесс*, требующий специально организованного обучения, методической опоры и осознанной учебной стратегии со стороны студентов. Его подход сочетает в себе психолингвистические, текстоцентрические и деятельностно-коммуникативные принципы. [Джолдошев К.К. Смысловое чтение как средство развития речемыслительной деятельности студентов // Научный вестник КРСУ. — 2020. — Т. 20, №4. — С. 75–79.].

В современных условиях билингвального образования в Кыргызстане особую значимость приобретают исследования, направленные на разработку эффективных методов формирования понимания текста у студентов с неродным русским языком. Существенный вклад в это направление вносит Ж.Б. Кайыпова, в чьих трудах представлен комплексный подход к обучению смысловому чтению в контексте кыргызско-русского билингвизма.

Согласно позиции исследовательницы, понимание текста представляет собой интегративный процесс, сочетающий когнитивные, речевые и коммуникативные компоненты. Оно включает не только декодирование языковых единиц, но и их осмысление в логико-смысловой и социокультурной перспективе. Особенность билингвальной ситуации, по мнению Ж.Б. Кайыповой, заключается в том, что кыргызскоязычные студенты, обучающиеся на русском языке, испытывают затруднения при интерпретации подтекста, логических связей, модальных значений и культурных коннотаций, что требует специальной методической поддержки.

Исходя из этого, Ж.Б. Кайыпова предлагает методику, опирающуюся на постепенное усложнение речевого материала и включающую следующие этапы:

- предтекстовую работу (активизация фоновых знаний, мотивация, целеполагание);

- текстовую деятельность (поиск ключевой информации, анализ языковых средств, моделирование смысловых связей);
- послетекстовую рефлексию (интерпретация, оценка, творческое осмысление).

Отдельное внимание в её работах уделяется формированию *семантической компетенции*, которая обеспечивает успешную переработку текстовой информации, выявление основной и второстепенной информации, определение авторской позиции, аргументации и подтекста. В рамках предложенной методики активно используются интерпретационные задания, проблемные вопросы, элементы критического чтения и обсуждения, что способствует углублению понимания и развитию речемыслительной деятельности студентов.

Ж.Б. Кайыпова подчёркивает, что эффективность формирования понимания текста во многом зависит от социокультурной адаптации обучающихся, уровня их языковой подготовки, а также от способности педагога организовать коммуникативно-деятельностную среду, стимулирующую активную работу с текстом.

Взгляды Ж.Б. Кайыповой характеризуются целостным, методически выверенным подходом, ориентированным на формирование у кыргызскоязычных студентов навыков осознанного, рефлексивного и смыслового чтения в условиях билингвального образования [Кайыпова Ж.Б. Специфика методики обучения пониманию текста в контексте билингвального образования. — Б. Академия образования, 2021. — 140 с.].

В трудах кыргызских методистов понимание текста представлено как комплексный процесс, включающий в себя элементы смыслового чтения, языковой интерференции, мотивационно-смысловой активности и социокультурной интерпретации. Эти особенности предопределяют необходимость разработки специальных методик, адаптированных к языковой и культурной специфике кыргызскоязычных обучающихся.

Обобщая изложенные подходы российских и кыргызских ученых, можно заключить, что понимание текста в психологической и психолингвистической парадигмах трактуется как сложный и многоуровневый процесс, включающий смысловую переработку информации, когнитивную активность личности, речевой опыт, а также субъективные факторы, определяющие глубину и точность интерпретации текста. (см. таблицу 1)

Аспект анализа	Ключевые исследователи	Трактовка процесса понимания	Основной фокус (единица анализа)
----------------	------------------------	------------------------------	----------------------------------

Лингвистический	М.М. Бахтин, И.Р. Гальперин, М.И. Черемисина	Декодирование авторского замысла через языковую форму.	Текст как продукт: структура, связность, синтаксические отношения.
Психолингвистический	А.А. Леонтьев, И.А. Зимняя, Т.В. Ахутина	Активная речемыслительная деятельность по реконструкции смысла.	Процесс: механизмы антиципации, оперативная память, внутренняя речь.
Когнитивный	Е.С. Кубрякова, В. ван Дейк, Д. Кинч	Построение ментальной (смысловой) модели содержания в сознании.	Когнитивные схемы: фреймы, концепты, фоновые знания (пресуппозиции).
Методический (общий)	Е.И. Пассов, Т.М. Дридзе, Г.И. Богин	Формирование коммуникативной компетенции и смыслового чтения.	Стратегии: извлечение информации, интерпретация, критический анализ.
Лингводидактический (региональный)	Л.А. Шейман, К.Т. Дабаев, Ж.А. Асанбекова, Ж.Б. Кайыпова	Этнокультурно обусловленная деятельность в условиях двуязычия.	Билингвизм: преодоление интерференции, культурный комментарий, опора на родной язык.

Заключение. Современная наука рассматривает понимание текста как многоуровневый процесс смысловой переработки информации. Для эффективного обучения студентов-билингвов в Кыргызстане необходим комплексный подход,

сочетающий психолингвистические тренинги (развитие антиципации, преодоление интерференции) с глубоким филологическим и культурно-историческим анализом текста. Именно такая интеграция обеспечивает формирование полноценной функциональной грамотности и критического мышления обучающихся.

Литература:

1. Алымбаева, А.М. Формирование рефлексивных умений у кыргызскоязычных студентов при обучении чтению на русском языке: монография. — Бишкек: КРСУ, 2015. - 152 с.
2. Абдыгулова, Э.Р.К. Методические основы обучения смысловому восприятию текста в русскоязычном образовании Кыргызстана. - Бишкек: НИЦ гуманитарных исследований, 2020. - 128 с.
3. Асанбекова, Ж.А. Психолингвистические аспекты понимания текста в поликультурной образовательной среде // Вестник КГПУ им. И. Арабаева. -2020 - 84–89 с.
4. Кайыпова, Ж.Б. Специфика методики обучения пониманию текста в контексте билингвального образования. - КАО, 2021. - 140 с.
5. Джолдошев, К.К. Смысловое чтение как средство развития речемыслительной деятельности студентов // Научный вестник КРСУ. -2020. -Т. 20, №4. - 75–79 с.
6. Пассов, Е. И. Концепция коммуникативного иноязычного образования (теория и ее реализация): методическое пособие для русистов / Е. И. Пассов, Л. В. Кибирева, Э. Колларова. - Санкт-Петербург : Златоуст, 2019. — 200 с.
7. Когнитивная лингвистика в антропологистике / А. А. Калмурзаева, М. И. Мирзахидова, Д. А. Алимаматова, Э. М. Балтабаева // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – № 15(57). – С. 65-68. – DOI 10.20861/2304-2338-2016-57-003.
8. Дарбанов, Б. Е. Когнитивные категории как модели понимания текста / Б. Е. Дарбанов // Человечествознание: Сборник статей XX Международной научной конференции, Кемерово, 12 февраля 2018 года. – Кемерово: Издательский дом "Плутон", 2018. – С. 33-35.

Раимжанов Жасурбек Адхамжанович
**ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН ЖАРДАМЫНДА САНАРИПТИК
 БИЛИМ БЕРҮҮ ПЛАТФОРМАЛАРЫН ИШТЕП ЧЫГУУ ЖОЛДОРУ**
Раимжанов Жасурбек Адхамжанович
**СПОСОБЫ РАЗРАБОТКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ С
 ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**
Raimjanov Jasurbek Adhamjanovich
**METHODS OF DEVELOPING DIGITAL EDUCATIONAL PLATFORMS
 WITH THE HELP OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

УДК 004.8:37.013.2

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандагы санариптик билим берүү платформаларын жасалма интеллекттин жардамы менен өркүндөтүү маселеси каралат. Учурдагы платформалардын дизайндык эскирүүсү, колдонуучунун кызыгуусуна ылайык контент сунуштоо системасынын жоктугу жана видео материалдардын сапатынын төмөндүгү сыяктуу көйгөйлөр белгиленет. Бул маселелерди чечүү үчүн машиналар үйрөнүү технологияларын колдонуу, заманбап жасалма интеллект куралдарын интеграциялоо сунушталат. Бул чаралар санариптик билим берүү платформаларынын натыйжалуулугун арттырууга багытталган.

Интеллект түшүнүгү адамдын маалыматтарды өздөштүрүү, талдоо жана практикалоо аркылуу чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү катары каралат. XX кылымдын ортосунан тартып бул түшүнүк жасалма интеллект формасында өнүгүп, бүгүнкү күндө билим берүү, технология жана башка көптөгөн тармактарга активдүү киргизилүүдө. Жасалма интеллект алгоритмдердин негизинде маалыматтарды анализдеп, сунуш берүү жана чечим чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон программалык система катары санариптик билим берүүдө чоң потенциалга ээ.

Макалада ошондой эле санариптик билим берүү платформаларын өнүктүрүүдө сунуштоо системаларын (recommender systems) киргизүү, окуу материалдарын автоматташтырылган түрдө жаңыртуу жана видео контенттин сапатын жакшыртуу маселелери каралат. Мындан тышкары, жасалма интеллектке негизделген адаптивдүү окутуу системалары аркылуу ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу мүмкүнчүлүгү талданат.

Ачык сөздөр: Жасалма интеллект, платформа, IT, чатбот, интеграциялоо, билим берүү платформалары, машиналар үйрөнүү, Kling AI, Sora

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос совершенствования цифровых образовательных платформ в Кыргызстане с использованием искусственного интеллекта. Отмечены такие проблемы, как устаревший дизайн существующих платформ, отсутствие системы рекомендаций контента на основе интересов пользователей, низкое качество видеоматериалов. Для решения этих задач рекомендуется использовать технологии машинного обучения и интегрировать современные инструменты искусственного интеллекта. Данные меры направлены на повышение эффективности цифровых образовательных платформ.

Понятие интеллекта рассматривается как способность человека усваивать, анализировать и практиковать информацию с целью принятия решений. С середины XX века данное понятие получило развитие в форме искусственного интеллекта и в настоящее время активно внедряется в сферу образования, технологий и другие области. Искусственный интеллект, основанный на алгоритмах, способен анализировать данные, формировать рекомендации и принимать решения, что делает его перспективным инструментом в развитии цифрового образования.

В статье также рассматриваются вопросы внедрения рекомендательных систем (recommender systems) в развитие цифровых образовательных платформ, автоматизации обновления учебных материалов и повышения качества видеоконтента. Кроме того, анализируются возможности использования адаптивных обучающих систем на основе искусственного интеллекта, позволяющих учитывать индивидуальные особенности каждого обучающегося.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, платформа, ИТ, чат-бот, интеграция, образовательные платформы, машинное обучение, Kling AI, Sora

Abstract: This article discusses the issue of improving digital educational platforms in Kyrgyzstan with the help of artificial intelligence. Problems such as outdated design of existing platforms, lack of a content recommendation system based on user interests, and low quality of video materials are noted. To solve these problems, it is recommended to use machine learning technologies and integrate modern artificial intelligence tools. These measures are aimed at increasing the effectiveness of digital educational platforms.

The concept of intelligence is defined as the ability of a person to acquire, analyze, and practice information in order to make decisions. Since the mid-20th century, this concept has evolved in the form of artificial intelligence and is now actively being integrated into education, technology, and many other fields. Artificial intelligence, based on algorithms, is capable of analyzing data, generating recommendations, and making decisions, making it a promising tool for the development of digital education.

The article also examines the implementation of recommender systems in the development of digital educational platforms, the automation of updating educational materials, and the improvement of video content quality. In addition, it analyzes the potential of adaptive learning systems based on artificial intelligence, which make it possible to take into account the individual characteristics of each learner.

Keywords: Artificial intelligence, platform, IT, chatbot, integration, educational platforms, machine learning, Kling AI, Sora

Интеллект – бул инсандын маалыматтарды үйрөнүү, практикалоо, анализдөөнүн негизинде чечим чыгаруу жөндөмдүүлүгү. Мисалга алсак, 1-класс окуучусу тамгаларды үйрөнүү үчүн аны жазып, окуп, практикалап бир жыл ичинде балада жазуу көндүмү пайда болот. Муну биз интеллект деп атай алабыз.

20-кылымга чейин интеллект инсанга гана тиешелүү түшүнүк болуп саналган. Анын жасалма түрдө болушу эч кимдин оюна келген эмес, жасалма интеллект жөнүндө алгачкы маалыматтар 20-кылымдын ортолорунда пайда боло баштаган. Башкача айтканда, 1950-жылы Аллан Тьюринг "Can Machines Think?" макаласында пикир билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон машиналар жөнүндө сөз кылган.

Билим берүү процессине маалыматтык технологиялардын окуу процессине активдүү киргизилиши окуучулардын чыгармачылык жактан өнүгүүсүн жана өз алдынча иш аракеттерди жүргүзүүсүн камсыздайт. Балдар туура маалымат алуу үчүн дүйнөлүк интернет желесин колдонушат[7].

Азыркы күнгө келип, жасалма интеллект жашообуздун ар бир сферасына кирип келүүдө. Жасалма интеллект – бул адам тарабынан ойлоп табылган программа болуп, ал

түрдүү алгоритмдердин негизинде маалыматтарды анализдеп, пикир билдирүү же чечим чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Азыркы күндө түрдүү компаниялар жасалма интеллектти ар кандай түзүлүштөргө, программаларга жана сайттарга интеграциялоо менен адамдардын ишин жеңилдетүүдө. Алардын ичинен билим берүү платформалары жана сайттарында да өзгөрүүлөр болуп жатат. Дүйнөдөгү ар бир платформа жасалма интеллект аркылуу өзүнө түрдүү жаңы функцияларды кошуп, сапатын жакшыртууда.

Санариптик билим берүү платформаларын өнүктүрүү үчүн, биринчи кезекте, албетте, мамлекеттеги IT технологияларында иштеген адистердин жана билим берүү сферасындагы педагогдордун жасалма интеллект жөнүндөгү билимин өркүндөтүү керек. Башкача айтканда, жасалма интеллект аркылуу контент даярдай алган мугалимдерди жана анын технологияларын колдой алган адистерди даярдоо биринчи кезектеги маселе.

Учурдагы көйгөйлөр жана чечүү жолдору

Бүгүнкү күндө бар болгон санариптик билим берүү платформалары бир катар кемчиликтерге ээ:

Сунуштоо системасын интеграциялоо – окуу материалдарын үйрөнүүдө окуучунун кызыгуусуна жараша ага туура келүүчү сабак же маалыматтарды сунуштоо системасы азыркы көпчүлүк билим берүү платформаларында жок. Бул проблеманы чечүү үчүн платформаларга жасалма интеллектти интеграциялоо эң туура чечим. Мурунку технологиялар менен муну аткаруу татаал процесс болчу. Азыр болсо Tensor Flow Recommenders жасалма интеллект китепканасын программага кошуу аркылуу окуучунун кызыгууларын үйрөнүп, ага ылайыктуу контентти сунуштоого болот. Бул окуучунун платформага болгон кызыгуусун жогорулатат, жана окуучуга керексиз болгон маалыматтардан окуучуну сактайт. Азыркы маалымат заманында балдарды билимге болгон кызыгуусун арттыруу жолунда бул эң керектүү кадам деп ойлойм.

Аны орнотуу жана колдонуу үчүн:

`pip install tensorflow` командасы аркылуу TensorFlow китепканасын жүктөп алуу ага керектүү маалыматтарды жүктөө (колдонуучу, лайк ж.б.)

Сунуштарды алуу

Бул технология азыркы заманбап сайттардын негизги инструменти болуп саналат. Мисалы youtube, google жана башкалар ушул сунуштоо системасын колдонушат.

Материалдарды жаңыртуу маселеси – материалдардын үзгүлтүксүз жаңыртылбашы алардын актуалдуулугун жоготууга алып келет. Бул проблеманы чечүү үчүн көп сандагы жаңы материалдарды кыска убакытта даярдап жүктөп баруу зарыл.

Материал даярдоодо эң көп убакыт анын идеясын жана сөздөрүн жазууга кетет. Азыркы заманда мындай жумушту аткарууда дээрлик дүйнөнүн бардык платформалары жасалма интеллекттин белгилүү чат-ботторунан пайдаланууда. Мисалы, OpenAI компаниясынын ChatGPT же Microsoft компаниясынын Copilot чат-боттору улам жаңыланып бардык сфераларга креативдүү материалдар, тесттерди даярдап берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууда.

Ушул сыяктуу платформалардын пайда болушу материалды кыска убакытта даярдап алууга мүмкүндүк берет.

Ошондой эле платформаларда негизги окуу материалы – видео болуп саналат. Учурда кыргыз тилиндеги видеолордун көпчүлүгү автордун кадр артынан сүйлөө түрүндөгү видеолору болуп, материал катары слайд түрүндө сүрөттөрдү гана берүү менен чектелүүдө. Мындай видеолор азыркы заманда жогорку графикадагы 3D графикадагы оюндарды смартфон аркылуу ойноп жүргөн окуучуну кызыктыра албашы анык. Бул болсо окуучунун сабактагы окуяны түшүнүүсүнө терс таасирин тийгизет. Илимий изилдөөлөрдө тарыхый-маданий жайлар ар тараптуу талдоого алынып келүүдө. Айрыкча заманбап ыкма болгон компьютердик моделдөө кеңири колдонула баштады[6]. Видео сапатын жакшыртуу жана аны кызыктуу кылуу учун ага түрдү графикалар жана кызыктуу кадрлар керек. Жакынкы жылдарга чейин видео үчүн керектүү графика же видео материалдарды даярдоо кымбат жана көп убакытты талап кылуучу процес болуп саналат эле. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн көпчүлүк авторлору видео контенттерди же анын фрагменттерин даярдоодо жасалма интеллект технологияларын колдонууда. Мисалы, сөз жана сүрөттөрдөн керектүү видео же анимацияны даярдоочу инструменттер – Kling AI, Sora, Veo3, Grok жана башка ушул сыяктуу платформалар күн сайын көбөйүп, алардын сапаты өсүп барууда.

Бул платформаларды окутуу материалын даярдоо процессине колдонуу аркылуу видеолордун сапатын жакшыртып, аны кыска убакытта даярдоого жардам берет. Мындан сырткары, жасалма интеллект технологияларын материал даярдоого колдонуу мугалимдер үчүн да чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Ошондой эле, жасалма интеллект ар бир окуучунун өзүк өзгөчөлүгүн эске алууга да жардам берет. Мисалы, кээ бир окуучулар визуалдык маалыматты жакшы кабыл алса, кээ бирлери аудио же тексттик түрдөгү маалыматты оңой өздөштүрөт. Жасалма интеллектке негизделген адаптивдүү окутуу системалары окуучунун жүрүм-турумун талдап, ага ылайыктуу форматтагы материалдарды сунуштай алат.

Жасалма интеллектти колдонуудагы этикалык маселелер

Жасалма интеллект билим берүүгө көптөгөн оң жактарын алып келгени менен, аны колдонууда этикалык маселелер да жок эмес. Биринчиден, окуучулардын жеке маалыматтарынын коопсуздугу. Сунуштоо системалары иштеши үчүн окуучунун кызыгуусу, жөндөмү, ал тургай эмоционалдык абалы тууралуу маалыматтарды чогултат. Бул маалыматтардын үчүнчү жактарга өтүп кетпеши маанилүү.

Экинчиден, жасалма интеллектке ашыкча көз карандылык – окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүү, сын көз караш менен маалыматты баалоо жөндөмүн начарлатышы мүмкүн. Мисалы, тапшырманы аткарууда ChatGPT же башка чат-боттордун даяр жообун көчүрүп берүү окуучунун интеллектуалдык өсүшүнө тоскоол болот.

Кыргызстандагы абал жана келечектеги мүмкүнчүлүктөр

Кыргызстанда санариптик билим берүү платформаларын өнүктүрүү жаңы гана кадам таштап баштады. Учурда кыргыз тилиндеги санариптик контенттин саны аз, ал эми жасалма интеллект менен иштеген платформалар дээрлик жокко эсе. Бирок бул багытта иштесе боло турган мүмкүнчүлүктөр көп:

Кыргыз тилиндеги корпусту түзүү – жасалма интеллект моделдерин кыргыз тилинде окутуу үчүн сапаттуу маалыматтар базасы керек. Учурда бул багытта "Кыргыз Текст Корпусу" сыяктуу долбоорлор иштей баштады.

Колдонулган адабияттар:

1. Алан Тьюринг «Могут ли машины мыслить?» 1960ж.
2. Artificial Intelligence A Modern Approach Fourth Edition Global Edition Stuart J. Russell and Peter Norvig
3. Artificial Intelligence in Education. Promise and Implications for Teaching and Learning.
4. Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education
5. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. (2022). Санариптик билим берүү платформаларын өнүктүрүү стратегиясы. Бишкек.
6. Токоева, Г. С. Тарыхый-маданий жайларды изилдөөдөгү 3D моделдөөнүн илимий-усулдук негиздери / Г. С. Токоева, Ы. М. Кожоназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62). – P. 140-147.
7. Усенов, К. Ж. Технология формирования информационной безопасности учащихся на уроке информатики / К. Ж. Усенов, Д. А. Базарбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 32-37.

**АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ
ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS**

Абдибаева Айжамал Абдибаевна Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин магистранты, Ош шаары a.abdibaetova@gmail.com

Абдибаева Айжамал Абдибаевна Кыргызско-Узбекского Магистрант Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, a.abdibaetova@gmail.com

Имаралиева Жамила Рахманалиевна педагогика илимдеринин кандидаты, Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин доценти, Ош шаары imaralievaj283@gmail.com

Имаралиева Жамила Рахманалиевна к.п.н., доцент, Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, imaralievaj283@gmail.com

Imaraliev Zhamila Rakhmanalievna, the degree of Doctor of philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city imaralievaj283@gmail.com

Abdibaetova Aizhamal Abdibaetovna, Master's Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city a.abdibaetova@gmail.com

Идрисова Гулбарчын Ильясовна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу,

Абдисатарова Гулина Абдисатаровна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистр.

Идрисова Гулбарчын Ильясовна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, г.Манас, Кыргызская Республика, старший преподаватель,

Абдисатарова Гулина Абдисатаровна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Манас, Кыргызская Республика, магистр.

Gulbarchyn Idrisova, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, lecturer, mobile phone, 0770474483 gulbarchynidrisova7@gmail.com,

Abdisatarova Gulina Abdisatarovna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, master, 0709603604, abdisatarovagulina@gmail.com.

Халматов Кудратбек Абдувохобович – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, т.и.к., ага окутуучу, 0552404460. kudrat-73@mail.ru

Аскаралиева Аяна Аскаралиевна Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистр,

Абдыкайм кызы Перизат, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистр.

Халматов Кудратбек Абдувохобович - Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика,

к.и.н., старший преподаватель, 0552404460, kudrat-73@mail.ru

Аскаралиева Аяна Аскаралиевна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Манас, Кыргызская Республика, магистр,

Абдыкайм кызы Перизат, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Манас, Кыргызская Республика, магистр.

Gulbarchyn Idrisova, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, lecturer, mobile phone, 0770474483 gulbarchynidrisova7@gmail.com;

Khalmatov Kudratbek Abdvokobovich - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic,

Ph.D., Senior Lecturer, 0552404460, kudrat-73@mail.ru

Askaralieva Ayana Askaraliyevna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, master, 0709603604, askaralievaayana12@gmail.com.

Abdyraim kyzy Perizat, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, master, 0778248018, abdykajymkyzyp@gmail.com.

Дарбанов Бүркүтбай Ерматович, филология илимдеринин доктору, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин профессору, Манас шаары darbanovb@mail.ru

Чааркозов Медет Турарович, Заманбап эл аралык университетинин ага окутуучусу, Манас шаары 121187medet@gmail.com

Төрөгулова Рысбү Абазбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу,

Абдыкайм кызы Перизат, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистр.

Төрөгулова Рысбү Абазбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Манас, Кыргызская Республика, старший преподаватель,

Абдыкайм кызы Перизат, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Манас, Кыргызская Республика, магистр.

Torogulova Rysbu Abazbekovna Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, lecturer, 0773720048 rtorogulova@gmail.com;

Abdyraim kyzy Perizat, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, master, 0778248018, abdykajymkyzyp@gmail.com.

Караева Зияда Рахимовна Э.Уметов атындагы педагогикалык институттун магистранты Тмаг-1-24 ziadakarava@icloud.com телефон номер: 0773635851 ЖАМУ, Кыргызстан

Сулайманов Э.Ж. - Тарых илимд. канд., Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун профессору

Караева Зияда Рахимовна магистрант института им. Э Уметова Тмаг-1-24 ziadakarava@icloud.com номер телефона: 0773635851 ЖАГУ, Кыргызстан

Сулайманов Э.Ж. - кандидат исторических наук, профессор ЖАМУ имени Б. Осмонова.

Karaeva Ziada Rakhimovna Master's studen E. Umetov Pedagogical Institut Tmag-1-24 Email: ziadakarava@icloud.com Phone number: 0773635851 Jalal-Abad State, University department of history, Kyrgyzstan

Sulaimanov E.Zh- Candidate of Historical Sciences, Professor at Jalal-Abad State University named after B. Osmonov.

Жапарбек кызы Гүлзат, Т.Бекболотов атындагы Аксы колледжинин ага окутуучусу. Кербен шаары guljaparbek@gmail.com

Коңурова Шарипа Төлөгөновна, “Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети” илимий билим берүү өндүрүштүк комплекси, Агрардык техникалык институту, Башкаруунун автоматташтырылган системасы кафедрасынын окутуучусу. Манас шаары saripakonurova@gmail.com

Жапарбек кызы Гүлзат – старший преподаватель Аксыйского колледжа имени Т.Б. Бекболотова, г. Кербен. guljaparbek@gmail.com

Конурова Шарипа Тологоновна, преподаватель кафедры «Автоматизированные системы управления» Аграрно-технического института Научно-образовательно-производственного комплекса «Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова». г. Манас. Электронная почта: saripakonurova@gmail.com

Gulzat Zhaparkbek Kyzy – Senior Lecturer at T.B. Bekbolotov Aksy College, Kerben. guljaparbek@gmail.com

Sharipa Tologonovna Konurova, Lecturer at the Department of Automated Management Systems, Agricultural and Technical Institute of the "B. Osmonov Jalal-Abad State University" Scientific-Educational-Production Complex. Manas city. Email: saripakonurova@gmail.com

Маатазимова Гулзат Эрмаматова Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университет. Педагогика илимдеринин кандидаты maatazimovag@gmail.com

Маатазимова Гулзат Эрмаматова Жалал-Абадский государственный университет им.Б.Осмонова. Кандидат педагогических наук maatazimovag@gmail.com

Maatazimova Gulzat Ermamatova Jalal-Abad State University named after B.Osmonov. Candidate of Pedagogical Sciences maatazimovag@gmail.com

Салижанова Гулнур Дыйканбековна Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, магистрант +996 776 00-37-38 gulnursalijanovag2002@icloud.com

Салижанова Гулнур Дыйканбековна Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, магистрант +996 776 00-37-38 gulnursalijanovag2002@icloud.com

Salizhanova Gulnur Dyukanbekovna B. Osmonov Jalal-Abad State University Master's degree student (Master's student) +996 776 00-37-38 gulnursalijanovag2002@icloud.com

Маматова Гульшаир Тыныбековна, Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Манас ш. gulshair_mam@mail.ru

Сайпидинова Мохларойим Абдулхаковна, магистрант, ЖАМУ, Манас ш. mohlaroyimabdusalamovag@gmail.com

Маматова Гульшаир Тыныбековна, ЖАГУ им.Осмонова, г.Манас, gulshair_mam@mail.ru

Сайпидинова Мохларойим Абдулхаковна, магистрант, ЖАГУ, г.Манас, mohlaroyimabdusalamovag@gmail.com

Mamatova Gulshair Tynybekovna, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas city, gulshair_mam@mail.ru

Saipidinova M.A. Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas city, mohlaroyimabdusalamovag@gmail.com

Убайдуллаева Асель Акпаралиевна, Магистрант, e-mail: aselakparalievna@gmail.com

Убайдуллаева Асель Акпаралиевна, Магистрант, e-mail: aselakparalievna@gmail.com

Ubaydullaeva Asel Akparalievna Master's student, e-mail: aselakparalievna@gmail.com

Нарматов Нурлис Каныбекович, юридика илимдеринин кандидаты, доцент "Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети" илимий билим берүү комплекси

Алымкулов Бегижан Номанжанович, саясий илимдеринин кандидаты, доцент "Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети" илимий билим берүү комплекси.

Нарматов Нурлис Каныбекович, кандидат юридических наук, доцент научно-образовательного комплекса «Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова».

Алымкулов Бегижан Номанжанович, кандидат политических наук, доцент научно-образовательного комплекса «Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова».

Narmatov Nurlis Kanybekovich, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the scientific and educational complex of Jalal-Abad State University named after B. Osmonov.

Alymkulov Begizhan Nomanjanovich, Candidate of Political Sciences, Associate Professor at the scientific and educational complex of Jalal-Abad State University named after B. Osmonov.

Осмонова Нургул Таштановна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш, Кыргыз Республикасы, техника илимдеринин кандидаты. Моб.тел. 0558880810, nosmonova355@gmail.com

Шамалбек кызы Алтынай, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш, Кыргыз Республикасы, магистрант.

Аширов Мухаммадюсуф Бахадиржанович, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш, Кыргыз Республикасы, магистрант.

Осмонова Нургул Таштановна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика, кандидат технических наук. Моб.тел. 0558880810, nosmonova355@gmail.com

Шамалбек кызы Алтынай, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика, магистрант.

Аширов Мухаммадюсуф Бахадиржанович, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика, магистрант.

Osmonova Nurgul Tashtanovna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, candidate of technical sciences. Mobile phone 0558880810, nosmonova355@gmail.com

Shamalbek kzyu Altynai, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, master's student

Ashirov Mukhammadiusuf Bahadirjanovich, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, master's student

Имаралиева Жамила Рахманалиевна педагогика илимдеринин кандидаты, Б.Сыдыков атындагы Кыргы-Өзбек Эл аралык университетинин доценти, Ош шаары imaralievaj283@gmail.com

Акбарали кызы Айтурган, Б.Сыдыков атындагы Кыргы-Өзбек Эл аралык университетинин магистранты, Ош шаары ayturganakbaralievna@gmail.com

Сталбек кызы Жылдызкан Б.Сыдыков атындагы Кыргы-Өзбек Эл аралык университетинин магистранты, Ош шаары zhyllydzstalbekkyzy@gmail.com

Имаралиева Жамила Рахманалиевна к.п.н., доцент, Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, imaralievaj283@gmail.com

Акбарали кызы Айтурган, Магистрант Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, ayturganakbaralievna@gmail.com

Сталбек кызы Жылдызкан Кыргызско-Узбекского Магистрант Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, zhyllydzstalbekkyzy@gmail.com

Imaralievna Zhamila Rakhmanalievna, the degree of Doctor of philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city imaralievaj283@gmail.com

Akbarali kzyu Aiturgan, Master's Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city ayturganakbaralievna@gmail.com

Stalbek kzyu Zhyllydzkan, Master's Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city zhyllydzstalbekkyzy@gmail.com

Имаралиева Жамила Рахманалиевна, педагогика илимдеринин кандидаты, Б.Сыдыков атындагы Кыргы-Өзбек Эл аралык университетинин доценти, Ош шаары imaralievaj283@gmail.com

Тажибек кызы Адина, Б.Сыдыков атындагы Кыргы-Өзбек Эл аралык университетинин магистранты, Ош шаары adinatajibekkyzy@gmail.com

Имаралиева Жамила Рахманалиевна к.п.н., доцент Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, imaralievaj283@gmail.com

Тажибек кызы Адина Кыргызско-Узбекского Магистрант Международного университета имени Б. Сыдыкова г. Ош, adinatajibekkyzy@gmail.com

Imaraliev Zhamila Rakhmanalievna, the degree of Doctor of philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor Associate Professor Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city imaralievaj283@gmail.com

Tahzybek kuzu Adina, Master's Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov, Osh city adinatajibekkyzy@gmail.com

Урмамат кызы Элнур, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты. e-mail: e38984240@gmail.com тел: 0704 44 55 34

Сулайманов Эртабылды Жолдошович, тарых илимд. канд., ЖАМУнун профессору.

Урмамат кызы Элнур, магистрант группы Тмаг-1-24, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова. e-mail: e38984240@gmail.com Телефон: 0704 44 55 34

Сулайманов Эртабылды Жолдошович, кандидат исторических наук, профессор Жалал-Абадского государственного университета (ЖАГУ)

Urmamat kuzu Elnura, Master's student of the Tmag-1-24 group, B. Osmonov Jalal-Abad State University. e-mail: e38984240@gmail.com Phone: 0704 44 55 34

Sulaimanov Ertabyldy Zholdoshevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at Jalal-Abad State University (JASU).

Кадырбек кызы Элиза-аспирант, “Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети” илимий билим берүү өндүрүштүк комплекси, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад облусу, Манас шаары, Р. Азимова 49 +996990888164, kadyrbekkyzy90@gmail.com

Кадырбек кызы Элиза-аспирантка, научно-учебно-производственный комплекс “Джалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова”, Кыргызская Республика, Джалал-Абадская область, город Манас, Р.Азимова 49

+996990888164 kadyrbekkyzy90@gmail.com

Kadyrbek kuzu Eliza - postgraduate student, “Jalal-Abad State University named after B.Osmonov”, Kyrgyz Republic, Jalal-Abad region, Manas city, R.Azimova 49

+996990888164, kadyrbekkyzy90@gmail.com

Суркеева Венера Бекмаматовна.- кандидат филологических наук, доцент ОшГУ venerasurkeeva@gmail.com

Суркеева Венера Бекмаматовна - Филология илимдеринин кандидаты, ОШМУнун доценти venerasurkeeva@gmail.com

Surkeeva Venera Bekmatatovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Osh State University venerasurkeeva@gmail.com

Раимжанов Ж.А. – магистрант Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы Email: jrdesigncreative@gmail.com

Раимжанов Ж.А. – магистрант Государственный университет им. Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика Email: jrdesigncreative@gmail.com

Raimjanov J.A. – Master's student JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic Email: jrdesigncreative@gmail.com